

Məmməd Quliyev

AVROPA HÜQUQU

Bakı-2009

Redaktor:

G.M.Quliyeva

Rəyçilər:

V.H.Əliyev,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor
M.Ə.Əfəndiyev,
fəlsəfə elmləri
namizədi, dosent.

341
Q 86

M.Quliyev. "Avropa hüququ"- Bakı 2009. 420 səh.

259269

© $\frac{1947080906}{1957(H)050408}$

Ön söz.

Hörmətli oxucum!

Sizə təqdim olunan bu kitabda son dövrlərdə yeni hüquq sistemi kimi tanınan və hüquqi terminologiyaya “Avropa hüququ” adı ilə daxil olan hüquq sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Kitabın yazılmasında əsas məqsəd Avropa hüququnun mahiyyətinin araşdırılması, onun yeni prinsiplərinin öyrənilməsi, Avropa hüququnda nəzərdə tutulmuş müddələrin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, daha təkmil hüquq normalarının milli qanunvericiliyimizə transformasiyası ilə bağlı olan məsələlərin araşdırılması olmuşdur.

Kitab quruluşuna görə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Avropa İttifaqının yaranmasını şərtləndirən amillər, onun təşkilati strukturu və hüquq sisteminin əsas prinsiplərindən bəhs olunur. Avropa İttifaqının beynəlxalq aləmdə nüfuzlu iqtisadi və siyasi birlik kimi tanınması, eyni zamanda, günümüzün aktual məsələlərindən olan insan hüquqlarının qorunması sahəsində Avropa Şurasının uğurlu fəaliyyəti bütöv bir sistem kimi Avropa hüququnun öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Bu baxımdan kitabın ikinci hissəsi Avropa Şurasının təşkilat kimi formalaşması, təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətləri və Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Bundan əlavə, burada əsas insan hüquq və azadlıqlarına dair 1950-ci il Konvensiyasının əsas müddəaları hüquqi baxımdan təhlil edilmiş və həmin normaların Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində rolu izah edilmişdir.

Tədqiqat obyektini kimi Avropa hüququnun seçilməsi bir sıra faktorlarla əlaqələndirilə bilər. Məlumdur ki, müasir dövrdə Avropa İttifaqına daxil edilən dövlətlərin əksəriyyəti yüksək inkişaf etmiş dövlətlər sırasına aid edilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bir çox dövlətlər Avropa İttifaqına üzv olmaqda maraqlı olduqlarını bəyan edirlər. Bəs Avropa İttifaqına üzv olmadan Avropa hüququnun subyektini olmaq mümkündürmü? Bu məsələyə yanaşma birmənalı deyildir. Bəzi müəlliflər Avropa

hüququnun Avropa İttifaqı hüququ kimi qələmə verilməsində israrlıdırlar. Buna görə də Avropa hüququnun konkret olaraq Avropa sərhədlərindən kənara çıxıb-çıxmaması, başqa sözlə, Avropa hüququnun əsas prinsiplərini əmələ gətirən normaların məhz Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilib-edilməməsi ciddi müzakirə obyektı olan məsələlər sırasına daxil edilir. Bu məsələyə kitabda xüsusi prizmadan yanaşılmış və Avropa hüququnun əsas mahiyyəti istər Avropa İttifaqı, istərsə də Avropa Şurasının hüquq sistemindəki normalara və presedentlərə istinad edilməklə əsaslandırılmışdır.

Kitabda tədqiq edilən digər mühüm məsələ əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı Avropa İnsan haqları Məhkəməsinin fəaliyyət istiqamətləridir. Bildiyimiz kimi, Avropa Şurasına üzv olan istənilən dövlətin, daha doğrusu, həmin dövlətin yurisdiksiyasına daxil olan istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin dövlət təşkilatına daxil olduğu andan Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ tanınır. Belə bir beynəlxalq qurumun fəaliyyət göstərməsi hər bir dövlətin öz vətəndaşları və əcnəbi vətəndaşlar qarşısında cavabdehliyini şərtləndirdiyindən böyük əhəmiyyətə malik olan təşəbbüs kimi qiymətləndirilir.

Digər tərəfdən, Avropa İnsan haqları Məhkəməsinə müraciət qaydaları, şikayətlərin verilməsi və qəbul edilmə meyarı ilə bağlı olan məsələlərdə əhalinin kifayət qədər məlumata malik olmaması təqdim olunan kitabda bu məsələyə ayrıca yanaşmanı şərtləndirmişdir. Statistika müraciət etdikdə məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasından Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinə göndərilən şikayətlərin əksəriyyəti qəbul edilməz hesab olunmuş və şikayətə baxılmamışdır. Məhz bu faktı bilmək kifayətdir ki, Avropa Məhkəməsinə şikayətlərin hansı formada təqdim olunması və şikayətlərin verilməsi prosesində nəzərdə tutulan tələblərin daha dərindən araşdırılması üçün stimül olsun. Əlbəttə, qaydalara düzgün əməl edilməsi son nəticədə insan haqlarının təmini üçün daha geniş imkanlar açar bilər.

Kitabın ikinci hissəsində, həmçinin İnsan hüquq və əsas azadlıqlarına dair 1950-ci il Konvensiyasının müddəaları izah edilmiş və hər bir müddəa Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi təcrübəsində rast gəlinən ayrı-ayrı presedentlərlə əsaslandırılmışdır. Hər bir maddənin hüquqi baxımdan şərhinin verilməsi birbaşa Konvensiyada nəzərdə tutulmuş müddəaların daha sadə formada oxucuya çatdırılmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, Konvensiyada izahı verilməmiş anlayışların təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmiş və Konvensiya müddəalarının Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş normalarda hansı şəkildə öz əksini tapması da ayrıca göstərilmişdir.

Avropa hüququnun yeni hüquq sistemi olduğunu və təkcə post-sovet məkanında bu hüququnun 90-cı illərdən sonra öyrənildiyini nəzərə alsaq, bu sahədə elmi materialların azlığını xüsusi qeyd etməyə ehtiyac yoxdur. Bu cəhət Avropa hüququna münasibətdə mövqelərin həddən artıq müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur ki, bu da elmi diskussiyaların kəskin xarakter alması ilə nəticələnmişdir. Bunu nəzərə alaraq, kitabın yazılmasında daha çox Avropa İttifaqı və Avropa Şurasının rəsmi informasiya mənbələrinə istinad olunmuşdur. Kitabın Azərbaycanda Avropa hüququnun öyrənilməsinə həsr edilən ilk elmi tədqiqat işlərindən biri olduğunu qeyd etməyi vacib hesab edirəm. Ümid edirəm ki, insan hüquqlarının qorunması sahəsində vahid qanunvericilik sisteminə doğru inteqrasiyanın sürətlə getdiyi bir dövrdə Avropa hüququnun prinsiplərinin dərinlən öyrənilməsi üçün bu kitab sonrakı tədqiqat əsərlərinin yazılmasında təkanverici rol oynayacaqdır.

Təqdim olunan elmi-tədqiqat əsəri təkcə hüquqşünaslar və hüquq fakültəsi tələbələrinin deyil, həm də vətəndaşların istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M.Quliyev.

AVROPA HÜQUQUNU NECƏ ADLANDIRMALI ?

*«Harada iki hüquqşünas varsa, orada
üç fikir mövcuddur...»*

XX əsrin ikinci yarısında yaranmış “Avropa hüququ”nun “Avropa İttifaqı dövlət hüququ” adlandırılmaması, beynəlxalq və ya ümumi hüquq sisteminə aid edilib-edilməməsi, eləcə də Avropa Şurasının « İnsan haqları və əsas azadlıqları Konvensiyası»nda nəzərdə tutulan müddələrinin Avropa hüququ mənbələrinə daxil olub-olmaması təcrübədə müəyyən suallar doğurur.

İstənilən ictimai təzahürün araşdırılması onun mahiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu mənada “Avropa hüququ” da istisna təşkil etmir.

Məsələnin aydınlaşdırılması üçün əvvəlcə hüququn mahiyyətinə nəzər salaq.

Hüquq hansı zərurətdən yaranmışdır? Bu suala hüquq nəzəriyyəçiləri müxtəlif yanaşmalar nümayiş etdirdilər də, tanınmış Avropa hüquqşünası P.Sandevuorun bu məsələyə münasibəti birmənalıdır. Onun fikrincə, «cəmiyyət arasında yaşayan insanın digər insanlara qarşı münasibətdə eqoist, acgöz və zülmkar, eləcə də, şüursuz və cinayət törətməyə meyilli olması hüququn mövcudluğuna zərurət yaradır».

Hüquq dövlətin yaranması ilə yanaşı əmələ gəlib inkişaf etdiyindən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

- Hüquq - ümumi davranış qaydalarını özündə əks etdirən və hamı üçün məcburi olan hüquq normalarından ibarətdir.

- Hüquq normaları – dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən və təsdiq edilən davranış qaydaları olmaqla, öz təsir dairəsinə görə ümumi məcburi qüvvəyə malikdir və hüquq mənbəyində öz əksini tapır.

Hüquq normaları aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələndirilir:

1. Davranışın nizamlanması - yəni, hüquq normaları insanların digər insanlarla münasibətini, təşkilatların fəaliyyətini nizamlayır.
2. Ümumi-ünvansız, şəxsləndirilməmiş xarakterlidir, dəfələrlə tətbiq edilməklə tipik münasibətləri tənzimləyir.
3. Ünvanlandığı hər kəs üçün məcburidir, dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və tətbiqinə razılıq verilir, zəruri hallarda dövlət məcburiyyət tədbirləri tətbiq edir.
4. Dövlətin hüquqi aktlarında öz əksini tapmaqla hüquqları, vəzifələri və qadağaları aydın şəkildə təsbit edir.
5. Hüquq normaları bir-biri ilə bağlı olur və bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir.

Beləliklə, hüquqa ümumi tərif vermək olar. Hüquq – dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən və qorunan, hamı üçün məcburi olan ümumi davranış qaydalarının məcmusudur.

Hüquq elmində bu 2 mənada işlədilir.

1) obyektiv hüquq - qanunvericilikdə öz əksini tapır və ümumi davranış qaydalarını müəyyənləşdirir.

2) subyektiv hüquq - şəxsin öz davranış qaydalarını qanun çərçivəsində arzusuna uyğun tənzimləyir.

Obyektiv hüquq bütün hüquq normalarının məcmusudur, müəyyən ictimai münasibətləri nizamlayan hüquq normaları isə hüququn müəyyən sahəsidir. Bu hüquq sahələri də öz növbəsində institutlara və vasitəçi institutlara ayrılır. Beləliklə, hüququn mövcudluğu dövlətin mövcudluğu ilə şərtləndirilir.

Avropa hüququnun mahiyyəti barədə də hüquq nəzəriyyəçilərinin fikirləri müxtəlifdir.

Bir qrup nəzəriyyəçilər bu fikirdədir ki, Avropa hüququnun beynəlxalq hüquq və ya dövlət hüququ kimi səciyyələndirilməsi yanlışdır. Avropa hüququ «ümumi hüquq» sistemidir.

Ümumi hüquq sisteminin (ing. Common Law) əsasını məhkəmə presedenti təşkil edir və hüququn əsas mənbəyi

hesab olunur. Bu sistemdə qanunlar yalnız ayrı-ayrı münasibət sahələrini tənzimləyir, lakin vahid sistemdə birləşdirilmir. Qanunla nizama salınmayan sahələr, həmçinin, qanunların təfsiri və tətbiqi ümumi hüquqla müəyyən edilir. Ümumi hüquq ilk dəfə XIII-XIV əsrlərdə İngiltərədə yaranmışdır. O, Böyük Britaniyada (Şotlandiyadan başqa), Amerika Birləşmiş Ştatlarında (Luiziana ştatı istisna olmaqla), Kanadada, Avstraliyada, Yeni Zelandiyada və İngiltərənin keçmiş müstəmləkələrində qüvvədədir.

Avropa hüququnun ümumi hüquq sisteminə daxil olması fikri keçmiş Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin 18 oktyabr 1967-ci il tarixli qərarında öz əksini belə tapmışdır: «Birlük dövlət deyil, hüquq qaydalarıdır». Digər qrupun nümayəndələri isə «Avropa hüququ»nun beynəlxalq hüquq olduğunu iddia edirlər. Beynəlxalq hüququn yaranma tarixi bizim eramızdan əvvəllərə təsadüf edir. Belə ki, e.ə. II minillikdə qədim Yaxın Şərq dövlətləri - Misir, Babil, Assuriya və Het çarlığı arasında diplomatik münasibətlər geniş vüsət aldığından müxtəlif məzmunlu sazişlər bağlanırdı. Məsələn, e.ə 1296-cı ildə Het çarı III Xattuşillə Misir fironu II Ramzes arasında öz təbəələrinə və ya sahib olduqları dövlətlərə hücum edən düşmən qüvvələrə qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədilə hərbi saziş bağlanmışdı. Qədim Hindistanda (Manu qanunları), Çində (Xan sülaləsi), Yunanıstanda (Sparta və Afina arasında olan razılaşmalar), Romada beynəlxalq hüquq (müttəfiqlik, dostluq, ticarət və dəniz hüququ haqqında sazişlər), o cümlədən, «səfərət hüququ» geniş tətbiq olunmuşdur.

Beynəlxalq hüququn inkişaf yolu tarixin şərəfli səhifələri ilə zəngindir.

İsveçrə hüquqşünası Emer Vattel (1714-1767) «Xalqların hüququ» kitabında bütün xalqlar və insanlar üçün zəruri olan «təbii hüquqlar»dan bəhs edərək təcavüzkar müharibələri pisləmişdir.

Fransız mütəfəkkirlərindən Ş.Möntyesko (1689-1755) əsrlərlə davam edən müharibələrin sərt qanunlarına, J.J.Russo (1712-1778) qəddar müharibələrə və zalım insanlara qarşı çıxış edib.

V.F.Malinovski «Müharibə və sülh haqqında düşüncələr» kitabında (1798) sülhü ümumi təhlükəsizliyi qorumaq, dövlətlər arasında olan mübahisələri yoluna qoymaq üçün mühüm amil hesab etmiş, sülhü pozan hər hansı bir hərəkətin qarşısını almaq məqsədilə «Dövlətlər İttifaqı» adlı beynəlxalq təşkilatın yaradılmasının zəruriliyi barədə fikirlər səsləndirmişdir.

Hazırda qüvvədə olan beynəlxalq hüquq – subyektlər arasında beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən adət və razılaşmalara əsaslanan hüquq normaları sistemidir. Beynəlxalq hüquq subyektlərinə beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələri daşıyan, müstəqil və ya müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan, müxtəlif sosial iqtisadi sistemə mənsub olan inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan, inkişaf yoluna yenidən qədəm qoymuş dövlətlər, dövlət hakimiyyəti, dövlət icra orqanları, ictimai və digər təşkilatlar, fiziki və hüquqi şəxslər aid edilir.

Beynəlxalq hüquq bir neçə xarakterik xüsusiyyətinə görə səciyyəyəldir:

- 1.Müxtəlif sosial-iqtisadi sistemə mənsub olan müstəqil dövlətlərin mövcudluğu;
- 2.Beynəlxalq hüquq normalarını dərc etməklə öz iradəsini müstəqil dövlətlərə diktə etmək üçün milli hakimiyyətdən yuxarı mövqə tutan hakimiyyət orqanının olmaması;
- 3.Beynəlxalq hüquq subyektlərini beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməyə məcbur etmək məqsədilə milli məhkəmə sistemindən və icra orqanlarından yuxarı mövqə tutan orqanın mövcud olmaması

Beynəlxalq hüququn mənbəyi qismində dövlətlərarası sazişlər, dövlətlərarası hüquq adətləri, hüququn ümumi

prinsipləri, məhkəmə qərarları, hüquq doktrinası (elmi, fəlsəfi və ya siyasi nəzəriyyə) çıxış edir.

Beynəlxalq müqavilə hüququ haqqında 1967-ci il Vyana Konvensiyasının müddəalarına əsasən, dövlətlərarası saziş – dövlətlər arasında və ya dövlətlərlə beynəlxalq hüququn digər subyektləri arasında yazılı (və ya şifahi - centlmen razılaşması) formada olan və beynəlxalq hüquqla tənzimlənən müqavilədir.

Dövlətdaxili və ya milli hüquq beynəlxalq hüquq normalarının qorunması məqsədilə zəruri hallarda məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 42-ci maddəsi beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməyən subyektlərə qarşı beynəlxalq hüquqi sanksiyalar və ya digər məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq olunmasından başlamış, təcavüzkara qarşı silahlı qüvvələrdən istifadəyə qədər bütün mümkün tədbirləri nəzərdə tutur.

Üçüncü qrup nəzəriyyəçilər Avropa hüququnun kompleks xarakterli olub beynəlxalq hüquqla ayrılmazlıq təşkil etdiyi fikrini irəli sürür, bu hüququ üzv dövlətlərin daxili hüquq normalarını yaxınlaşdıran, vahidləşdirən vasitəçi hüquq kimi dəyərləndirirlər.

Hər hansı bir hüququn mənşəyi onun mənbəyi ilə əlaqələndirildiyindən hüququn ümumi mənbələrinə nəzər salmaq.

1. Normativ-hüquqi aktlar

Normativ hüquqi akt – hüquq normalarını müəyyənləşdirən, dəyişdirən, ləğv edən, səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən (başqa hüquq mənbələrindən fərqli olaraq) qəbul olunmuş əsas, ali hüquqi qüvvəyə malik sənəddir. Hüquqi normativ aktlar hər hansı bir dövlət qanunvericiliyinin vahid sistemidir.

Qəbul olunma qaydalarına və hüquqi qüvvəsinə görə normativ-hüquqi aktların Konstitusiya, referendumla qəbul olunmuş akt, qanun, fərman və qərar kimi növləri fərqləndirilir.

2. Hüquq adətləri

Hüquq adətləri – hüquq normaları sisteminə daxil olan, hüququn mənbəyi kimi tanınan, dövlətin razılığı ilə qəbul olunmuş davranış qaydalarının məcmusudur.

Adət hüququ adlandırılan bu hüquq insanlıq tarixində qədim təzahür olmaqla milli mədəniyyət elementlərinin daşıyıcısıdır. Adətlərin öyrənilməsi və onun digər hüquq mənbələrinə münasibətdə qəbul olunması hüquq normalarının inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hüquq elmində bu adətlər tarixi yanaşma baxımından digər sosial normalarla müqayisəli öyrənilmiş və öyrənilməkdədir.

Adət normalarının öyrənilməsi və toplu şəklinə salınması qədim Hindistanın, Yunanistanın, Fransanın, Almanıyanın, qədim Azərbaycanın, Rusiyanın və.s. dövlətlərin yazılı hüquq mənbələrində öz əksini tapmışdır. Bu dövlətlərin adət hüququ öz formasını dəyişərək transformasiya yolu ilə qanunlara çevrilmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan ərazisində dövlətçiliyin yaranması və inkişafı Manna dövlətindən başlamış (b.e.ə. IX əsr), daha sonra Midiya (b.e.ə. VI əsr), Atropatena və Albaniya (III-V əsrlərdə), Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər (XVI əsr) dövlətinin yaranması ilə inkişaf etmişdir.

İslam dininin qəbul olunmasınadək olan dövrdə məhkəmə prosesi həm cinayət, həm də mülki işlər üzrə vahid idi. Proses iddiaçının (zərərçəkmişin) şikayəti əsasında başlayır və şikayətçinin, cavabdehin, şahidlərin ifadələrinin dinlənilməsi ilə davam etdirilir, sonda isə məhkəmə (maqurat) tərəfindən təkbaşına qərar qəbul edilirdi. Azərbaycanda islam dini qəbul ediləndən XX əsrin əvvəllərinədək müsəlman hüququndan başqa heç bir digər qanunvericilik sistemi tanınmamışdır.

Müsəlman hüququnun («fiqh» - ərəbcə dərin bilik, anlayış deməkdir) yaranması Məhəmməd peyğəmbərdən başlanğıcını götürür və mənbələri - **Quran**, **Sünnə** (Məhəmməd

peyğəmbərin kəlamları və hərəkətləri), **Qiyas** (bənzətmə); **İcma** (görməli hüquqşünasların və ilahiyyatçıların birgə rəyi), **Fitva** (Ali ruhani mənəbli şəxslərin yuridik qərarları), **Adətlər** və **Qanunlar** hesab edilir. Qanun «əmr edilən doğru yol» kimi tərcümə olunur.

Bütün islam dininin və hüququnun nəzəri əsası və mənbəyi «**Qurandır**»

Bir çox Avropa ölkələrində və Amerikada sosial təhlükəsizlik prinsipləri əsasında yaradılan sosial təminat və sosial müdafiə sistemləri paterik (monastr rahiblərinin həyatını təsvir edən dini kitab) xüsusiyyətlərə malikdir.

Doğrudur, bu adətlər bir sıra dövlətlər tərəfindən hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməsə də, Afrika islam dövlətlərinin, xüsusilə də, Madaqaskarın milli hüquq sistemində əhəmiyyətli yer tutur.

3. Məhkəmə presedenti

Məhkəmə presedenti (precedens- latın sözü olub, əvvəlki və ya misal kimi tərcümə olunur) – konkret iş üzrə hüquq normalarını müəyyənləşdirən, dəyişdirən və ya ləğv edən, hüquq mənbəyi qüvvəsinə malik olan müəyyən məhkəmənin qərarıdır.

Məhkəmə presedenti hüquq mənbəyi kimi qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Qədim Romada presedent qismində konkret işlər üzrə pretor və maqistrlərin fərmanları (şifahi bildirişlər, xəbərlər və ya məlumatlar) qəbul edilirdi. Əvvəllər presedentlər qərar qəbul etmiş maqistrlərin özləri üçün müəyyən müddətə məcburi idi. Sonradan isə bu presedentlərin daha əhəmiyyətliləri ümumi məcburi normalara («pretor hüququ» kimi) çevrildilər.

Şəriət məhkəmələri tərəfindən işlərin ədalətli aparılması naminə presedent üsuluna üstünlük verilmirdi. Bu hal Xəlifə Ömerin qazılarında birinə ünvanladığı məktubunda aydın şəkildə öz əksini tapıb: «İnsanlara eyni münasibət bəslə. Onlara bərabər vaxt ayır. Məhkəmə baxışı zamanı öz davranışlarınla heç bir tərəfi ümidləndirmə ki, hansısa tərəfin xeyrinə qərar

qəbul edəcəksən. Qoy hər iki çəkişmə tərəfi - güclü də, gücsüz də sənin ədalətli qərar qəbul edəcəyinə inansınlar. Səbrli ol, daxili hissələrini biruzə vermə...

Əgər sən bir iş üzrə qərar qəbul etmisənsə, eyni gündə birinci işə bənzər işə baxırsansa, məhkəmə baxışında daha ədalətli qərar qəbul etmək üçün öz fikrini dəyişdirirsənsə, qoy ədalət naminə əvvəl qəbul etdiyən qərar sənə mane olmasın. Ədalətsiz qərar da israrlı olmaqdansa, yeni ədalətli qərarın qəbul edilməsi **Allah**-a xoş gədar».

Prezent hüquq mənbəyi kimi orta əsrlərdə də geniş tətbiq olunmuşdur. Belə ki, I Vilhelm tərəfindən 1066-cı ildə İngiltərə işğal olunduqdan sonra «Kral Səyyar Məhkəmələri» yaradıldı. Onlar yerlərdə taxt-tac adından müxtəlif məsələləri həll edirdilər. Hakimlər tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar digər məhkəmələr tərəfindən oxşar işlərə baxılarkən əsas kimi götürülürdü. Yerli qanunsuz aktların əvəzinə bütün İngiltərə üçün vahid presedent sistemli ümumi hüquq yaranırdı. (Fransada da qanunda boşluq olanda presedent normalardan istifadə olunur). Əlavə etmək lazımdır ki, presedentlərin tətbiqində iyerarxiya (aşağı məhkəmələrin yuxarı məhkəmələrə təbəçilik qaydası) mövcuddur. Məsələn, Uelsdə və İngiltərədə Lordlar Palatasının və Ali Məhkəmənin qəbul etdiyi qərarların oxşar hallar üçün (staree decisis) tətbiq olunması aşağı məhkəmələr üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Lakin Lordlar palatası və Ali Məhkəmə üçün bu məcburi deyil.

4. Hüquq doktrinası

Roman-german hüquq sistemi üçün uzun müddət əsas hüquq mənbəyi hüquq doktrinası olmuşdur. (daha çox Konstitusiya hüququnda)

Yəhudilərdə hüquq mənbəyi kimi «TÖVRAT»dan, islam hüququnda isə müqəddəs kitab «QURAN» dan istifadə olunur.

Avropa hüququnun mənbə və mənşəyini, hansı hüquqa aid olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə 10 mln. kvadrat kilometr sahəni əhatə edən və ya qurunun 7%-ni tutan, Dünya Bankının və BMT-nin statistik göstəricilərinə əsasən , 830

milyona yaxın (planet əhalisinin 14%), ABŞ əhalisindən (252 mln.) 3 dəfə, Yaponiya əhalisindən (124 mln.) 7 dəfə artıq (iqtisadi göstəricilərə görə ayrı-ayrılıqda ABŞ və Yaponiyayı üstələyən) əhalisi olan, ərazisində 47 dövlət yerləşən Avropa qitəsinə və həmin qitədə möhkəmlənən vahid Avropa İttifaqının yaranma və inkişaf tarixinə diqqət yetirmək zəruridir.

Avropa hüququnun məhiyyəti və inkişaf mərhələləri

Avropa hüququnun mərhələlərindən söhbət açarkən, ilk olaraq, onun yaranma tarixi və inkişaf yollarına nəzər salmaq lazımdır. Qeyd edildiyi kimi, bu gün bütün hüquqi mənbələrdə «Avropa hüququ» kimi təqdim olunan hüququn ilkin mərhələdə «Avropa Birliyi hüququ» adlandırılmağı daha düzgündür. Bu anlayış «Avropa Kömür və Polad Birliyi» çərçivəsində yaranmış hüquq normalarını və sonradan ona əlavə olunan digər hüquq normalarını özündə birləşdirir. (Avropa Kömür və Polad Birliyi hazırda mövcud olmasa da, qeyd edilən Birliyin yaradılması ilə əlaqədar qəbul edilmiş hüquq normaları Amsterdam sazişinə əsasən hüquqi qüvvəsini hələ də saxlayır.) Sonrakı mərhələlərdə bu hüquq artıq «Avropa birlikləri hüququ» statusunu qazanır. Bu hüquqa sonradan yaradılmış daha 2 birliyin də hüquq normaları daxil edilir. Bu daha çox «əlaqələndirici hüquq» kimi də təqdim oluna bilər. «Avropa İttifaqı hüququ» anlayışı isə 1992-ci ildən etibarən, yəni, 3 Avropa birliyinin birləşdirilməsindən sonra meydana gəlmişdir. Xarici ədəbiyyatda «Avropa hüququ» başlanğıcını «acquis» (fransızca- «nailiyyət, müvəffəqiyyət» kimi tərcümə olunur) sözündən götürmüşdür. «Acquis communautaires» - «Avropa Birlikləri hüququ», «Acquis de L'Union» - «Avropa İttifaqı hüququ», «Schengen acquis» - «Şengen hüququ» kimi işlədilir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Avropa İttifaqı hüququ - Avropa birlikləri və Avropa İttifaqı çərçivəsində inteqrallaşma (birləşmə) prosesində təşəkkül tapmış ictimai münasibətlərin nizamlanması məqsədilə yaradılmış xüsusi hüquq normaları sistemidir.

Burada daha bir məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Avropa İttifaqının inteqrallaşması prosesinin davam etdirilməsi nəticəsində yeni ictimai münasibətlər formalaşır və bu münasibətlərin nizamlanması üçün yeni hüquq norma-

larının qəbul edilməsinə zərurət yaranır. Belə bir şəraitdə hüquq sistemi əvvəlki ictimai münasibətləri və bu münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını ləğv etmir, əksinə onları yeni formalaşmış ictimai münasibətlərə uyğunlaşdırmaq məqsədilə inkişaf etdirir və ya yeni normalar qəbul edir.

Avropa hüququ dövriyədə olan və yeni yaranmış ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını onların mahiyyətinin araşdırılması və təhlili üsulu ilə tənzimləyir. Məhz bu baxımdan Avropa hüququnun Beynəlxalq hüquq və Konstitusiya hüququ ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olması fikri səsləndirilir. Beynəlxalq hüquq müstəqil və bərabərhüquqlu subyektlərin maraqlarının əlaqələndirilməsi ilə səciyyələnir. Konstitusiya hüququ isə normaların iyerarxiya tabeliliyi ilə fərqlənir. Göründüyü kimi, Avropa hüququnda bu iki cəhət də mövcuddur. Belə ki, əvvəlcə beynəlxalq hüquq mexanizmlərindən istifadə edilməklə mövqelər əlaqələndirilir və razılaştırılır. Daha sonra isə «dövlətüstü» hüquq mexanizmlərindən istifadə edilməklə razılaştırılmış mövqelər üzrə hüquq normaları «iyerarxiya tabeliliyi prinsipi» əsasında həyata keçirilir. Bundan əlavə, Avropa hüququnda ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində dövlət hüququna xas olan ümumi üsullardan - öhdəlik və qadağa, tələb, ziddiyyət və.s. üsullardan istifadə olunur.

Digər tərəfdən, Avropa hüququ beynəlxalq və dövlətdaxili (milli) hüquq sistemləri ilə əlaqədar olan «müstəqil hüquq sistemi» kimi təqdim olunur. Bu yanaşma tərzini Avropa İttifaqı Məhkəməsinin «Van Gend en Loos» işi üzrə məhkəmə qərarında (1963-cü il) Avropa hüququnun «yeni beynəlxalq hüquq qaydası» kimi rəsmiləşdirilməsində, ondan 1 il sonra isə «Costa v. ENEL» işi üzrə Məhkəmə qərarında «İttifaq hüququ»nun birmənalı olaraq mahiyyətə müstəqil hüquq sistemi kimi təyin edilməsində özünü göstərmişdir.

«C-6/90 və C-9/90 «Francovich» işi (1991-ci il) üzrə Məhkəmə qeyd edir: «Hər şeydən əvvəl xatırlatmaq zəruridir

ki, Aİ-nin yaradılması haqqında saziş üzv dövlətlərin hüquq sisteminin inteqrallaşdırılması (birləşdirilməsi) ilə bütün məhkəmə orqanları və hüquq subyektlərinin yurisdiksiyası altında olan üzv dövlətlər və fiziki şəxslər üçün məcburi olan fərdi hüquq sistemini yaratdı».

Avropa hüququ təkcə sazişlərdə nəzərdə tutulan müddəalardan deyil, həmçinin, Avropa İttifaqının Məhkəmə təcrübəsindən irəli gələn prinsipləri nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqı hüququnun əsas subyektləri:

1. *Fiziki şəxslər* – İttifaqın və üzv dövlətlərin vətəndaşları, əcnəbi vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayanlar;
2. *Hüquqi şəxslər* – üzv dövlətlərin və İttifaqın qanunvericiliyinə əsasən tanınan hüquqi şəxslər, İttifaqın sərhədləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxslər;
3. *Dövlətlər* - İttifaqın üzv dövlətləri və üçüncü dövlətlər;
4. *Üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanları* - hökumət, parlament, milli məhkəmələr, polis və prokurorluq orqanları;
5. *Avropa ittifaqı və onun təsisatları*;

Avropa hüququnun prinsipləri

Avropa hüququnun prinsipləri - Avropa İttifaqının hüquq sisteminin əsasında formalaşmışdır. Bu hüququn prinsipləri Avropa İttifaqının və üzv dövlətlərin hüquq normalarının təbii və həmin normaların mühafizəsinin mahiyyətini müəyyən edir.

Avropa ittifaqı hüququnun ümumi və xüsusi prinsipləri müəyyənləşdirilir:

- Ümumi prinsiplər inkişaf tarixinə görə 3 qrupa bölünür - hüququn ümumi prinsipləri, Avropa hüququnun prinsipləri, beynəlxalq hüquq prinsipləri.
- Xüsusi prinsiplər isə fəaliyyət sahəsində görə iki qrupa bölünür - hüquq sahələri üzrə və funksional hüquqlar.

1. Ümumi prinsiplər:

1. Hüququn ümumi prinsipləri - İlkin hüquq sistemi kimi tanınan Roma hüququnda yaranmış prinsiplər nəzərdə tutulur. Bunlardan bütün hüquq sistemlərində istifadə olunan hüququn müəyyənliyi prinsipini (hüquq normalarının geriyə qüvvəsinin olmaması) və cəzanın mütənasibliyi prinsipini (ikiqat cəzanın tətbiqinin mümkünsüzlüyü) misal göstərmək olar.

2. Avropa hüququnun prinsipləri - Buraya əsas insan haqları və azadlıqlarına hörmət prinsipi, bərabərlik prinsipi, azadlıq prinsipi, demokratiya prinsipi, hüquqi dövlət prinsipi (Avropa hüququnun başlıca məqsədlərini müəyyən edir) subsidiarlıq və proporsionallıq (mütənasiblik) prinsipi (səlahiyyətlərin qanuni bölüşdürülməsi), prosessual prinsiplər (məhkəmə prosesində tərəflərin bərabərliyi) və.s. daxildir.

3. Beynəlxalq hüquq prinsipləri - aşağıdakı sənədlərə əsasən müəyyən edilir:

1. 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyası

2. 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun Aktı

3. 1990-cı il tarixli Yeni Paris Xartiyası

- güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək
- beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi
- beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həlli
- dövlətlərin suveren bərabərliyi
- dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq
- beynəlxalq əməkdaşlıq
- xalqların və millətlərin hüquq müəyyənliyi (öz müqəddəratını təyin etmək)
- sərhədlərin toxunulmazlığı
- insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət
- dövlətlərin ərazi bütövlüyü

II. Xüsusi prinsiplər:

1. Ayrı-ayrı hüquq sahələri üzrə prinsiplər :

- qadın və kişi bərabərliyi
- bərabər əmək haqqının ödənilməsi
- ətraf mühitin qorunması öhdəliyi
- haqlı rəqabət prinsipi

2. Funksional prinsiplər:

- **birbaşa təsir prinsipi** - Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Avropa İttifaqının hüquq normaları üzv dövlətlərin hüquq sahəsində fəaliyyət göstərən orqanları üçün (ilk növbədə, milli məhkəmələr nəzərdə tutulur) məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu hüquq normaları fiziki və hüquqi şəxslərə müəyyən hüquqlar verir, bu hüquqların qorunması isə dövlət orqanlarına həvalə olunur.

Birbaşa təsir prinsipi aşağıda göstərilən məsələlərə şamil olunmur:

1. Avropa İttifaqının «üç sütun»una – təsis sənədlərinin əhatə etdiyi sahələrə, ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik, eləcə də, polis və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığı məsələlərinə;

2. Viza, sığınacaq, immiqrasiya siyasəti və əhalinin sərbəst yerdəyişməsi ilə əlaqədar olan digər məsələlərə;

3. Avstriya, İsveçrə və Finlandiya 1995-ci ildə bu quruma daxil olanadək 1992-ci ildə imzaladıqları Avropa İqtisadi Məkanına dair üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərlə bağlı olan məsələlərə.

- **hüququn aliliyi prinsipi** - bu prinsipə əsasən, Avropa İttifaqı hüquq normaları ilə üzv dövlətlərin milli hüquq normalarında kolliziya (ziddiyyətli məqamlar) baş verərsə, Avropa İttifaqı hüquq normaları daha üstün hüquqi qüvvəyə malik olur. «Simmenthal» işi üzrə məhkəmə qərarı hüququn üstünlüyü prinsipinin həyata keçirilmə qaydalarını müəyyənləşdirir:

- kolliziya hallarında Avropa İttifaqının təsis sənədlərində nəzərdə tutulmuş hüquq normaları Avropa İttifaqı təsisatlarının qanunlarına münasibətdə (birbaşa təsir prinsipləri əsasında) bu hüquq normalarının üstünlüyü şərtilə həyata keçirilir.

- kolliziya hallarında üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hüquq normaları əhəmiyyətsiz hesab edilmir və ya ləğv edilmir. Buna baxmayaraq, «French Merchant Seamen» (1974) işi üzrə məhkəmə qərarında dövlət tərəfindən konkret hüquq normasının gələcəkdə ləğv edilməsi məsələsi öz əksini tapmışdır.

- bu prinsip təkcə ziddiyyətli məqamlarda deyil, həmçinin, Avropa İttifaqının hüquqi təsir dairəsini dəyişdirən hallar istisna olmaqla, Avropa İttifaqının qanunvericilik sahəsinə daxil edilmiş digər normalara da şamil olunur.

Xüsusi prinsiplərə Avropa Məhkəməsi tərəfindən iki postulat (sübutsuz olaraq əsas götürülən müddəə) da əlavə edilmişdir.

- **Yanakı təsir postulatı** - Avropa Məhkəməsinin 14/83 «Van Colson» işi (1984-cü il) üzrə qəbul etdiyi qərarla öz əksini belə tapmışdır ki, «İttifaqın birbaşa və məcburi qüvvəyə malik olmayan və ya yanakı tövsiyə xarakterli hüquq normaları üzv dövlətlərin milli məhkəmələri tərəfindən tətbiq edilən zaman və ya şərh verilərkən nəzərə alınmalı, milli hüquq normaları Avropa qanunvericiliyinin üslubuna uyğun şərh olunmalıdır».

- **Avropa hüquq normalarına əməl edilməməsinə görə üzv dövlətlərin fiziki şəxslər qarşısında məsuliyyət postulatı** - «Francovich işi» (1991) üzrə məhkəmə qərarında öz əksini tapmış və C-224/01 «Kövler işi» (2003) üzrə məhkəmə qərarında ətraflı izahını tapmışdır. Belə hallarda, fiziki şəxslər milli məhkəmələrə müraciət edərək onların Avropa İttifaqı hüquq normalarında nəzərdə tutulmuş hüquqlarının tanınması barədə məsələ qaldıra bilərlər.

Avropa hüququnun mənbələri

Hüquq mənbəyi – səlahiyyətli orqan tərəfindən təsbit olunmuş davranış qaydalarını əhatə edən hüquq normalarının ifadə olunmasıdır. Avropa hüququnun mənbələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İlkin və ya I dərəcəli hüquq mənbələri

2. Təkrar və ya II dərəcəli hüquq mənbələri

3. Precedent hüquq mənbələri

İlkin hüquq mənbələrinə (və ya *şaquli hüquq normalarına*) – Aİ-nin bütün təsis sənədləri daxildir. I dərəcəli mənbələrə aid olan hüquqi-normativ aktlar Aİ-nin digər normaları ilə müqayisədə üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Aİ-nin 15 beynəlxalq sənədi təsis müqaviləsi xarakteri daşıyır.

1. Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması haqqında 1951-ci il Paris müqaviləsi.

2. Avropa Atom Enerjisi Birliyinin və Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında 1957-ci il Roma müqaviləsi.

3. Avropa İttifaqının yaradılması haqqında 1992-ci il Maastrix müqaviləsi.

Geniş mənada təsis sənədlərinə aşağıdakılar da daxil edilir:

1. 1970-ci il Bütçə sazişi.

2. 1975-ci il İkinci Bütçə sazişi.

3. 1986-cı il Vahid Avropa Aktı.

4. 1997-ci il Amsterdam Sazişi.

5. 2001-ci il Nis Sazişi.

Bu müqavilələrə dövlətlərin İttifaqa qəbulu ilə bağlı aktlar da daxil idi:

1. 1972-ci il Böyük Britaniya, İrlandiya, Danimarka

2. 1979-cu il Yunanıstan

3. 1985-ci il İspaniya, Portuqaliya

4. 1994-ci ildə Avstriya, İsveç, Finlandiya

5. 2003-cü ildə Macarıstan, Kipr, Latviya, Litva, Malta, Polşa, Slovakiya, Sloveniya, Çexiya, Estoniya

I dərəcəli mənbələrə, həmçinin, Avropa Parlamentinə ümumi birbaşa seçkiləri nəzərdə tutan 1979-cu il aktı və Şəxsi resurslar barədə 2000-ci il qərarları daxildir.

Beləliklə, təsis sənədlərində göstərilən hüquq normaları ilkin hüquq mənbəyi sayılaraq Avropa İttifaqının məqsədini, məramını və fəaliyyət prinsiplərini müəyyənləşdirməklə, Avropa İttifaqının formalaşmasını və fəaliyyət göstərən təsisatlarının əhatə dairəsini, İttifaqa üzvlük meyarlarını və

qaydalarını tənzimləyir. Təsis sənədləri, həmçinin, Avropa hüququnun əsas sərəhədlərini, onun xüsusiyyətlərini, tətbiqi qayda və şərtlərini müəyyənləşdirməklə Avropa hüququnun bazası hesab olunur.

Təkrar hüquq mənbələri və ya ikinci dərəcəli hüquq normaları (və ya üfui hüquq normaları) Avropa İttifaqı təsisatları tərəfindən ya təsis sənədləri əsasında qəbul olunmuş, birinci dərəcəli hüququn törəmə məcburi normaları kimi İttifaqın subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən, hüquqi qüvvəsinə görə üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyindən üstün olan aktlardan ibarətdir. Bu aktları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. hüquqi normativ aktlar
2. fərdi aktlar
3. tövsiyə xarakterli aktlar
4. xüsusi qəbildən olan aktlar
5. normativ razılaşmalar

I. Hüquqi normativ aktlar.

Buraya rəqlament (nizamnamə), direktiv (göstəriş) və çərçivə qərarları daxildir.

Reqlament - Aİ haqqında müqavilənin 249-cu maddəsinə əsasən, bu aktı digərlərindən fərqləndirən 3 əsas xüsusiyyət müəyyənləşdirilmişdir:

1. Normativliyi
2. Məcburiliyi
3. Birbaşa tətbiqinin mümkünlüyü

Reqlament üzv dövlətlər, onların orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyır. Məs. 15 oktyabr 1968-ci il işçilərin sərbəst yerdəyişməsi ilə bağlı rəqlament qəbul edilmişdir. Bu rəqlamentlə fiziki şəxslərin konkret hüquq və öhdəlikləri müəyyən edilmiş, işçi-miqrantlara sərbəst yaşayış yeri seçmək və onların ailə üzvlərinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər öz həllini tapmışdır.

Reqlamentlər üzv dövlətlərin daxili qanunvericiliyinə birbaşa təsir qüvvəsinə malikdir. Bu aktlar milli hüququn

unifikasiyasıdır. (vahid şəklə salınmış forması) Reqlamentin qəbulu istisnasız olaraq "1-ci sütun"da həyata keçirilir. (yəni, «Avropa Polad və Kömür Birliyi» ilə «AVRATOM»un səlahiyyətlərinə daxildir.)

Direktiv - Aİ haqqında müqavilənin 249-cu maddəsinə əsasən, direktiv:

1. Normativ aktdır.

2. Üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır.

3. Üzv dövlətlərə birbaşa tətbiq edilə bilməz. Onun daxili qanunvericiliyə implementasiyası metod və formalarını hər bir dövlət özü müəyyən edir.

Reqlament kimi direktiv də 1-ci sütunda qəbul edilir. Direktivlərin implementasiyasının həyata keçirilməsi üçün müəyyən müddət təsbit olunur. Bu müddət bir neçə aydan bir neçə ilə qədər ola bilər. Direktivin implementasiya xüsusiyyəti onu digər beynəlxalq müqavilələrdən fərqləndirir və bu 1980-ci il «Detergents işi» barədə məhkəmə qərarına əsasən müəyyən edilmişdir.

İmplementasiya dəqiq vaxtında və ya düzgün həyata keçirilmədikdə aşağıdakı hallarla nəticələnir:

1. Aİ haqqında müqavilənin 226-228-ci maddələrinə əsasən, üzv dövlətlərə pul cərimələri təyin olunur. 2000-ci ildə Yunanıstan, 2003-cü ildə isə İspaniya üçün bu cür cərimələr müəyyən edilmişdir.

2. "Francovich" presedentinə əsasən, üzv dövlətlərin fiziki şəxslər qarşısında cavabdehliyinə gətirib çıxarır. (İtaliya - 1980-ci il)

3. Əgər fiziki şəxslərin hüquqları pozularsa, direktivlər birbaşa təsir qüvvəsinə malik olur. Bu norma 1986-cı il «Marshall işi»nə əsasən müəyyən edilmişdir. (yalnız şaquli hüquq normalarında).

Çərçivə qərarları- Aİ haqqında müqavilənin 34-cü maddəsinə əsasən, bu qərarlar direktivlərdən belə fərqləndirilir:

1. Çərçivə qərarları yalnız üzv dövlətlərin cinayət və cinayət-prosessual hüquq sahələrində tətbiq edilir.

2. Çərçivə qərarları yalnız 3-cü sütun tərəfindən qəbul edilə bilər (yəni, cinayət-axtarış prosesində məhkəmə və polisin əməkdaşlığı)

3. Çərçivə qərarları təkcə Avropa komissiyası tərəfindən deyil, həm də üzv dövlətlərin təşəbbüsü ilə qəbul edilə bilər.

II. Fərdi aktlar.

Bu aktlar Aİ-nin hər 3 sütununun ortaq qərarına əsasən qəbul edilir. Qərar ünvanlandığı bütün subyektlər üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Bu cür akt Şengen məlumat sistemində iştirakı barədə digər üzv dövlətlərə məlumat verməsi üçün 2002-ci ildə İrlandiyaya münasibətdə qəbul olunmuşdur.

III. Tövsiyə xarakterli aktlar.

Fərdi aktlar kimi ümumməcburi xarakter daşımır. Belə qərarların yerinə yetirilməməsi dövlətin hüquqi cəhətdən deyil, siyasi cəhətdən cavabdehliyini şərtləndirir. Bu aktların mənbələri müxtəlifdir. «1-ci sütun» çərçivəsində tövsiyələr və rəylər verilir. 2-ci sütunda rəylər, ümumi strategiya, ümumi mövqe və birgə aksiyalar müəyyən edilir. 3-cü sütunda da ümumi mövqedən çıxış edilir.

IV. Xüsusi qəbildən olan aktlar.

“Sui generis” aktları adlanır. Buraya bu və digər müqavilələrdə müəyyən edilməyən, lakin təcrübədə Aİ təsisatları tərəfindən həyata keçirilən normalar daxildir. Bu mənbələr 1971-ci il “ERTA” işinə əsasən müəyyən edilmişdir. Xüsusi qəbildən olan aktların ən geniş yayılmış forması Aİ Parlamenti və ya Şurasının qətnaməsidir. Məs. 15 yanvar 1998-ci ildə insanın klonlaşdırılması ilə bağlı qətnamə.

V. Normativ müqavilələr.

Buraya Aİ-nin beynəlxalq müqavilələri, İttifaqın himayəsi ilə üzv dövlətlər arasında imzalanmış konvensiyalar və Aİ-nin təsisatları arasındakı razılaşmalar daxildir.

Avropa hüququnun ikinci dərəcəli hüquq normalarının mühüm əhəmiyyəti onunla əlaqədələndirilir ki, bu normalar Avropa hüququnun digər normaları ilə vəhdət təşkil edir, eyni zamanda, öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1. Bu xüsusi hüquq normaları Avropa İttifaqının təsis sənədlərində göstərilən məqsəd və məramlara uyğun yaradılmış yeni hüquq sistemidir. Tarixdə buna bənzər hüquq sistemi olmamışdır.

2. Bu normalar Aİ-nin üzv dövlətlərin məhkəmə sistemləri tərəfindən tətbiqinin zəruriliyi ilə fərqlənir.

3. Bu normaların subyektləri təkcə üzv dövlətlər deyil, həm də bu dövlətlərin yurisdiksiyası ilə əhatə olunan fiziki və hüquqi şəxslərdir.

4. Bu normalar müəyyən öhdəliklər yaratsa da, eyni zamanda, qeyd edilən şəxslər üçün müəyyən hüquqlar yaradır ki, bu hüquqlardan da fiziki şəxslər geniş istifadə edirlər.

5. Bu normalar Aİ-nin üzv dövlətləri tərəfindən razılıq əsasında qəbul edilir və konvensiya xarakteri daşıyır.

6. Bu normalar məcburi xarakter daşısa da, üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyinə inteqrasiya etmir və birbaşa qüvvəyə malik deyil.

7. Bu normaların tətbiqinə dair əvvəlki məhkəmə təcrübəsi və ya öhdəlik xarakterli aktlar mövcud deyilsə, onlar milli məhkəmə instansiyaları tərəfindən birbaşa tətbiq edilə bilməz.

Presedent hüquq mənbələrinə – məhkəmə presedenti adlandırılan məhkəmə qərarları, Birinci İnstansiya Məhkəməsinin qərarları aiddir. Məhkəmə presedenti, qeyd edildiyi kimi, konkret iş üzrə hüquq normalarını müəyyənləşdirən, dəyişdirən və ya ləğv edən, hüquq mənbəyi qüvvəsinə malik olan müəyyən məhkəmənin qərarıdır.

Avropa İttifaqı presedent hüquq mənbələrinin ümumməcburi xarakter daşması da aşağıdakı göstərilənlər üçün məcburidir:

- işdə iştirak edən tərəflər üçün;
- üzv dövlətlərin milli məhkəmələri üçün;
- Məhkəmələrin özləri və Tribunalın gələcək işləri üçün.

Üzv dövlətlərin bütün dövlət orqanları tərəfindən məhkəmə qərarlarının icrasının təmin edilməsi vəzifə kimi qarşıya qoyulur. («Waterkeyn işi» (1981) üzrə məhkəmənin qərarı) Formal olaraq, Məhkəmələr qanun yaradan orqanlar hesab

edilməsələr də, onların bu səlahiyyəti Aİ-nin təsis sənədlərində əksini tapan müddəalardan irəli gəlmişdir.

Avropa hüququnun sistemləşdirilməsində 3 üsuldən istifadə olunur:

1. tədqiqat obyektinə üzrə sistemləşdirmə
2. fəaliyyət dairəsi üzrə sistemləşdirmə
3. quruluşu üzrə sistemləşdirmə

Tədqiqat obyektləri üzrə sistemləşdirmə - ayrı-ayrı tədqiqat sahələrində yaranan ictimai münasibətlərin bir hüquq sahəsini əhatə edən hüquq normaları ilə tənzimlənməsidir. Məsələn, konstitusiya hüququ, inzibati hüquq, mülki hüquq, əmək hüququ, ekologiya hüququ, nəqliyyat hüququ və.s.

Fəaliyyət dairəsi üzrə sistemləşdirmə – konstitusiya və inzibati hüquqdan ibarət olan təsisat hüququ ilə daxili bazar hüququ və inteqrasiya hüququndan ibarət olan maddi hüquqdan ibarətdir. Təsisat hüququ – Avropa İttifaqı təsisatlarının formalaşdırılması və fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir.

Maddi hüquq - daxili bazarda hüquq və azadlıqları təmin edən və Avropa İttifaqının apardığı ümumi siyasət sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Quruluş üzrə sistemləşdirmə - hüquq normalarının mərhələlər üzrə düzülüşünü əhatə edir. Avropa İttifaqı hüququnda bu quruluş belə sistemləşdirilir:

1. Avropa Birlikləri hüququ;
2. Ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində qəbul olunmuş hüquq normaları;
3. Polis və Məhkəmə orqanlarının cinayət-hüquq sahələrində əməkdaşlığı çərçivəsində qəbul olunmuş hüquq normaları;
4. Avropa İttifaqının fəaliyyətinin ümumi qaydalarını müəyyənləşdirən hüquq normaları;
5. Şəxsiyyətin ümumi hüquqi vəziyyətini müəyyənləşdirən hüquq normaları;
6. Şengen hüququ.

Şərh olunanlardan göründüyü kimi, Avropa Məhkəmə təcrübəsi Avropa hüququnun mahiyyətinə aydınlıq gətirərək

Avropa hüququ ilə beynəlxalq hüququ eyniləşdirənlərin mövqeyini zəiflətdi. Artıq təcrübədə Avropa hüququnun beynəlxalq və dövlət hüququndan fərqli olaraq xüsusi xarakterli hüquq olması fikri hakim mövqə tutur. Bu fərqi aşağıdakı müqayisəli meyarlarla da qiymətləndirmək mümkündür:

1. Beynəlxalq hüquq qaydaları beynəlxalq hüquq subyektlərinin müstəqilliyinə əsaslanaraq əməkdaşlıq prinsiplərinə uyğun münasibətlər qurur, Avropa hüququnun vəzifəsi isə, təsis sənədlərində göstəriləyi kimi, inteqrasiya proseslərini dərinləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün Avropa İttifaqı ilə üzv dövlətlər arasında xüsusi münasibətlər yaradılır və bu münasibətlər çərçivəsində Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyinə birbaşa təsir etmək səlahiyyətləri verilir. Bu da üzv dövlətlər üçün qarşılıqlı öhdəliklər yaradır.

2. Avropa hüququ beynəlxalq hüquq normalarından həm də hüquq mənbələri ilə fərqlənir. Beynəlxalq hüququn mənbələri razılaşma, müqavilə, saziş və digər formalarda rəsmiləşdirilmiş hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulan müddəalardan kənara çıxmamaq şərtilə formallaşırsa, Avropa hüququnun mənbəyi həm birinci dərəcəli hesab olunan təsis sənədlərində, həm də ikinci dərəcəli sayılan Avropa İttifaqı təsisatları tərəfindən qəbul olunmuş hüquqi-normativ aktlarda öz əksini tapan hüquq normalarından formalaşır.

Bundan əlavə, Avropa Məhkəməsi «Costa/ENEL» işi üzrə qərarında Avropa hüququnu həm beynəlxalq, həm də dövlət (dövlətdaxili) hüququndan fərqləndirir. Məhkəmənin qərarına əsasən, üzv dövlətlər öz səlahiyyətlərinin bir hissəsini könüllü olaraq Aİ-yə verirlər. Bu zaman dövlət Aİ-nin hüquq qaydalarına əks olan heç bir dövlətdaxili hüquq norması qəbul etməməlidir. Aİ-yə üzvlük münasibətlərini rəsmiləşdirən sazişlər könüllülük əsasında imzalandığından Aİ-nin birbaşa təsir qüvvəsinə malik olan qərarları üzv dövlətlərin

mövqelərindən asılı olmayaraq, milli məhkəmələr tərəfindən tətbiq olunur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki:

1. Avropa Məhkəməsi təcrübədə dövlətdaxili hüquq normalarını tətbiq edə bilməz;
2. Avropa Məhkəməsi dövlətdaxili hüquq normalarının qanuniliyini yoxlamaq və ya bu normalara şərh vermək səlahiyyətinə malik deyildir.

Avropa hüququnun müstəqil xüsusi hüquq sistemi kimi özünü təqdim etməsi Avropa Şurası çərçivəsində imzalanmış « İnsan haqları və əsas azadlıqları haqqında Konvensiya»nın özünün hüquq mənbələrinə aid etməsində özünü qabarıq şəkildə biruzə verir. Bu barədə 1970-ci ildə qərar qəbul edən Avropa Məhkəməsi Konvensiyanı Avropa hüququnun mənbəyi kimi tanıyaraq Konvensiyanın tələblərinin təkcə Konvensiyaya imza etmiş dövlətlər üçün deyil, bütün ittifaq dövlətləri üçün yerinə yetirilməsinin məcburi olduğunu qeyd etmişdir. Məhkəmə qərarının təsdiq olunması Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin II paragrafının 6-cı maddəsində öz əksini tapmışdır. «Birlik 4 noyabr 1950-ci ildə Romada imzalanmış “ İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Konvensiya”ya uyğun olaraq insan haqlarına hörmətlə yanaşır».

Konvensiyanı imzalamış bütün iştirakçı dövlətlərin vətəndaşları kimi Avropa İttifaqı vətəndaşlarının da Avropa İnsan haqları məhkəməsinə müraciət etmək hüququ vardır.

Beləliklə, Avropa hüququ «Avropa İttifaqı hüququ»nun mənbələri sayılan - ilkin hüquq mənbələri, təkrar hüquq mənbələri, presedent hüquq mənbələri çərçivəsindən kənara çıxdığından, yəni « İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Konvensiya»da nəzərdə tutulan müddəaları hüquq mənbələrinə daxil etdiyindən bu hüququn «Avropa hüququ» adlandırılması daha əsaslı hesab edilir.

Vahid Avropanın yaradılmasına dair ideyalar

Avropa dövlətləri birliyinin yaradılması ideyası uzaq tarixə gedib çıxsada, XI əsrdən başlamış bu ideyaya cəmiyyətin ayrı-ayrı filosofları, siyasətçiləri, yazıçıları və hakimiyyət nümayəndələri münasibət bildirməyə başladılar. Bu sırada Fransa kralının leqisti Pyer Dyubanın, Çex kralı Y.Podebranın, İngilis kralı Henrixin müşaviri hersoq Syüllinin, fransız abbatı San-Pyerin adları qeyd olunur. Lakin onların bu ideyaya yanaşma tərzini ayrı-ayrı çıxışlardan uzağa getmirdi. Mütəfəkkirlərdən J.J.Russonun «Avropa Birliyi» yaradılması ideyasına münasibəti müsbət olsa da, onun bu ideyanın gerçəkləşməsinə inamı olmamışdır. İmmanuel Kant «Əbədi sülhə doğru» (1795) kitabında davamlı sülhün təminatını «Avropa Dövlətləri Federasiyası»nın mövcudluğu ilə şərtləndirmişdir. Bu ideyanın yaranmasının yeganə səbəbi kimi Avropa dövlətlərini güclü və vahiməli düşmənlərdən qorumaq cəhdi göstərilirdi. Çünki qitədə tam və ya ayrı-ayrı ölkələrə sahib olmaq məqsədilə aparılan dağıdıcı müharibələrin qurbanları milyonlarla insana çatmışdı. Lakin siyasi maraqlar iqtisadi maraqlardan daha çox qiymətləndirildiyindən həmin vaxt bu ideyanın həyata keçirilməsinə tarixi zərurət yaranmamışdır.

100 ilə yaxın davam edən böyük və kiçik miqyaslı müharibələr nəticəsində zülm altında inləyən Avropaya və «Birləşmiş Avropa» ideyasına XX əsr öz qədəmləri ilə yenilik gətirdi. Siyasi səhnədə yeni yaranmış «Panavropaçılıq» hərəkatı bir çox Avropa ölkələrində geniş vüsət aldı.

Bu hərəkatın lideri «Avropa Birləşmiş Ştatları» planının müəllifi avstriyalı qraf Riçard Kudenxove-Kalerqi oldu. Onun Amerika Birləşmiş Ştatlarının uğurlu inkişafı təsiri altında formalaşmış fikirlərini ifadə edən «Panavropa», Panavropa uğrunda mübarizə», «Avropa ayılır» adlı kitablarında bu ideya təbliğ olunurdu. K.Riçard həm də bu ideyalarının bələdçisi qismində «Panavropa İttifaqı»nı yaratdı. Fransanın Xarici İşlər

naziri Aristid Brianın 1927-ci ildə Panavropa İttifaqının fəxri Prezidenti seçilməsinə, onun Millətlər Liqası nəzdində Avropa İttifaqının yaradılması planını təklif etməsinə baxmayaraq, müstəqilliyini itirmək təhlükəsi bir çox ölkələri bu plandan uzaqlaşdırırdı.

Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində Avropa çevrilişlər və qiyamlar girdabına yuvarlandı. Qüdrətli dövlətlər parçalandı. İnqilab Almaniyada, Portuqaliyada və Rusiyada imperiyaları devirdi. 1922-ci ildə Mussolini İtaliya Hökumətinin başçısı, 1926-cı ildə Polşada diktator Pilsudski dövlət başçısı oldu. 1933-cü ildə isə seçkilərdə Adolf Hitler qalib gəldi. Belə bir vəziyyətdə, nəinki Avropada, ümumiyyətlə, yer üzündə həyatın varlığı təhlükə altına alındı.

A.Hitler hakimiyyətə gəldikdən sonra müxtəlif vasitələrlə bütün siyasi partiyaları ləğv etdi. 1934-cü ildə Prezident vəzifəsi ilə dövlət kansleri (1945-ci ilə qədər Almaniyada hökumət başçısı) vəzifələrini birləşdirərək bütün hakimiyyəti öz əlinə aldı. Almaniyanın maliyyə böhranından çıxması üçün yeni dirçəliş planı elan edildi. Ölkə isə orta əsrlərin mif əsarətindən götürülmüş «Üçüncü Reyx» (alman dilində Draittech Reich) - üçüncü imperiya, üçüncü çarlıq demək idi. Əvvəlki iki imperiya «Müqəddəs Roma İmperiyası» və Almaniya İmperiyası (1871-1918 hesab olunurdu) adlandırıldı. Faşizm sosial inkişafın sonuncu və yüksək mərhələsi elan edildi.

«Üçüncü Reyx»in min illər boyu öz mövcudluğunu saxlamasına ümid edilsə də, bu müddət 12 ilədək (1933-1945-si illər) azaldıldı. Faşizmin qısa müddətdə mövcudluğuna baxmayaraq, özündən sonra insanlıq yaddaşında silinməz qanlı izlər buraxdığı şeksizdir.

Bəs Avropa dövlətlərinin birləşməsinə çağırışı XX əsrdə gündəliyə salan tarixi şərait necə idi?

Birinci Dünya müharibəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi dirçəlişinə təkan verdi. Müharibə Amerika kontinentinə toxunmadığından Avropadan və digər ölkələrdən fərqli

olaraq, onlar əsas istehsalat sahələrinin dağılması ilə üzləşmədilər. Əksinə, müharibə iştirakçı dövlətlərin hərbi ləvazimat, ərzaq və.s. zəruri tələbatlarını ödəyirdi. Bu səbəbdən müharibədən sonra ABŞ-ın beynəlxalq statusu dəyişdi və Avropa ölkələrinə kredit verən dövlət kimi tanındı. Baxmayaraq ki, 1920-ci ildən başlamış böhran (istehsalın həddindən artıq çox olması ilə əlaqədar bazar çatışmazlığı) elementləri müvəqqəti və asan aradan qaldırılan hallar hesab edilsə də, bu 1929-1933-cü illəri əhatə edən böhranla nəticələndi. Minlərlə zavod, fabrik bağlandı. Həmin ərəfədə dövlətə rəhbərlik edən F.Ruzvelt bazar mexanizminin aramsız işləməsini təmin edən kapitalist iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi kursunu müəyyən etdi. İslahatlar iqtisadiyyatın bütün sahələrini - sənaye, kənd təsərrüfatı, maliyyə-bank sistemini, sosial və əmək münasibətlərini əhatə edirdi. 1939-cu ilədək böhrandan əvvəlki iqtisadi göstəricilərə nail olmaq mümkün oldu. Həmin vaxtdan iqtisadi həyata dövlət nəzarəti ABŞ bazar mexanizminin ayrılmaz hissəsi oldu. İkinci Dünya Müharibəsini (iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlət kimi ABŞ-ın ehtiyat vəsaitləri başqa kapitalist ölkələrindəkindən dəfələrlə çox idi) ABŞ kapitalist dünyasının lideri kimi başa vurdu. İkinci Dünya müharibəsi də ABŞ tərəfindən itkisiz başa vuruldu.

Digər tərəfdən, İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ rəhbərliyi əlindən gələni hər şeyi edirdi ki, Avropa ölkələrində hakimiyyət başına onun kommunist partiyasının liderləri gəlsin. Həmin vaxtı Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən SSRİ tələb edirdi ki, Qara dəniz boğazlarının statusunda, o cümlədən, Dardanel boğazında SSRİ Hərbi Dəniz qüvvələrinin yaradılması məqsədilə dəyişiklik edilsin. Bu iddialar Yunanıstanda kommunist rəhbərliyi ilə aparılan partizan hərəkətinin gücləndiyi, Albaniyada, Yuqoslaviyada və Bolqarıstanda dövlət başında kommunistlərin olduğu bir vaxtda irəli sürülmüşdü.

Həmçinin, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına daimi üzv dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərinin Londonda keçirilən iclasında (1946-cı il) SSRİ tələb etdi ki, Tripoli (Livan) üzərində protektoratlıq ona verilsin. Bununla da, SSRİ ümumi təhlükəsizlik sisteminin əli ilə öz qüdrətini genişləndirməyə və Aralıq dənizində mövcudluğunu saxlamağa çalışırdı. Fransada və İtaliyada nüfuzlu partiyaların kommunist partiyaları olduğu, Amerika qoşunlarının Avropa hissəsindən tamamilə çıxarıldığı bir vaxtda bu hal Qərb ölkələrini həyəcanlandırmaya bilməzdi.

SSRİ və ABŞ arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi Qərbi Avropa dövlətlərinin daha da yaxınlaşmasına zərurət yaradırdı. Bu məqsədlə 17 mart 1948-ci ildə Brüsseldə Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Niderland, Lüksemburq, Avstriya, Danimarka, İsveçrə və İsveç iqtisadi, sosial, mədəni və hərbi sahədə əməkdaşlıq barədə 50 illik beynəlxalq pakt imzaladılar.

SSRİ də, öz növbəsində, 1948-ci ildə Rumıniya ilə (4 fevral), Macarıstanla (18 fevral), Bolqarıstanla (18 mart), Finlandiya ilə (6 aprel) «dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında» saziş imzaladı.

Berlinin mühasirəsi isə dövlətin hərbi potensialının artırılmasına zərurət yaradırdı. Bu məqsədlə 4 aprel 1949-cu ildə 10 dövlət (Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İslandiya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Norveç, Portuqaliya və Fransa) ABŞ və Kanada ilə birgə Şimali Atlantika Müqaviləsini imzaladılar. Bu müqavilə və BMT nizamnaməsi əsasında tərəflər düşmən hücumundan qorunmaq məqsədilə Şimali Atlantika Təşkilatının (NATO) birləşmiş hərbi qüvvələrini yaratdılar.

SSRİ öz ərazisi ətrafında bufer zona yaratmaq və özünü mümkün təhlükələrdən qorumaq üçün Macarıstan, Bolqarıstan, Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya, Albaniya (1949), ADR (1950), Monqolustandan (1962) ibarət «Varşava Müqaviləsi Təşkilatı»nı yaratdı.

Dünyanın qütbləşdirilməsi prosesi davam etdirilirdi. Dünya siyasətində Yuqoslaviyanın prezidenti İosif Broz Titonun

başçılığı altında yeni bir istiqamət - müstəmkəçilik əleyhinə olmaqla heç bir hərbi siyasi blokda iştirak etməmək, dövlətlərin tərksilah edilməsi, sülh və dövlətlərin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə hörmət prinsipinə əsaslanan, dünyanın 100-dən çox dövlətlərini öz sıralarında birləşdirən «Birləşdirilməmiş dövlətlər hərəkatı» yarandı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra insanlar tarixin dərslərindən nəticə çıxarmağı öyrəndilər və yenidən «Birləşmiş Avropa» layihələri siyasi həyata daxil oldu. Müharibədə qalib gələn tərəf olmadığından, həm kapitulyasiyaya (tərəflərdən birinə bir sıra imtiyaz və güzəştlər verən qeyri-bərabər müqavilə) məruz qalan Almaniya, həm də qalib tərəf hesab olunan Fransa müharibədən iqtisadiyyatı dağılmış şəkildə çıxdılar. Birinci Dünya müharibəsində olduğu kimi, İkinci dünya müharibəsi zamanı da Avropa ölkələri arasında olan çəkişmələr onların məğlubiyyətini nəticələndirdi. Avropanın iqtisadi və siyasi nüfuzu itirildi. Qərbi Avropanın aparıcı dövlətləri müharibədən sonrakı illərdə iqtisadi və siyasi böhrandan çıxmaq yollarını axtamağa başladılar. Əlbəttə, düşükləri vəziyyətdən təkbaşına çıxmaq hər bir dövlət üçün ayrı-ayrılıqda çətin vəzifə idi. Avropada yenidən birləşmək şüarları səsləndirilirdi. Lakin tarixi vəziyyət onların əleyhinə idi. Belə ki, müxtəlif siyasi və iqtisadi bloklara ayrılmış Qərbi və Şərqi Avropanın birləşməsi asan məsələ deyildi. Elə həmin səbəbdən də, zəif siyasi bazası olan «Panavropaçılıq» bu ideyanın həyata keçirilməsini mümkün edən hərəkat hesab edilmirdi. İndi siyasət meydanında 1946-cı ildə «Müqavimət qrupu» tərəfindən hazırlanmış və Qertenşteynov görüşündə qəbul edilən «12 bənddən ibarət proqram» daha cəlbedici idi.

Proqramın 1-ci bəndinə əsasən, Avropa İttifaqı federativ əsaslarla BMT-nin əsas hissəsi kimi yaradılmalı, üzv dövlətlərin müstəqil iqtisadi, siyasi, hərbi səlahiyyətlərinin bir qismi İttifaqa verilməli idi (4-cü bənd).

VAHİD AVROPAYA DOĞRU DÖNÜŞ NÖQTƏSİ **Paris müqaviləsi.**

Avropa İttifaqının yaradılması istiqamətində aparılan işlərdə dönüş nöqtəsi kimi 1946-cı ilin sentyabr ayında Sürixdə Uinston Çorçillin «Avropa ailəsi» ideyası barədə çıxışı böyük əhəmiyyətə malikdir: «Biz Avropa Birləşmiş Ştatlarına bənzər qurum yaratmalıyıq və dövlətlərin bu quruma daxil olmaları üçün əlimizdən gələni əsirgəməməliyik». U.Çorçill qalib dövlət kimi Fransa və müharibədə məğlub olan Almaniyayı bu işdə liderliyi öz əllərinə almağa və müttəfiqlik etməyə çağırdı. Maraqlıdır ki, Çorçillin bu çıxışında «Avropa Birləşmiş Ştatları»nda Böyük Britaniyanın tutduğu mövqe məsləhətçi xarakter daşıyırdı.

«Avropa ailəsi» ideyasına münasibətini ABŞ özünəməxsus tərzdə nümayiş etdirmişdir. Belə ki, T.Ruzveltin prezident olduğu dövrdə ABŞ-ın xarici siyasətində müharibə nəticəsində iqtisadiyyatı dağılmış Avropa dövlətlərinin dirçəldilməsinə dair proqram işlənib hazırlanmışdır. Bu proqram dövlət katibi Marşall tərəfindən hazırlandığından onun adı ilə «Marşall planı» adlandırılmış və 22 sentyabr 1947-ci ildə Paris konfransında bəyənilmişdir.

Harvard universitetində planın mahiyyətindən danışan Marşall öz çıxışında «bizim siyasətimiz heç bir ölkəyə qarşı deyil, açılığa səfalətə, ümitsizliyə və hərcmərcliyə qarşı yönəlmişdir...» deyə bildirmişdir.

1948-1951-ci illəri əhatə edən, 4 illik müddətə Avropaya iqtisadi yardımını nəzərdə tutan «Marşall planı» 5 apreldən etibarən həyata keçirilməyə başlanmış və proqram çərçivəsində bütövlükdə Avropaya 12,4 mlrd. ABŞ dolları həcmində yardım göstərilmişdir. (İngiltərəyə - 2,8 mlrd , Fransaya - 2,5 mlrd, İspaniyaya - 1,3 mlrd, Qərbi Almaniyaya - 3 mlrd, Hollandiyaya - 1 mlrd. dollar həcmində)

1948-ci ildə «Marşall planı»nın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ilkin olaraq 17 dövlətin daxil olduğu (İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveç, Norveç, Danimarka, Belçika, Niderland,

Lüksemburq, Avstriya, İrlandiya, İslandiya, Yunanıstan, İsveçrə, Türkiyə, Portuqaliya, Qərbi Almaniya və Triest) «Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı», daha sonra isə 1950-ci ildə «Avropa Ödəmə İttifaqı» yaradıldı. Bu təşkilatların fəaliyyəti zəif olsa da, həmin dövr üçün əhəmiyyətsiz ötürmədi.

Əlbəttə, Avropa ölkələrinin birləşməsindən danışırkən bu prosesin inkişafında bilavasitə əməyi olan şəxsləri unutmaq olmaz. Bu şəxslərdən əvvəllər Millətlər Liqasında Baş Katibin müavini işləmiş, sonradan Fransanın planlaşdırma üzrə komissarı vəzifəsində çalışan Jan Monneni (Jean Monnet) və Fransanın Xarici İşlər naziri olmuş Robert Şumanı (Robert Schuman) qeyd etməmək mümkün deyil.

Jan Monnenin və Robert Şumanın təşəbbüsü təkcə Fransada deyil, Almaniya, İtaliya, BENİLÜKS (Belçika, Niderland, Lüksemburq) ölkələrində də böyük marağa səbəb oldu.

9 may 1950-ci ildə Fransanın Xarici İşlər naziri Robert Şuman öz məşhur bəyannaməsinin (Şuman Bəyannaməsi) giriş hissəsini aşağıdakı sözlərlə başlamışdır: «Artıq boş sözlərin vaxtı keçmişdir. İndi cəsarətli addımlar atmaq, faydalı işlər görmək vaxtıdır. Sülhün bərqərar olması üçün Avropa vahid olmalıdır... Avropanı bir an ərzində birləşdirmək olmaz, bu, uzunmüddətli əməkdaşlığa və tərəfdaşlığa əsaslanmalıdır.»

«Şuman bəyannaməsi» Fransa və Almaniya dövlətlərinin kömür və polad sənayelərinin birləşdirilməsini təklif edirdi. Bu birləşmənin həyata keçirilməsində millətüstü prinsiplər ən həssas məqam olduğundan bu məsələyə yanaşma da müxtəlif olmuşdur.

«Avropa Kömür və Polad Birliyi»nin yaradılmasının təşəbbüskarları Almaniya və Fransa olsa da, bu təşkilat başqa dövlətlərin də birliyə daxil olması üçün açıq elan edilmişdir. Bu səbəbdən «Avropa Kömür və Polad Birliyi»nin yaradılmasına həsr olunmuş konfrans da açıq keçirildi və həmin konfransda digər dövlətlər – İtaliya və BENİLÜKS dövlətləri də iştirak etdilər. (1944 -cü ildə Belçika, Niderland və

Lüksemburqun iştirakı ilə «iqtisadi ittifaq»ın yaradılması səbəbindən BENİLÜKS dövlətləri məhfumu yaranmışdır). Bu da öz növbəsində, 18 aprel 1951-ci ildə imzalanan Paris müqaviləsinə əsasən, 6 dövləti (Belçika, Almaniya, Lüksemburq, Fransa, İtaliya və Niderland) özündə birləşdirən «Avropa Kömür və Polad Birliyi»nin (AKPB) yaradılması ilə nəticələndi.

Böyük Britaniyanın bu konfransda iştirak etməməyi və ittifaqa qoşulmamağı iki səbəblə əlaqələndirilmişdi:

- Birinci, hüquqlarının bir hissəsinin Birliyə verilməsi ilə əlaqədar müstəqilliyin itirilməsi ehtimalının olması;
- İkinci, ABŞ ilə mövcud olan dostluq münasibətlərinin pozulmasının mümkünlüyü.

Öz inkişaf perspektivlərini Londonla bağlayan digər Avropa dövlətləri də bu səbəbdən Birliyə qoşulmadılar. «Avropa Kömür və Polad Birliyin»nin yaradılması haqqında müqavilə Birlik dövlətləri tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra 23 iyul 1952-ci ildə qüvvəyə mindi.

Belə mühüm istehsalat sahəsində qərarların qəbul edilməsi həmin məqsədlə yaradılmış «Avropa Kömür və Polad Birliyi»nin Ali Rəhbərlik orqanına (Komissiya) həvalə edildi. J.Monnenin həmin orqanın sədri vəzifəsinə seçilməsi də onun xidmətlərinin dəyərləndirilməsi ilə əlaqədar idi.

Avropa Kömür və Polad Birliyi böyük iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malik idi. Birlik barədə müqaviləni imzalayan tərəflər «iqtisadi birliyin yaradılması uzun müddət qanlı müharibələrdən əziyyət çəkmiş Avropa xalqlarının dərin və sarsılmaz birliyinə gətirib çıxaran yolda təməl olmalı və bu təməl üzərində təsis olunan qurumlar birləşmiş xalqların taleyüklü məsələlərinin həllində istiqamətverici rol oynamalıdır... » fikrində qətiyyət nümayiş etdirdilər. Elə bu fikirlər də müqavilənin giriş hissəsində öz əksini tapmışdır.

İqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılmasında Avropa Şurası xətti ilə yaradılmış mədəni və humanitar əməkdaşlıq mühüm rol oynayır.

Paris müqaviləsində nəzərdə tutulan müddəalar:

1. Üzv dövlətlərin ümumi məqsədlərinə xidmət edən ümumi bazar və onun fəaliyyət sferasını müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuş institutların yaradılması;
2. Məşğulluğun zəruri səviyyədə saxlanması, əmək məhsuldarlığının artırılması və məhsulun səmərəli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi, eləcə də, üzv dövlətlərin iqtisadiyyatında əhəmiyyətli və uzunmüddətli pozuntu hallarının qarşısının alınması; (Pozuntu hallarına - ümumi bazarda iştirakçılar arasında azadlığı, bərabərliyi məhdudlaşdıran, bazar münasibətlərini pozan haqsız rəqabət, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və ya təyin olunması, texniki inkişafa, investisiya qoyuluşuna məhdudiyət və nəzarət, bazarın, istehsalçıların, istehlakçıların və məhsulun bölüşdürülməsi və.s. hallar aid edilirdi.)
3. Ümumi bazarın bölüşdürülməsinə, eləcə də, istismarına səbəb olan hal kimi istehsalçılara verilən maliyyə yardımının və ya köməyin dayandırılması, həmçinin, təşkilatlara, müəssisələrə, digər bazar subyektlərinə sağlam bazar münasibətlərinə xələl gətirən müqavilələrin bağlanması qadağan olunması;
4. Birliyin yalnız müqavilə həddində öz məqsədlərini həyata keçirməsi;
5. Birliyin beynəlxalq münasibətlərin fəaliyyət qabiliyyətli subyekti olan hüquqi şəxs kimi tanınması;
6. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün yaradılmış maliyyə bazasına pulun polad istehsalı və satışından rüsum toplanması, həmçinin, investisiya yatırılması üçün istiqraz buraxılması və.s.

Birliyin fəaliyyətini təşkil etmək üçün aşağıdakı institutlar yaradıldı:

1. Ali Rəhbərlik orqanı (icraedici mərkəz)
2. Xüsusi Nazirlər Şurası (üzv dövlətlərin maraqlarını təmsil edən məşvərətçi orqan)
3. Avropa Parlamenti (məsləhətverici və nəzarət orqanı):

4. Ədalət Məhkəməsi (müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddəaların təfsiri, tətbiqi, ittifaqın qəbul etdiyi aktların qanuniliyi, vurulmuş ziyanın ödənilməsi və.s. məsələlər üzrə)

1950-ci ildə «Avropa İnsan haqları və əsas azadlıqları Konvensiyası»nın imzalanması insan haqları və azadlıqlarının qorunması sahəsində «millətüstü» qanunların tətbiqini nəzərdə tuturdu ki, bu da daha uğurlu addımların atılması üçün yeni imkanlar yaradırdı. Bu Konvensiyanın müddələrinin təminatı baxımından daha iki institutun («İnsan Haqları üzrə Avropa Komissiyası» və «İnsan Haqları üzrə Avropa Məhkəməsi») yaradılması da xüsusi əhəmiyyətli hesab olunurdu. Avropa Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərarların yaradılmış humanitar məkan həddində qüvvəyə malik olması Avropanın gələcəyi üçün mühüm addım idi.

Roma müqaviləsi

Üzv dövlətlərin («altılar») Xarici İşlər nazirlərinin 1955-ci ilin iyun ayında Messində (İtaliya) keçirilən konfransında BENİLÜKS dövlətləri adından Belçikanın Xarici İşlər naziri P.Spaak məruzə ilə çıxış etdi. Avropa inteqrasiyasının inkişaf etdirilməsi mühüm məsələ kimi müzakirə edildi. Bu məsələ üzrə danışıqların davam etdirilməsi konfrans iştirakçıları tərəfindən P.Spaaka tapşırıldı. Nazirlərin növbəti görüşü 1956-cı ilin may ayında Venesiyada baş tutdu. Həmin görüşdə Avropa iqtisadiyyatının inteqrasiyası məsələsi bəyənilməsi və bu məqsədlə atom energetikası sahəsində birləşmə məqsədəuyğun hesab edildi. Bu fikir üzv dövlətlər tərəfindən 25 mart 1957-ci ildə imzalanmış Roma Sazişinə əsasən, «Avropa Atom Enerjisi Birliyi» (AVRATOM) və «Avropa İqtisadi Birliyi»nin (1 yanvar 1958-ci ildən qüvvəyə minmişdir) yaradılması ilə nəticələndi.

Avropa İqtisadi Birliyi haqqında müqavilə 248 maddə və 4 əlavə protokolu əhatə edir. Müqavilə azad bazar iqtisadiyyatı sahəsində maneələri aradan qaldıraraq vahid ticarət məkanının yaradılmasında təkanverici qüvvə kimi dəyərləndirilir.

Avropa İqtisadi Birliyinin fəaliyyəti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. üzv dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcminə məhdudsiyyətin və buna bərabər hesab edilən digər tədbirlərin ləğvi;
2. üçüncü dövlətlərlə münasibətdə ümumi ticarət və gömrük rüsumu siyasətinin həyata keçirilməsi;
3. üzv dövlətlər arasında xidmət, kapital və insanların azad hərəkəti üçün maneələrin ləğvi;
4. kənd təsərrüfatı sahəsində ümumi siyasətin həyata keçirilməsi;
5. nəqliyyat sahəsində ümumi siyasətin həyata keçirilməsi;
6. ümumi bazarda rəqabət qaydalarının pozulması hallarının qarşısının alınması;
7. üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətinin razılaştırılması və ödəmə balansında qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması;
8. ümumi bazarın fəaliyyəti üçün üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin zəruri hədd çərçivəsində yaxınlaşdırılması;
9. zəhmətkeşlərin məşğulluğunun artırılması, həyat səviyyələrinin yüksəldilməsi məqsədilə Avropa Sosial Fondunun yaradılması;
10. yeni vəsait mənbələrinin cəlb edilməsi yolu ilə təyinatı Birliyin iqtisadi inkişafını təmin etmək olan Avropa İnvestisiya Bankının yaradılması;
11. iqtisadi və sosial inkişafın təmini məqsədilə digər ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi.

Roma sazişi yenilik və prinsipləri ilə diqqətəlayiqdir. Belə ki, müqavilənin müddəaları dövlətlərarası münasibətlərə yeni yanaşma tərzini müəyyən etməklə Vahid Avropa İttifaqının yaradılması istiqamətində platforma rolunu oynadı və münasibətlərin subsidiar, fiziki və hüquqi şəxslərə

münasibətdə ayrı - seçkiliyin qadağan edilməsi, üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əlaqələndirilməsi prinsipləri üzərində qurulmasını ön plana çəkdi.

«*Subsidiarlıq prinsipi*» ayrı-ayrı ölkələrdə mülki, korporativ, əmək hüququ, Beynəlxalq hüquq və Konstitusiya hüququ sahələrində tətbiq edilsə də, dövlətlərarası münasibətlərdə belə qabarıq şəkildə heç vaxt özünü biruzə verməmişdir.

Mülki hüquq sahəsində hər hansı bir məsələnin qanunvericilik bazası normalarına əsaslanaraq qiymətləndirilməsi mümkün olmadıqda, subsidiarlıq prinsipi («əlavə hüquq norması tətbiq etmək», «boşluğu doldurmaq» mənasında işlədilir) əsasında digər və ya qarışıq hüquq sahələrinin normalarından istifadə olunur.

Beynəlxalq hüquq sahəsində və ya Konstitusiya hüququnda subsidiarlıq prinsipi başqa keyfiyyətləri ilə də fərqlənir. Burada söhbət qərarın səlahiyyət baxımından daha nüfuzlu (nüfuz - iki mənada başa düşülür: sözün əsl mənasında və ixtisaslı olmaq baxımından) orqan və ya qurum tərəfindən qəbul edilməsinin zəruriliyindən gedir.

Subsidiarlıq prinsipi Avropa İqtisadi Birliyinin üzv dövlətlərlə münasibətində bu mənada işlədilmişdir ki, daha səmərəli nəticə əldə etmək məqsədilə hər hansı bir məsələnin həlli üzv dövlətin hüquq normaları həddində və ya imkanları daxilində olmayanda, həmin məsələ üzrə qərar qəbul etmək Birliyin səlahiyyətinə verilir. Prinsip həm də bu baxımdan əhəmiyyətli hesab olunurdu ki, hər hansı bir üzv dövlət yeni yaranmış münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə Birliyin qəbul etdiyi aktlara əsaslanırdı və zəruri olan hüquq normalarının qəbul olunmasına əlavə vaxt sərf etməzdi. Həmçinin, bu prinsip yeni yaranmış iqtisadi münasibətlərin daha səmərəli, vahid mərkəzdən müəyyənləşdirilməklə, ayrı-ayrı dövlətlərin hüquq normalarının bir-birinə uyğunlaşdırılmasını tələb etmədən tənzimlənməsinə şərait yaradırdı.

Subsidiarlıq prinsipi daha geniş mənada hüququn bütün potensialından istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Avropa İqtisadi Birliyinin digər prinsipi isə vətəndaşlığından, qeydiyyatından, milliyətindən və digər amillərdən asılı olmayaraq, fiziki və hüquqi şəxslərlə münasibətdə ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsidir. Bu prinsip gələcəkdə Avropa xalqları arasındakı əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Əlbəttə, başlıca məqsəd kimi ümumi bazarın formalaşdırılması ön plana çəkilirdi. Bu məqsəd mərhələlərlə həyata keçirilməli idi. Ümumi bazarın formalaşdırılması 12 illik dövrü əhatə edən 3 mərhələ şəklində müəyyənləşdirilmişdi. Tarixi şəraitlə əlaqədar yaranmış bazar münasibətlərindən asılı olaraq hər bir mərhələnin başa çatma müddəti zəruri hallarda artırıla və ya azaldıla bilərdi.

Avropa Kömür və Polad Birliyinin (AKPB) institutlarından fərqli olaraq, Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) institutları spesifik cəhətləri ilə səciyyələnir. Belə ki, AİB-nin institutları beynəlxalq təşkilatlarla, federativ, konfederativ qurumlar və ya dövlətlərlə oxşar prinsiplərə malik idi.

AİB-nin institutları belə adlandırıldı:

1. Avropa Parlament Assambleyası (üzv dövlətlərin əhalisi tərəfindən seçilərək məşvətçi və nəzarət funksiyasını yerinə yetirir)
2. Avropa Birliyinin Şurası (üzv dövlətlərin hökumətlərini təmsil edir)
3. Avropa Komissiyası (icra orqanıdır)
4. Avropa Məhkəməsi (Milli qanunvericiliyin Birlik qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir)

Avropa Parlament Assambleyasının hüquqi statusu ilə yaxından tanışlıq (məşvətçi və nəzarət funksiyasını yerinə yetirmək təyinatı) onu deməyə əsas verir ki, bu orqan qanunvericilik səlahiyyətinə malik olmadığından dövlət parlamenti ilə yaxınlığı yoxdur.

Avropa Birliyinin Şurası hər bir üzv dövlətdən bir nümayəndə olmaqla üzv dövlətlərin nümayəndələrinin təmsil olunduğu orqan idi və həmin orqana yüksək səlahiyyətlər verilmişdi. Bu səlahiyyətlərə üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə qərarlar qəbul etmək və qəbul olunmuş qərarların icrası daxil idi. Cəmiyyətin iqtisadi siyasətinin və normal fəaliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində bütün mühüm qərarlar Şurada hazırlanmalı və həyata keçirilməli idi.

Avropa Komissiyası icra orqanı kimi daxili bazarın cari və ümumi işlərini idarə etmək səlahiyyətinə malik idi. Daha konkret desək:

1. Müqavilə şərtlərinin və Birlük institutları tərəfindən nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsinə təminat verir;
2. Zəruri hesab edilərsə, Birlük müqaviləsi ilə bağlı məsələlər üzrə rəy və təklifləri qəbul edir;
3. Müqavilə şərtləri daxilində Avropa Parlamenti və Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən qərarların işlənilməsində iştirak edir və qərar qəbul edilməsində, eləcə də, qərarların icrasında müəyyən səlahiyyətlərə malik olurdu.

Avropa Məhkəməsi hər üç ittifaqın aktiv və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə qəbul olunmuş qərarların qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək, yaranmış mübahisələri hüquq müstəvisində həll etmək səlahiyyətlərinə malik idi.

Avropa İqtisadi Birliyi ümumi bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi məqsədilə müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş aşağıdakı «azadlıq» prinsiplərini rəhbər tuturdu:

1. Ömtənin azad hərəkəti prinsipi - üzv dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcminə məhdudiyətin və buna bərabər sayılan digər tədbirlərin ləğvini ehtiva edir.

2. Şəxslərin azad hərəkəti prinsipi - üzv dövlətlərin vətəndaşları və ya həmin dövlətlər ərazisində yaşayan insanların yaşayış yeri seçmək, iqtisadi fəaliyyəti həyata

keçirmək, işlə təmin olunmaq, təklif olunan işlə razılaşmaq hüququnun həyata keçirilməsi məqsədilə Avropa İqtisadi Birliyinə üzv dövlətlərin ərazisində sərbəst hərəkət etmək azadlığını nəzərdə tutur.

3. Xidmətlərin azad hərəkəti prinsipi – 9 avqust 1994-cü ilədək sənaye, ticarət, sənətkarlıq, azad peşə, turizm, radio-məlumat, radio- reklam xarakterli fəaliyyət sahəsində bir sıra məhdudiyətlər olsa da, həmin tarixdən etibarən Avropa Birliyi Məhkəməsinin qərarı ilə bu prinsip bütün növ xidmətlərə şamil olunmuşdur.

4. Kapitalın azad hərəkəti prinsipi - Avropa İqtisadi Birliyi institutlarının tapşırıq və göstərişləri, eləcə də, məhkəmə qərarları əsasında investisiya qoyuluşu, kreditlərin verilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətində dəstək xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi, daşınmaz əmlakın alınması, qiymətli kağızların və istiqraz vərəqələrinin yerləşdirilməsində kapitalın azad hərəkətini nəzərdə tutur.

Bu prinsiplər əsasında aşağıda qeyd edilən sahələr üzrə aparılan siyasətin istiqaməti müəyyənləşdirilirdi:

1. Ümumi rəqabət siyasəti - Birliyin inkişafını təmin edən haqlı rəqabət prinsiplərinin əhəmiyyətini vurğulamaqla, haqsız rəqabətin ləğvini nəzərdə tutur.

Haqsız rəqabət dedikdə, ümumi bazarda iştirakçılar arasında azadlığı, bərabərliyi məhdudlaşdıran, bazar münasibətlərini pozan rəqabət, qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və ya təyin olunması, texniki inkişafa, investisiya qoyuluşuna məhdudiyət və nəzarət, bazarın, istehsalçıların, istehlakçıların və məhsulun bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur.

2. İqtisadi siyasət - üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətinin razılaşdırılması və ödəmə balansında qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, ümumi bazarın fəaliyyəti üçün üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin zəruri hədd çərçivəsində yaxınlaşdırılması və vergi siyasətinin iqtisadi siyasətə uyğun nizamlanması, ikiqat vergi ödəmələrinin qarşısının alınması məsələlərini əhatə edirdi. Buna əsasən, üzv dövlətlərin öhdəliklərinə uyğun

olaraq, digər dövlətlərdə istehsal olunmuş məhsula birbaşa və ya dolay yolla vergi yükü nəzərdə tutulmamalı idi.

3. Aqrar siyasət – bu siyasətin əsasını istehsala təkan verən faktorların, xüsusilə, işçi qüvvəsinin səmərəliliyindən, elm və texnikanın son nailiyyətlərindən istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması, bu sahədə zəhmətkeşlərin gəlirlərinin artırılması yolu ilə onların həyat səviyyələrinin yüksəldilməsi, bazar münasibətlərində sabitliyin qorunması, ölkənin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi təşkil edirdi.

4. Nəqliyyat siyasəti - üzv dövlətlərin ərazisində və ya üzv dövlətlərinin ərazisindən istifadə edilməklə həyata keçirilən beynəlxalq nəqliyyat daşımalarında ümumi qaydaların tətbiqini nəzərdə tuturdu.

Bundan başqa, ticarət, elm və texnika, sosial və regional sahələr üzrə də siyasətin ümumi istiqamətləri müəyyənləşdirilirdi. Göstərilən istiqamətlərdə aparılan işlər iqtisadi və sosial sahələrin, eləcə də, üzv dövlətlərin qanunvericiliklərinin yaxınlaşmasına səbəb olmalı idi.

Avropa Atom Enerjisi Birliyinin (AVROATOM) yaradılması haqqında Roma sazişi 225 maddə və 5 əlavə protokolu özündə birləşdirir.

Roma sazişinə əsasən, “üzv dövlətlərdə həyat şəraitinin yüksəldilməsi, digər ölkələrlə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı məqsədilə atom sənayesinin yaradılması və tərəqqisi naminə zəruri tədbirlərin görülməsi «AVRATOM»un vəzifəsi kimi müəyyənləşdirilmişdir”.

Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. bu sahədə texniki biliklərin artırılması və tədqiqat işlərinin sürətləndirilməsi;
2. bütün əhalinin, o cümlədən, atom müəssisələri əməkdaşlarının sağlamlıqlarının qorunması məqsədilə ümumi təhlükəsizlik tədbirlərinin işlənib hazırlanması;

3. ittifaqda atom energetikasının inkişafı üçün zəruri olan tədqiqatların aparılması istiqamətində müəssisələrin təşəbbüskarlıqlarının qiymətləndirilməsi və bu sahədə investisiya rejiminin sadələşdirilməsi;
4. ittifaqın istehlakçılarının sabit və ədalətli şəkildə atom yanacağı və filizlə təmin edilməsi;
5. nüvə maddələrinin təyinatından başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsinin qarşısının alınmasına nəzarətin artırılması.
6. digər ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların atom enerjisinin dinc məqsədlər üçün istifadə etməsinə və inkişafına xidmət edən bütün imkanlardan istifadə edilməsi.

Bu birliklərin yaradılması haqqında müqavilələrdə nəzərdə tutulan hüquq normaları (I dərəcəli və ya şaquli hüquq normaları) Avropa İttifaqının şərti olaraq adlandırılan «üç sütun»undan birincisi və əsası olmaqla, Avropa hüququnun mənbəyi hesab olunur. Bu normalar Avropa İttifaqının məqsədini, məramını və fəaliyyət prinsiplərini müəyyən-ləşdirməklə ittifaqın formalaşmasını və onun institutlarının fəaliyyət sferasını, üzvlük meyarlarını və prosedur qaydalarını tənzimləyir.

Qeyd olunan təsis sənədləri Avropa hüququnun əsas sərhədlərini, onun xüsusiyyətlərini, tətbiqi qaydalarını və şərtlərini müəyyənləşdirir.

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının yaradılması və inkişafı

1950-1960-cı illərdə Avropa Birliklərinin fəaliyyəti zamanı Böyük Britaniyanın Fransa və Almaniya ilə rəqabəti ilə əlaqədar 20 noyabr 1959-cu ildə Stokholmda 7 dövlətin (Avstriya, İslandiya, Lixtenşteyn, Norveç, Finlandiya, İsveç və İsveçrənin) iştirakı ilə «Stokholm Konvensiyası» (sonradan «Vaduç konvensiyası» adlandırılırdı) əsasında yeni təşkilat

«Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası» (AATA) (European Free Trade Association - EFTA) yaradıldı.

Konvensiya ilə «Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası»nın məqsədləri belə müəyyənləşdirilmişdi:

- tam məşğulluğun təmin edilməsi, istesalın artırılması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, maliyyə sabitliyi, iştirakçı dövlətlərin ərazilərində həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə iqtisadi aktivliyin daimi artırılmasına dəstək;
- üzv dövlətlər arasında ticarət sahəsində haqlı rəqabətin təmini;
- azad ticarət ərazisində istehsal olunan xammalla təchizat sahəsində qeyri-bərabərliyin ləğvi;
- ticarət sahəsində manelərin aradan qaldırılması yolu ilə dünya ticarətinin inkişafı və həcmnin artırılmasının təmin edilməsi.

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının aşağıdakı təsisatları olmuşdur:

1. AATA-nın Şurası - İştirakçı dövlətlərin nümayəndələrindən və nazirlərindən ibarət olan AATA Şurası ayda 2 dəfə çağırılmaqla assosiasiyamı idarə edir, müxtəlif məsələlər üzrə müzakirələr aparılmasını və qərar qəbul edilməsini təmin edirdi. Şurada qəbul olunmuş qərarlar («yekdil səs çoxluğu» prinsipi ilə) iştirakçı dövlətlər üçün, təkliflər isə ünvanlandığı dövlətlər üçün məcburi qüvvəyə malik idi.

2. Komitələr - AATA öz fəaliyyətində gömrük ekspert qrupu, ticarət ekspert qrupu, iqtisadi komitə, məsləhətçi komitə (sahibkarların və həmkarların nümayəndələrindən, eləcə də, hər bir iştirakçı dövlətdən 5 nəfər olmaqla), parlamentlər komitəsi, büdcə komitəsi və.s. komitələrin köməyindən istifadə edirdi. Ekspert komitələri xüsusi sahələr və xüsusi biliklər üçün zərurət olduğu hallarda çağırılırdı.

3. Katiblik - Baş katib tərəfindən rəhbərliyi həyata keçirilirdi. Katiblik ekspert qruplarına, komitələrə və Şuraya yardım etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Konvensiyanın müddəaları qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün iştirakçı dövlətlər arasında gömrük rüsumlarının tədricən ləğvi, gətirilən malların və sənaye mallarının həcminə məhdudliyyətin ləğvi, iştirakçı dövlətlər tərəfindən öz müəssisələri üçün güzəştli rejimin yaradılması üçün maliyyə yardımının göstərilməsi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsini qadağan edirdi.

Əlbəttə, Avropa İqtisadi Birliyi ilə müqayisədə AATA-nın məqsədləri geniş deyildi. Gömrük rüsumu siyasəti yalnız sənaye mallarını əhatə edirdi. İştirakçı dövlətlər üçüncü dövlətlərdən gətirilən ərzaq məhsullarına vahid tarif (gömrük rüsumu) tətbiq etmir, milli gömrük rüsumlarını saxlayır və bununla da, müstəqil ticarət siyasətlərini həyata keçirirdilər. Böyük Britaniya başda olmaqla, bir sıra iştirakçı dövlətlər AATA-ya gələcəkdə onların mövqeyini möhkəmləndirən və Avropa İqtisadi Birliyinə qəbul olunmaq üçün plasdarm olan keçid təşkilatı kimi baxırdılar.

1961-ci ilin avqustunda Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmaq üçün Böyük Britaniya və Danimarka, sonradan Avstriya, İsveç, İsveçrə, Norveç müraciət etdilər. Lakin Fransanın əks mövqeyi danışıqların nəticəsiz olduğunu göstərdi. Bu da AATA-nın fəaliyyətinin gücləndirməsi ilə nəticələndi və 1 yanvar 1967-ci ildən iştirakçı dövlətlər arasında (Portuqaliya istisna olmaqla), bütün gömrük rüsumları və sənaye mallarının dövriyyəsinin məhdudlaşdırılması ləğv edildi.

1972-ci ildə Böyük Britaniyanın və Danimarkanın AATA-dan çıxması bu təşkilatı zəiflətdi. Qalan üzv dövlətlər də çıxış yollarını axtarırdılar. Finlandiya AİB ilə saziş imzalamağa müvəffəq oldu. Bu şəraitdə AATA-nın Stokholm sazişini imzalayan dövlətləri tam şəkildə nəzarəti ələ aldılar. AATA-nın iştirakçı dövlətləri Azad ticarət barədə Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətləri - Bolqarıstan, Polşa, Rumıniya, Slovakiya və Çexiya Respublikası ilə müqavilələr imzaladılar. Baltik ölkələri ilə də eyni məzmununda bəyannamələr imzalandı. Azad

ticarət sahəsində razılaşma və bəyannamələr sənaye və ərzaq məhsullarını, eləcə də, kənd təsərrüfatı məhsullarını əhatə edirdi. AATA-nın fəaliyyəti səmərəsiz ötüşmədi. İştirakçı dövlətlərin milli iqtisadiyyatı dirçəldikcə, onlar arasında ticarət dövriyyəsi artdıqca, əmək məhsuldarlığı və iqtisadi inkişaf tempi yüksəldikcə üçüncü dövlətlərin bazarında onların mövqeyi və nüfuzu güclənirdi.

1992-ci ildə AATA-nın iştirakçı dövlətləri və Avropa İttifaqı dövlətləri arasında «Avropa İqtisadi Məkanı»nın (European Economic Area, EEA) yaradılması haqqında saziş imzalandı və nəticədə 370 mln. əhalisi olan 18 dövlətin iştirakı ilə «ümumi bazar» yaradıldı.

Sazişdə - əmtənin, xidmətin, kapitalın və insanların azad hərəkətini, elm, təhsil, ətraf mühit, sosial siyasət sahələrində əməkdaşlığı, ümumi qayda və normaların həyata keçirilməsini təmin edən hüquq sisteminin yaradılması barədə müddəalar öz əksini tapmışdı.

Saziş, həmçinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı barədə Aİ və AATA dövlətləri arasında ikitərəfli razılaşmaları, Avropa İttifaqı ilə Norveç və İslandiya arasında azad balıq ticarəti müqavilələrini də əhatə edir.

«Avropa İqtisadi Məkanı»nın (AİM) təsisatları:

1. Şura - qərarların qəbul edilməsində ali orqan hesab edilirdi. Tərkibinə Avropa Komissiyası nümayəndələri, Aİ və AATA iştirakçı dövlətlərinin hər birindən 1 nümayəndə daxil idi.

2. Ümumi komitə - fikir və məlumat mübadiləsi aparılması və qərar qəbul edilməsində forum qismində fəaliyyət göstərirdi. Avropa Komissiyası, Aİ və AATA üzv dövlətlərinin ali vəzifəli şəxslərindən ibarət idi.

3. Məsləhət komitəsi - Aİ-nin sosial və iqtisadi komitəsinin üzvlərindən və AATA dövlətləri nümayəndələrindən təşkil edilmişdi.

4. Ümumi Parlament Komitəsi.

AATA-nın iştirakçı dövlətlərinin yeni təsisatları təşkil edildi:

1. AATA nəzarət təşkilatı - AİM sazişi çərçivəsində iştirakçı dövlətlərin üzərlərinə götürdükleri öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

2. AATA Məhkəməsi - Avropa Məhkəməsi ilə birgə ümumi nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

3. AATA dövlətlərinin daimi komitəsi - AİM müştərək komitələrinin iclaslarının keçirilməsi üçün məlumat və məsləhət məqsədilə yaradılmışdır.

Hazırda AATA əvvəlki kimi yenə də Aİ-yə daxil olmaq istəyən ölkələr üçün «gözləmə zalı» rolunu oynayır.

VAHİD AVROPA AKTI

3 birliyin - «Avropa Kömür və Polad Birliyi»nin, «Avropa Atom Enerjisi Birliyi»nin (AVRATOM) və «Avropa İqtisadi Birliyi»nin yaradılması həmin birliklər çərçivəsində yaradılmış institutların sistemləşdirilməsi zərurətini meydana çıxardı. Belə ki, 1951-ci il Paris müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş institutlar yaradıqdan sonra 1957-ci il Roma müqaviləsi əsasında yaradılmış institutlar bir-birlərini təkrarladıqlarından məqsədəuyğun hesab edilmədi. Bu səbəbdən hər iki birliyin Parlament Assambleyaları birləşdirildi və qərara alındı ki, Ədalət Məhkəməsi bütün üzv dövlətlər üçün ümumi olsun. Lakin bu tədbirlər də yarımçıq xarakter daşıyırdı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Avropa Birliyinin Şurası bütün üzv dövlətlərin nümayəndələrinin orqanı idi və həmin orqan yüksək səlahiyyətlər daxilində üzv dövlətlərin iqtisadi siyasətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə qərarlar qəbul edirdi. Şurada qəbul edilən qərarlar «mütləq səs çoxluğu» prinsipi ilə qəbul edildiyindən bu prinsip Avropa Birliyinin yaradılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış edən Fransanı qane etmirdi. Həmin səbəbdən Fransa prezidenti Şarl de Qoll uzun müddət Şuranın iclaslarında iştirak etmədi və bu «boş stul böhranı» adını aldı. Buna baxmayaraq, qalan 5 üzv dövlət səs çoxluğu

prinsipində öz mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Bu ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə Lüksemburq protokolu son qoydu. Protokolun müddəalarına əsasən, «mütləq səs çoxluğu» prinsipi saxlansa da, xüsusi əhəmiyyətli məsələlərin həllində bütün ittifaq üzv dövlətlərin nümayəndələrinin hər birinin razılığı tələb olunurdu və gündəlikdə olan məsələnin həlli üzrə qəbul olunacaq qərarın belə razılıq əldə olunanaqədək uzadılmasının mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu. Bu protokolun qəbulu Şarl de Qollun qələbəsi kimi qiymətləndirilirdi. Real olaraq isə, bu ziddiyyətlərin əsasını Birlik insitutlarının nüfuzunun durmadan artması və üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə münasibətdə «dövlətüstü» xarakterə malik olması təşkil edirdi. Həmçinin, Fransa öz səylərini «Kiçik Avropa» müstəvisində xüsusi mövqeyə malik olmağa yönəlmişdi.

Fransanın xüsusi mövqeyə malik olmaq istəyi bir neçə xüsusatda təzahür etsə də, bu hal Böyük Britaniyanın 3 dəfə (1958, 1963 və 1967-ci illərdə) «ümumi bazara» daxil olmaq cəhdlərinə Fransanın öz razılığını verməməsində daha qabarıq nəzərə çarpır. Müqavilənin 237-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, Avropa İqtisadi Birliyinə yeni dövlətlərin qəbul edilməsi yalnız bütün üzv dövlətlərin razılığı əsasında həyata keçirilirdi. Fransa Böyük Britaniyaya ABŞ-nın müttəfiqi kimi ehtiyatla yanaşırdı və bilirdi ki, Böyük Britaniya Birlikdə ikinci dərəcəli dövlət rolunu heç zaman qəbul etməz.

Böyük Britaniya və Birlikdən kənar qalan digər avropa dövlətləri üçün üzv dövlətlərin bir-birinə daha da yaxınlaşması müəyyən narahatlıq doğururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1950-ci ilin ortalarında Böyük Britaniya «Sərbəst ticarət ərazisi»nin yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü.

Bu səbəbdən 1960-cı ildə «Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası» (AATA) təsis edildi. Həmin assosiasiyaya Avstriya, Böyük Britaniya, Danimarka, Norveç, Portuqaliya, İsveç və İsveçrə daxil idilər. Sonradan bu assosiasiyaya

Finlandiya və Lixtenşteyn üzv dövlətlər statusunda qəbul olundular, İslandiya isə assosiativ üzv oldu.

Avropa İqtisadi Birliyinin Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası ilə münasibətləri inkişaf dinamikasına görə fərqlənirdi. Birlik dövlətləri ilə assosiasiyaya üzv dövlətlər arasında ticarət və gömrük ittifaqı barədə müqavilələr imzalanmışdı. İqtisadi münasibətlərin genişlənməsi və Avropa dövlətlərinin bir-birinə yaxınlaşması Avropa İqtisadi Birliyinin əhəmiyyətli bir qurum olduğunu daha aydın şəkildə göstərirdi. Bu da öz növbəsində, 1971-ci ildən 1980-ci ilədək üzv dövlətlərin vahid iqtisadi, valyuta və siyasi ittifaqlarının yaradılmasını nəzərdə tutan «Varner planı»nın qəbul olunması ilə nəticələndi.

Lakin tarix Avropa üçün yeni sınaq mərhələsini yaratdı. Belə ki, neft məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsi və «Bretton–Vuds valyuta sistemi»ndə böhranla əlaqədar yaranmış inflyasiya, işsizlik, istehsalın kəskin aşağı düşməsi ayrı-ayrı üzv dövlətlərin maraqları arasında uçurum yaratdı. Bu da öz növbəsində yaradılmış birliyin mövcudluğunu təhlükə altına aldı.

«Bretton – Vuds valyuta sistemi» dünya iqtisadiyyatı sistemində qiymətlərin müasirləşdirilməsi (yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi), «ümumi pul vahidinin» qəbul edilməsi zərurəti ilə əlaqədar hələ XIX əsrin ortalarında meydana çıxmışdır. Həmin səbəbdən 1867-ci ildə Paris konfransında dövlətlərarası razılığa əsasən, bu məqsədlə «qızıl pul» standartından istifadə edilməsinin hüquqi əsası qoyulmuşdur.

Dövlətlərarası pul ödəmələrində və digər əməliyyatlarda ödəniş vasitəsi kimi yalnız «qızıl pul» qəbul edilirdi. Qızıl (çəkisinə görə) «dünya pulu» funksiyasını yerinə yetirirdi. Dövlətlərarası, eləcə də, dövlətdaxili əməliyyatlarda hər bir əmtənin, xidmətin dəyəri qızılın qiyməti ilə müqayisə edilərək müasirləşdirilirdi.

Sonradan 1944-cü ildə Bretton-Vudsda (ABŞ) BMT-nin maliyyə-valyuta məsələlərinə həsr olunmuş konfransında

qəbul olunmuş razılığa əsasən, BVF-in nizamnaməsinə uyğun olaraq, qızılla bərabər iki ehtiyat valyuta növündən - ABŞ dolları və Böyük Britaniya funt-sterlinqindən istifadə edilməli idi. 35 ABŞ dolları 31,1035 qr. qızıl dəyərində müəyyənləşdirilirdi. Sonradan ABŞ-ın təzyiqləri nəticəsində Bretton-Vuds razılaşması çərçivəsində yeganə «dünya pulu» funksiyasını ABŞ dolları yerinə yetirdi.

Avropa Birliklərinin fəaliyyətində qeyd edilən vəziyyətlə əlaqədar yaranmış durğunluq «tarixin çarxını» geriyyə qaytara bilmədi. Gərginlik və çətinliklər Birlik dövlətlərinin alternativini olmayan birliyini sarsıda bilmədi, əksinə, onları birgə səylərlə böhrandan çıxmaq yollarını axtarmağa sövq etdi.

8 aprel 1965-ci ildə hər üç Avropa Birliklərinin institutları birləşdirildi, vahid Şura və Komissiya yaradıldı. Təşkilati dəyişiklik idarəetmə mexanizmini əhəmiyyətli dərəcədə səmərəliləşdirdi. 1977-ci ildə Birliyin maliyyə vəsaitlərinə nəzarət üçün «Auditorlar Palatası» yaradıldı.

Gömrük ittifaqının şərtləri çərçivəsində əməkdaşlıq iqtisadi münasibətlərin, üzv dövlətlərin iqtisadiyyatının dirçəlməsinə gətirib çıxardı. Bu da digər Avropa dövlətlərinin Birliyə olan münasibətini müsbət şəkildə dəyişməklə, onların bu Birliyə daxil olma istəklərini gücləndirdi. Birlik daxilində də üzvlüyə namizəd dövlətlərə münasibət dəyişmişdi. Bu da Fransa prezidenti Ş.Qollun istefaya çıxması, onu J.Pampidanın əvəz etməsi ilə əlaqələndirilirdi. Belə ki, o, ilk dəfə olaraq Birliyə üzvlük məsələsinin müzakirə edilməsi üçün iclas çağırılması təklifi ilə çıxış etmişdir.

Digər tərəfdən, 1960-cı ildə təsis edilmiş Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası Avropa Birliyinə üzv olmayan dövlətlərin, ilk növbədə, Böyük Britaniyanın maraqlarını təmin etmirdi. Ona görə də 1972-ci ildə Böyük Britaniya, Danimarka və İrlandiya Birliyə üzv oldular. Bu zaman Norveç də üzvlüklə bağlı müraciət etsə də, Norveçdə keçirilən referendum nəticəsində üzvlüklə bağlı sənəd ratifikasiya olunmadığından o, Birliyə daxil olmadı.

1974-cü ildə Paris sammitində 9 üzv dövlətin (6+3-Danimarka, İrlandiya və Böyük Britaniya) Avropa Birliyi Şurası yaradıldı. Avropa Birliyi Şurası Avropa Parlamentinə birbaşa seçkilərin keçirilməsi məsələlərinin həlli ilə yanaşı, Avropa Regional İnkişaf Fondunun yaradılmasına da müsbət təsir göstərmişdir. Avropa Parlamentinə ilk dəfə 1979-cu ildə Avropa Birliyi Şurasına üzv dövlətlərin vətəndaşları tərəfindən seçkilər keçirildi. Həmin ildə Avropa Parlamentinin 410 üzvü olduğu halda, hazırda Parlamentin 732 üzvü var.

1979-cu ildə Yunanıstan Avropa Birliyinə üzv oldu. 1984-cü ildə Avropada vahid bazarın inkişafına xidmət edən «Avropa Birliyi barədə saziş» layihəsi hazırlandı və 1985-ci ildə Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edildi. 26 iyun 1985-ci ildə İspaniya və Portuqaliya Birliyin üzv dövlətləri sırasına qatıldı.

17-28 fevral 1986-cı ildə Lüksemburq və Haaqa konfranslarının nəticəsi olaraq 12 üzv dövlət tərəfindən «Vahid Avropa Aktı» imzalandı.

«Vahid Avropa Aktı» 34 maddə və 20-dən artıq təklifi və digər məzmunlu sənədləri özündə birləşdirən 1 yekun aktından ibarətdir. Aktın I maddəsində göstərilir ki, Vahid Avropa Aktının məqsədi Avropa Birliyinə gətirib çıxaran üzv dövlətlərin siyasi əməkdaşlığına nail olmaqdır.

1983-cü il tarixli «Ştutqart bəyannaməsi» aşağıda qeyd edilən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu:

1. Xarici İşlər Nazirlərinin daxili siyasət məsələləri ilə məşğul olan Komissiya üzvləri ilə vaxtaşırı görüşlərinin təşkil edilməsi;
2. Siyasi əməkdaşlıq məsələlərinə Avropa Parlamenti tərəfindən baxılması;
3. Xarici İşlər Nazirliklərinin siyasi direktorlarından ibarət Siyasi Komissiyasının fəaliyyətinin təşkil olunması;
4. Siyasi Komissiyaların rəhbərliyi ilə razılaşıdırılmış Avropa Qruplarının fəaliyyəti;

5. Siyasi Komitə tərəfindən işçi qruplarının yaradılması;
6. Katiblik yaradılması;
7. üzv dövlətlərin nümayəndələri ilə üçüncü ölkələrin, eləcə də beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin əməkdaşlığı.

Avropa Siyasi Əməkdaşlıq qurumuna rəhbərlik növbəlik əsasında həyata keçirilirdi. İttifaqın sədri öz səlahiyyətləri müddətində Avropa Siyasi Əməkdaşlıq Qurumuna rəhbərliyi də həyata keçirməli idi.

Vahid Avropa Aktına əsasən, Birinci İnstansiya məhkəməsinin yaradılması buna qədər fəaliyyət göstərən Ədalət Məhkəməsinin işini xeyli asanlaşdırdı. Belə ki, Avropa institutları və digər qurumların fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan inzibati və əmək mübahisələri üzrə işlərə baxılması Birinci İnstansiya məhkəməsinin səlahiyyətinə verildi.

İqtisadi sahədə yeni mərhələlər və məqsədlər müəyyənləşdirildi:

1. Geri qalan regionlara maliyyə yardımının artırılması;
2. Sənayedə zəif inkişaf etmiş regionların inkişaf tempinin artırılması üçün tədbirlərin görülməsi;
3. İşsizliyin aradan qaldırılması üçün tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi;
4. Gənclərin əmək fəaliyyətinə cəlb edilməsi məqsədilə xüsusi proqramın hazırlanması və həyata keçirilməsi;
5. Kənd təsərrüfatı və meşə sənayesində yeni texnologiyanın tətbiq edilməsi yolu ilə yeni tələblərə cavab verən səviyyədə istehsalın yenidən qurulması.

Böhrandan ləyaqətlə çıxan və inkişaf mərhələlərini yeniləşdirən dövlətlər özləri üçün yeni məqsəd müəyyənləşdirdilər – «Sərhədsiz Avropa». Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Vahid Avropa Aktının III hissəsinin 30-cu maddəsində «Xarici əməkdaşlıq sahəsində Avropa əməkdaşlığının vəziyyəti», sonradan bir daha öyrənilməsi və digər istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün 5 illik müddət nəzərdə tutulmuşdu.

Maastrix müqaviləsi

Vahid Avropa Aktı həmin dövr üçün böyük ümid mənbəyi olsa da, keçid xarakterli olması ilə fərqlənirdi. Üzv dövlətlərin birləşməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud hüquqi baza çətinlik yaradırdı. Vahid valyuta mexanizminin işə salınması, iqtisadi, valyuta, vahid sosial siyasətin, eləcə də, xarici siyasət, ümumi təhlükəsizlik məsələləri sahəsində yeni hüquqi bazaya zərurət yaranmışdı.

Avropada və yer kürəsinin digər hissələrində köklü dəyişikliklər baş vermişdi. Belə ki, Şərqi ölkələrində sosialist rejimlərin çökməsi Varşava Müqaviləsi əməkdaşlığının sonu ilə nəticələnmişdi. SSRİ ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyanı iki hissəyə ayıran «Berlin divarları» sökülmüşdü və Almaniya vahid dövlət kimi mövcudluğuna qayıtmışdı. Belə bir şəraitdə Avropa Birliyinin beynəlxalq aləmdə müstəqil və legitim qüvvə kimi təqdim olunmasına zərurət artırdı. Hələ 1990-cı ilin əvvəllərindən Fransa prezidenti Fransua Mitteran və Almaniya kansleri Helmut Kol yeni və xüsusi əhəmiyyətli təşəbbüslə çıxış etdilər. Onların təşəbbüsü təkcə iqtisadi əməkdaşlığı deyil, ümumi Avropa siyasətini və kollektiv təhlükəsizlik məsələlərini də əhatə edirdi. Bu məqsədlə Xarici İşlər nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən görüşlərdə zəruri məsələlərin – siyasi, iqtisadi və valyuta birliyinin, Avropa Mərkəzi Bankının yaradılması məsələlərinin müzakirəsi üçün hökumətlərarası iclasların keçirilməsi qərar alındı.

Bu məqsədlə yeni müqavilə layihəsi hazırlandı. Layihənin müzakirə edilməsi üçün 9-10 dekabr 1991-ci ildə Hollandiyanın Maastrix şəhərində Avropa Birliyi üzvlərinin iclası keçirildi. 12 üzv dövlət başçısı tərəfindən bəyənilən müqavilə rəsmi olaraq «Avropa İttifaqı haqqında saziş» adlandırılsa da, əksər hallarda, iclasın keçirildiyi şəhərin şərəfinə «Maastrix müqaviləsi» adlandırılır.

Maastrix müqaviləsi Paris və Roma müqavilələrini, Vahid Avropa Aktını ləğv etmir və ya həmin müqavilələri dəyişdirmirdi. Lakin formal olaraq həmin müqavilə yeni quruluşa malik Avropa İttifaqını yaradır və eyni zamandaŞ evvəlki birliklərin təsis sənədlərinə əlavələr edirdi.

Hüquqi baxımdan bu saziş aydın və birmənalı olaraq üzv dövlətlər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində davranış qaydalarını müəyyənləşdirirdi.

Saziş 7 fəsildən ibarət idi. Bundan başqa, ona 10 protokol, 8 bəyannamə və 1 razılaşma da əlavə edilmişdi.

I fəsil - «Ümumi qaydalar» adlandırılmaqla, ilk növbədə, Avropa İttifaqının yaradılmasını bəyan edir, onun başlıca məqsədlərini, quruluş prinsiplərini müəyyən edirdi.

II fəsil - Avropa İttifaqının təsis edilməsi məqsədilə «Avropa İqtisadi Birliyi» haqqında sazişin müddəalarını dəyişdirmə qaydaları və İttifaqın əsas fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir, bu məqsədlə yeni institutlar sisteminin yaradılmasını, Avropa İttifaqında vətəndaşlığın müəyyənləşdirilməsini, iqtisadi və valyuta siyasətini əhatə edən ümumi siyasətin müasirləşdirilməsini və onların həyata keçirilməsi mexanizmlərini nəzərdə tuturdu.

III fəsil - «Avropa Kömür və Polad Birliyi» haqqında sazişə əlavələr edilməsi qaydalarını;

IV fəsil - «Avropa Atom Enerjisi Birliyi»nin (AVRATOM) yaradılması haqqında sazişə əlavələr edilməsini;

V fəsil - ümumi xarici siyasət və siyasi təhlükəsizlik məsələlərini;

VI fəsil - ədalət mühakiməsi və daxili işlər sahəsində əməkdaşlıq qaydalarını;

VII fəsil – yekun müddəalarını özündə əks etdirirdi.

Sazişə əlavə edilmiş protokollar iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərində ümumi razılığı əhatə edir, Avropa Mərkəzi Bankının nizamnaməsini, Avropa Valyuta institunun nizamnaməsini müəyyən edir, İqtisadi və sosial komitələr, eləcə də, regional komitələrin yaradılmasını, iqtisadi və valyuta

siyasətinin üçüncü mərhələyə keçid müddəalarını və.s. nəzərdə tuturdu.

Maastrix müqaviləsinə əlavə qəbul olunmuş bəyannamələr ümumi xarakterli idi. Burada üzv dövlətlərin vətəndaşlığı məsələsi, Avropa İnkişaf fondunun fəaliyyəti, Avropa İttifaqında Milli parlamentlərin rolu, Qərbi Avropa ittifaqı ilə əlaqələr, məlumat bazasına girişin əsasları, İttifaqa daxil olmayan ölkələrlə valyuta əməkdaşlığı və digər sahələri əhatə edən mühüm məsələlərin həlli nəzərdə tutulurdu.

Qeyd edildiyi kimi, 12 üzv dövlət başçısı tərəfindən bəyənən müqavilə layihəsi üzrə 1991-ci il Maastrix görüşündən sonra müzakirələr davam etdirildi və 7 fevral 1992-ci ildə müqavilə imzalandı. 1 yanvar 1993-cü ildə isə qüvvəyə mindi.

Maastrix müqaviləsinin yenilikləri nədən ibarət idi?

1. Müqavilədə nəzərdə tutulan məqsədlər - vətəndaşların zəruri ehtiyaclarının tam ödənilməsi yolu ilə əvvəlkindən daha monolit Avropa xalqlarının birliyinə gətirib çıxaran qərarların qəbul edilməsi, ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində yeniliklərin həyata keçirilməsi;
2. Üzv dövlətlərin xarici siyasətlərinin əsas istiqamətini ümumi maraqların təşkil etməsi və hər bir üzv dövlətin ümumi İttifaq maraqlarından çıxış etməsi;
3. Beynəlxalq aləmdə xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələlərində üzv dövlətlərin İttifaqı yüksək səviyyədə təmsil etməsi;
4. Ədalət mühakiməsi və daxili işlər sahəsində əməkdaşlığın (sığınacaq verilməsi, üzv dövlətlərin sərhədlərindən sərbəst keçid və miqrasiya məsələləri, üçüncü ölkə vətəndaşlarının və onların ailə üzvlərinin üzv dövlətlər ərazisində yaşaması qaydaları, cinayətkarlığa, o cümlədən narkotik maddələrin ticarətinə qarşı birgə mübarizə qaydaları və bu məqsədlə polis xidməti və məhkəmələr arasında geniş əməkdaşlıq) yeni və ayrıca bir sahə kimi nəzərdə tutulması;

5. İttifaqın təşkilati strukturunun genişləndirilməsi;
6. Avropa İnsan haqları və əsas azadlıqları Konvensiyası ilə və digər Avropa hüquqları ilə sıx bağlılığı olan siyasi birlik – Avropa İttifaqı vətəndaşlıq institutunun yaradılması;
7. İttifaqın institutlarının adlarının dəyişdirilməsi.

Maastrix müqaviləsində nəzərdə tutulan bu yeniliklər faktiki olaraq Avropa İttifaqının yaradılmasını şərtləndirdi.

Əgər Avropa İttifaqı üzv dövlətlərin ittifaqı kimi qəbul olunursa, «avropa xalqları birliyi» məhfumu «xalqların ittifaqı» kimi qəbul olunmalı və rəsmiləşdirilməlidir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Avropa İttifaqı mütəşəkkillik və həmrəylik üsullarından istifadə etməklə, üzv dövlətlər, eləcə də, onların xalqları arasında münasibətlərin təşkil edilməsi və nizamlanması üçün yaradılmışdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilir:

1. Sarsılmaz və harmonal iqtisadi və sosial tərəqqiyə istiqamətlənmiş daxili sərhədsiz məkan və bütöv iqtisadi və sosial baza əsasında, vahid valyutanın dövrüyə buraxılması ilə nəticələnən ***iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması;***
2. ***Ümumi müdafiə qüvvələrinin yaradılması*** ilə gələcəkdə rəsmiləşdirilməsi mümkün hesab edilən ümumi müdafiə siyasətinin, ümumi təhlükəsizlik və ümumi xarici siyasətin həyata keçirilməsi;
3. Üzv dövlətlərin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunmasını gücləndirmək məqsədilə ***İttifaq vətəndaşlığının təsis;***
4. Ədalət mühakiməsi və daxili işlər sahəsində əməkdaşlığın səviyyəsini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək.

Göründüyü kimi, bu fikirlər federasiya və ya konfederasiya prinsiplərinə əsaslanan İttifaqın yaradılmasına yönəlsə də, tam olaraq federasiya və ya konfederasiya məhfumlarını əhatə etmir.

Federasiya quruluşu - mərkəz və subyektlər arasındakı münasibətlərdə «yuxarıdan aşağıya əmr» prinsipi əsasında formalaşır. Təcrübə göstərir ki, federasiya prinsipi mərkəzi

idarəetmə orqanında və ya subyektlərin hər hansı birində fəvqəladə gücün formalaşması ilə deyil, tərəflərin maraqlarının bir olması baxımından daha sarsılmaz və davamlı ola bilər. Yəni, federasiya o halda güclü ola bilər ki, ümumi və fərdi maraqlar bir-birinə uyğunlaşsın, mərkəz və onun subyektləri arasında səlahiyyət və vəzifə bölgüsü bərabər paylanılsın.

Bu səbəbdən Maastrix müqaviləsi mərkəzlə subyektlər arasında münasibəti yuxarıdan əmr formasında deyil, qarşılıqlı razılaşma əsasında müəyyənləşdirir. Federasiya münasibətlərinin nizamlanmasında daha çox əlavə vasitələrə və üsullara üstünlük verilir. Təcrübədə qərarların işlənilməsi, hazırlanması, qəbul olunması və həyata keçirilməsi prosesində subyektlərə daha geniş səlahiyyətlər verilməsi yolu ilə bu münasibətlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün yeni imkanların və vasitələrin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Konfederasiya isə federasiyadan fərqli olaraq, «dövlətlər birliyi» deyil «Birlik dövlətləri» olub, daha sadə birləşmə formasıdır. Avropa İttifaqı daha çox konfederasiya quruluşuna bənzəyir. Lakin Avropa İttifaqını konfederasiya kimi qəbul etmək düzgün deyil.

1. Tarixdə bütün məlum konfederasiya quruluşlu qurumlar tərkibinə, üzv dövlətlərin mərkəzi orqanlarla münasibətinə, səlahiyyət bölgüsünə görə yalnız siyasi maraqlar ətrafında birləşmiş ittifaqlar olub. Siyasi maraqlar müvəqqəti xarakter daşdığından maraq dairəsinin zəifləməsi konfederasiyaların dağılması ilə nəticələnmişdir.

2. Konfederasiya birlikləri mərkəzi orqanlarının səlahiyyətlərinin azlığı baxımından fərqlənib. Konfederasiyaların əksər hallarda «dövlətüstü» xarakter daşımaması üzv dövlətlərin suveren hüquqlarını mərkəzi orqana vermək istəyində olmaması ilə əlaqədar idi.

3. Konfederasiya birlikləri keçid xarakterli olması ilə fərqlənib, yəni ya inkişaf etdirilərək federasiya tipli ümumi dövlət quruluşuna çevrilib, ya da ziddiyyətlər nəticəsində parçalanıb. Məs, İsveçrədə (1291- 1848-ci illər, 1798-1803-cü

illərdə parçalanaraq yenidən bərpa olunub), Almaniyada (1815-1866-cı illərdə), Şimali Amerikada (1778-1787-ci illərdə), Seneqal və Qambiyada (1981-1989-cu illərdə Seneqambiya birliyi) konfederasiyalar mövcud olmuşdur.

Avropa İttifaqı federasiya və ya konfederasiya quruluşlu dövlətlərarası ittifaq prinsiplərinə yaxın olsa da, bu prinsiplərin heç birini tam şəkildə əks etdirməmiş və bu Avropa birliklərinin yaradılması prosesində meydana çıxmış prinsiplər əsasında beynəlxalq hüquqa məlum olmayan yeni İttifaqın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Avropa İttifaqı beynəlxalq təşkilatlarda, «vahid birlik» kimi deyil, üzv dövlətlərin ittifaqı kimi təmsil olunur. Bu cəhət Avropa İttifaqının beynəlxalq təşkilatlarla münasibəti çərçivəsində həmin təşkilatlarda təmsil olunmayan hər hansı bir üzv dövlətin iştirakına hüquqi əsas yaradır. Avropa İttifaqı yalnız əvvəlki birliklərin prinsipləri üzərində qurulan münasibətlər çərçivəsində kompleks xarakter daşıyan məsələlərin həllində səlahiyyətli olub, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar, həmçinin, ittifaqın maraqları çərçivəsində hər hansı bir sahəni əhatə edən (məs, çaylardan, dənizlərdən, dəniz məhsullarından birgə istifadə etmək, mədəni əlaqələr və.s. sahələrdə) məsələlər üzrə qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik dövlətlərarası qurum kimi rəsmiləşdirilməmişdir.

Bundan əlavə, İttifaqın üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyi tərəfindən tanınan hüquq subyekti olması Maastrix sazişində və digər təsis sənədlərində öz əksini tapmamışdır. Avropa İttifaqı üzv dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən olunan heç bir hüquqi statusa malik olmadığından ona daşınan və ya daşınmaz əmlakı özününküləşdirmək hüququ və ya məhkəmə baxışında tərəf kimi çıxış etmək səlahiyyəti verilməmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Maastrix müqaviləsi ilə Avropa İttifaqına geniş səlahiyyətlər verilmişdir.

İqtisadi və valyuta siyasəti ilə əlaqədar olaraq, «Verner məruzəsinə» əsasən, milli valyutanın başqa ölkələrin

valyutasına dəyişdirilə bilməməsi prinsipi əsas götürülürdü. Bunun əsasında vahid valyuta ittifaqına keçid baş verməli idi.

Maastrix müqaviləsinin II maddəsində göstərilirdi ki: «İttifaqın vəzifəsi - üzv dövlətlərin sarsılmaz iqtisadi və sosial birliyi bazasında ümumi bazar, iqtisadi və valyuta ittifaqı yaratmaq, ümumi siyasətin və tarazlaşdırılmış kompleks iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi yolu ilə inflyasiyasız (həddindən artıq kağız pul buraxılması və bunun nəticəsində pulun qiymətdən düşməsi), sabit, yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaq, əhalinin məşğulluğu və sosial müdafiə təminatını həyata keçirmək, ətraf mühitin qorunması nəticəsində yüksək həyat səviyyəsinə və rifaha nail olmaqdır...»

Müqavilə bu vəzifənin həyata keçirilməsi üçün 3 mərhələni nəzərdə tuturdu:

- **I mərhələ** - 1 iyun 1990-cı ildən - 31 dekabr 1992-ci ilədək. (1990-cı ildə Madriddə keçirilən Avropa Birliyi iclasında qərara alınmışdır). Bu mərhələdə əsas istiqamətlər:

- a) vahid daxili bazarın yaradılmasının yekunlaşdırılması;
- b) kapitalın sərbəst hərəkətini məhdudlaşdıran maneələrin aradan qaldırılması üçün bütün tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- c) üzv dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əlaqələndirilməsi üçün nəzarət mexanizminin yaradılması;
- ç) üzv dövlətlərin mərkəzi bankları arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və inkişafı.

- **II mərhələ** - 1994-cü ilin yanvarından başladı.

- a) büdcə çatışmazlığının aradan qaldırılması məqsədilə üzv dövlətlərin səylərinin birləşdirilməsi;
- b) üzv dövlətlərin mərkəzi banklarının müstəqilliyini təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- c) Avropa Valyuta institutunun yaradılması.

- **III mərhələ** - Bu mərhələnin başlanması iki xüsusatla şərtləndirilmişdi.

1. Üzv dövlətlərin çox hissəsi vahid valyutanın dövriyyəyə buraxılmasına hazır olarsa, bu mərhələ 1 yanvar 1997-ci ildən başlamalı idi.

2. Bu müddət ərzində qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi mümkün olmadıqda, başlanğıc tarixi 1 yanvar 1999-cu il hesab olunmalı idi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, üzv dövlətlərdən Böyük Britaniya Maastrix müqaviləsinin imzalandığı vaxtda iqtisadi və valyuta ittifaqının üçüncü mərhələsinə keçidə hazır olduğunu bildirmədiyindən, o, Avropa Mərkəzi Bankının sədr və müavinləri, eləcə də, digər üzvlərinin seçilməsində iştirak hüququnu itirmişdi. Bu səbəbdən Böyük Britaniya ilə münasibətdə Avropa Mərkəzi Bankının nizamnaməsi tətbiq olunmur. Böyük Britaniyanın Birliyin Mərkəzi bankına və Mərkəzi Banklar sistemində, başqa sözlə, üzv dövlətlərin Milli banklarına istinad etmək hüququ yoxdur. Həmçinin, 1992-1993 - cü illər iqtisadi böhranı nəticəsində Avropa İqtisadi və valyuta ittifaqı daha bir üzvünü – İtaliyanı da itirmişdir.

Müqavilənin giriş hissəsində üzv dövlətlərdə «sosial siyasət» - sosial tərəqqi sahəsində dövlətlərin yaxınlaşdırılması İttifaqın başlıca vəzifəsi elan olunmuşdur. Bundan əlavə, sosial siyasət haqqında 2 sənəd - «Sosial siyasət haqqında protokol» və «Sosial siyasət haqqında razılaşma» müqaviləyə əlavə kimi qəbul edilmişdir.

«Sosial siyasət haqqında razılaşma»-nı Böyük Britaniya istisna olmaqla, 11 üzv dövlət imzalamışdır. Böyük Britaniyanı qane etməyən cəhətlər Həmkarlar ittifaqları tərəfindən keçirilməli olan tədbirlər, həmçinin, əmək şəraitini əhatə edən müddəalar olmuşdur. Birliyin sosial siyasəti «İşçilərin sosial hüquqları haqqında xartiya»ya əsasən, işsizlik və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan müddəaları əhatə edirdi. Bu səbəbdən, müqaviləyə əlavə edilən protokolun müzakirəsi və qəbul olunmasında Böyük Britaniya (Şimali İrlandiya da daxil olmaqla) iştirak etməmişdir.

«Sosial siyasət haqqında razılaşma»nın 1-ci maddəsində sosial siyasətin məqsədi belə müəyyənləşdirilmişdir: «Məşğulluğun inkişafına yardım, məişət və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, əhalinin sosial müdafiəsi, sahibkarlarla

zəhmətkeşlər arasında dialoq, işsizliklə mübarizə aparmaqla insan resurslarını inkişaf etdirmək...»

«İşçilərin əsas sosial hüquqları xartiyası» sosial siyasət sahəsində mühüm vəzifələri müəyyənləşdirirdi. Bunlardan işçilərin azad hərəkəti, əməyə görə mükafatlandırılması, əmək və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə, birləşmə hüququ, kollektiv müqavilələr, ixtisas artırma, qadın və kişi işçilərə bərabər münasibət, bu sahədə zəruri məlumatlandırma, iş yerində təhlükəsizliyin və sağlamlığın təmin edilməsi, yetkinlik yaşına çatmayanların və uşaqların, iş qabiliyyəti olmayanların, əlillərin müdafiəsi və.s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Xartiyanın müddəaları birbaşa təsir qüvvəsinə malik olmasa da, bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsinə böyük təsir göstərdi.

Sosial sahədə inkişafa dair 1995-1997-ci illərdə qəbul edilmiş proqram - yeni iş yerləri açmaqla məşğulluğun təmin edilməsi, təhsil sisteminin və ixtisas artırma tədbirlərinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, işçilərin sərbəst hərəkətini təmin etmək və bu sahədə maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə Avropa əmək bazarının yaradılması, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, iş yerində sağlamlığın və təhlükəsizliyin qorunmasını nəzərdə tuturdu.

Maastrix müqaviləsində ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələlərində məqsəd belə müəyyənləşdirilmişdi:

A) İttifaqın müstəqilliyi və əsas maraqlarını əhatə edən dəyərlərin qorunması;

B) İttifaqın üzv dövlətlərinin təhlükəsizliyinin bütün vasitələrlə qorunması;

C) BMT Nizamnaməsi, Helsinki Yekun Aktı və Paris Xartiyasının prinsiplərinə müvafiq olaraq, beynəlxalq təhlükəsizliyin və sülhün qorunub saxlanması, beynəlxalq əməkdaşlığa yardım;

Ç) Əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, demokratiya və qanunçuluğun inkişafı.

Qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün İttifaq üzv dövlətlərlə ardıcıl və razılaşdırılmış əməkdaşlıq siyasəti aparmalı idi. Bu siyasət 2 prinsip əsasında aparılmalı idi:

1. Bu siyasət ümumi maraqların təsir dairəsini əhatə etməli.
2. Birgə fəaliyyət mərhələləri və vaxtı müəyyənləşdirilən qaydalar həddində olmalı idi.

Avropa İttifaqının xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətində Qərbi Avropa İttifaqı (QAI) mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun fəaliyyəti faktiki olaraq, 1973-cü ildən dayandırılsa da, 1984-cü ildə Romada Xarici İşlər və Müdafiə nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə yenidən dirçəldilməsi qərara alınmışdır.

Maastrix Sazişində «Ədalət mühakiməsi və daxili işlər sahəsində əməkdaşlıq», qeyd edildiyi kimi, IV fəsildə təqdim olunmaqla aşağıdakı sahələrdə əməkdaşlığı əhatə edirdi:

1. insanların azad hərəkəti;
2. sığınacaq verilməsi;
3. üzv dövlətlərin sərhədlərindən keçid qaydaları və sərhəd nəzarəti;
4. üzv dövlətlər və üçüncü ölkə vətəndaşlarının miqrasiyası;
5. narkotik vasitələrlə mübarizə;
6. mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə;
7. mülki və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım;

Avropa İttifaqı vətəndaşlığı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən idi. Nəzərdə tutulan vətəndaşlıq institutu dünya təcrübəsində analoqu olmayan bir institut kimi qiymətləndirilir. Dünyada mövcud olan heç bir regional və beynəlxalq təşkilat hüquqi baxımdan belə vətəndaşlığı tanımayıb. Lakin İttifaq çərçivəsində vətəndaşlıq institutunun yaradılması əvvəlki təsis sənədlərində qeyd olunan «Avropa xalqlarının birliyi» ideyası ilə bağlı idi.

Məlumdur ki, Avropa İttifaqı 1950-ci ildə bəyan edilmiş « İnsan haqları və əsas azadlıqları haqqında konvensiya»ya qoşulmuşdur. 1989-cu ildə Avropa Parlamenti « İnsan haqları və əsas azadlıqları barədə» bəyanat qəbul etdi. Bəyanat klassik

insan hüquq və azadlıqlarını özündə əks etdirən 24 maddəni və təsis sənədlərində öz əksini tapan sosial hüquqları əhatə edirdi.

Maastrix müqaviləsi Avropa İttifaqı vətəndaşlığının prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Müqaviləyə əsasən, üzv dövlətin vətəndaşı olan hər bir şəxs Avropa İttifaqının vətəndaşı hesab olunurdu. Bundan başqa, üzv dövlətlərin vətəndaşlarının statusu barədə sazişə əlavə bəyannamə də qəbul edilmişdi. Bəyannamə hər bir üzv dövlətin milli qanunvericiliyinə istinad edərək, hər hansı bir dövlətin vətəndaşlığının yalnız həmin dövlətin milli qanunvericilik müddəaları əsasında qəbul edildiyini vurğulayırdı. Bu məsələdə Avropa İttifaqı heç bir müdaxilə mexanizminə malik olmurdu.

Qəbul olunmuş hüquq normalarına əsasən, Avropa vətəndaşlığı müəyyən hüquq və vəzifələri müəyyən edirdi. Müqavilədə Avropa İttifaqı vətəndaşının hüquq və vəzifələrinə dair ayrıca bölmə yoxdur. Bu normalar İttifaqın ayrı-ayrı fəaliyyət sferaları ilə tənzimlənir. Müqavilə ilə nəzərdə tutulan yeni normalar belə müəyyənləşdirilmişdi:

1. Vətəndaşın Avropa İttifaqı sərhədləri daxilində yerdəyişmədə hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi;
2. Vətəndaşın yaşadığı hər hansı bir üzv dövlətin ərazisində, həmin dövlətin vətəndaşları ilə bərabər səviyyədə siyasi hüquqlarının, o cümlədən, seçib - seçilmək hüququnun təsbit edilməsi;
3. Aİ vətəndaşının üçüncü ölkədə hər hansı bir üzv dövlətin səfirliyi və ya rəsmi nümayəndəliyinin diplomatik müdafiəsindən istifadə etmək hüququ;
4. Vətəndaşın parlamentin səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər üzrə Avropa Parlamentinə və ya İttifaqın instituları və digər orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar ombudsmana ərizə və ya şikayətlə müraciət etmək hüququ (Ədalət Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsi istisna olmaqla)

Şengen müqaviləsi

İnsanların azad hərəkəti prinsipi - Avropa İttifaqı çərçivəsindən kənar qərsılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutan 14 iyun 1985-ci ildə Almaniya və Fransa arasında bağlanmış Şengen razılaşması ilə tənzimləndirdi. Sonradan bu müqaviləyə BENİLÜKS ölkələri də qoşulmuşdu. Müqavilə imzalandığı Lüksemburqun Şengen şəhərinin adına uyğun olaraq belə adlandırılmışdır. İlk mərhələdə müqavilə üzv dövlətlər tərəfindən həmin dövlətin vətəndaşlarının sərhəd keçid məntəqəsində pasport və gömrük yoxlamalarında nəzarətin sadələşdirilməsini, 1 yanvar 1990-cı ildən isə, ümumiyyətlə belə yoxlamaların ləğvini nəzərdə tuturdu.

Şengen razılaşması digər dövlətlərin böyük marağına səbəb oldu. Belə ki, Şengen razılaşması formal sərhəd yoxlamalarını dayandırmaqla və ya yoxlama qaydalarını sadələşdirməklə insanların azad hərəkətinə şərait yaradırdı. Bu da, öz növbəsində, vahid daxili bazar münasibətlərinin inkişafına, investisiya qoyuluşuna, yeni törəmə və birgə müəssisələrin açılmasına, iş yerlərinin sayının artırılmasına müsbət təsir göstərir, iştirakçı dövlətlərin kənar sərhədlərində nəzarətin gücləndirilməsinə gətirib çıxarırdı. Bu səbəbdən Şengen razılaşmasına qoşulan üzv dövlətlərin sayı getdikcə artırdı. 1990-cı ildə İtaliya, 1991-ci ildə İspaniya və Portuqaliya, 1992-ci ildə Yunanıstan, 1995-ci ildə isə Avstriya müqaviləyə qoşuldu. Yunanıstan və Avstriyanın iştirakı 1997-ci ildən nəzərdə tutulurdu.

Şengen razılaşması aşağıdakı şərtləri qəbul edirdi:

1. iştirakçı dövlətlər tərəfindən verilmiş vizanın verilməsi;
2. iştirakçı dövlətlər tərəfindən verilmiş vahid vizanın («Şengen vizası») tanınması;
3. sığınacaq verilməsi barədə məsələyə baxılması və qərar qəbul edilməsinin yalnız bir dövlət tərəfindən (hər hansı bir iştirakçı dövlət) həyata keçirilməsi;

4.polis əməkdaşlığı - bu əməkdaşlıq, hər heydən əvvəl, «Şengen məlumat sistemi» adlandırılan vahid kompüter bazasının yaradılmasını nəzərdə tutur. Əsas maddi-texniki baza, eləcə də, kompüter məlumat bazası Fransanın Strasburq şəhərində yerləşir.

I Şengen razılaşması nəzərdə tutulan müddət ərzində həyata keçirilirdi. Həmin razılaşmadan 5 il keçdikdən sonra 19 iyun 1990-cı ildə II Şengen müqaviləsi imzalandı. Bu, bir tərəfdən, I Şengen müqaviləsinin tətbiqi məsələlərini əhatə edir, digər tərəfdən, vahid daxili bazarda sərbəst hərəkəti və sərhəd nəzarəti məsələlərini (ildə bir dəfə pasport nəzarətinin həyata keçirilməsi) həll edirdi. Həmçinin, müqavilə üçüncü dövlətdən gəlmiş şəxslərin status məsələsini, onların viza müddətini, iştirakçı dövlətlərin ərazisi ilə hərəkət qaydalarını, sığınacaq verilməsi ilə müraciətlərə baxılması qayda və şərtlərini, eləcə də, cinayət işləri üzrə hüquqi yardım göstərilməsi ilə əlaqədar cinayət törətmiş şəxslərin verilməsini, narkotik vasitələrin yayılmasına qarşı birgə mübarizə tədbirlərini əhatə edirdi.

Şengen razılaşması 1991-ci ilin oktyabr ayında keçirilən Berlin konfransında (Şengen-Şərq adlandırılan konfransda) müzakirə edildi. Konfransda Şərqi Avropadan da (Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan, Litva, Ukraina) nümayəndələr olmaqla 27 dövlət iştirak edirdi. Konfrans Qərb dövlətlərinin təşəbbüsü ilə Şərqdən gələn mühacirlərin qarşısının alınması, onların vətənə qaytarılması məsələləri ilə əlaqədar keçirilirdi. Konfransda geniş vüsət almış mühacir axınının qarşısının alınması üçün birgə tədbirlər planı qəbul edildi. Bu məqsədlə, 1994-cü ilin əvvəllərindən başlayaraq Şengen dövlətlərinin İcra Komitəsi müəyyən mənada mühacir axınını dayandırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ölkələr, o cümlədən, Böyük Britaniya milli sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə müqaviləyə qoşulmamışdı. Dövlətlərin bir çoxu sərhədlərin açılmasının narkotik vasitələrin geniş yayılmasına səbəb olduğunu göstərirdilər. Çünki Hollandiya kimi dövlətdə narkotik vasitələrin qəbuluna və satışına güzəştli rejim hökm

sürdüyündən bu məsələ Qərbi Avropa üçün böyük təhlükə mənbəyi hesab olunurdu.

Şengen razılaşmasının yerinə yetirilməsi ilə bağlı öhdəliklər iştirakçı dövlətlər tərəfindən narkotik vasitələrin yayılmasına, terrora və digər cinayətkar əməllərə qarşı mübarizənin gücləndirilməsini zəruri edirdi. Bu məqsədlə 1995-ci ilin iyul ayında Avropa Polis İdarəsi (AVROPOL) yaradıldı. Bu idarənin fəaliyyət prinsipləri narkotik vasitələrin daşınması, terrorizmlə bağlı məlumatların əldə edilməsi, sistemləşdirilməsi və cinayət işləri üzrə icraat zamanı toplanmış məlumatlardan istifadə məqsədilə milli hüquq-mühafizə xidmətinin əməkdaşları ildə birgə hərəkəti nəzərdə tuturdu.

AMSTERDAM MÜQAVİLƏSİ

“İqtisadi və valyuta ittifaqının” həyata keçirilməsinin III mərhələsi (1 yanvar 1999-cu ildən başlayaraq vahid valyutanın təsdiq edilməsi, Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətlərin birmənalı həlli və.s.) yaxınlaşdıqca aydın olurdu ki, Maastrix sazişi öz radikallığı ilə fərqlənmir və zəruri inkişaf üçün Avropa İttifaqı qarşısında duran məsələlərin həllində mükəmməl deyil. Bu çatışmazlıqlar Maastrix sazişinin işlənilib hazırlanma mərhələsində də özünü büruzə vermişdi. Belə ki, saziş hazırlanarkən iqtisadi və valyuta ittifaqının mərhələlərinin müəyyən edilməsində, mahiyyətində, sosial siyasətin, siyasi əməkdaşlığın strategiyası məsələlərində yekdil fikrə çətinliklə gəlinirdi.

Belə bir şəraitdə Avropa İttifaqının mənşəyi, onun gələcək təyinatı, inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi labüd idi. Avropa İttifaqı əvvəlki birliklər bazasında yaradılsa da, indiyədək tarixdə məlum olmayan «birlik dövlətləri» idi. Çünki üzv dövlətlər tam olaraq öz suverenliklərini qoruyub saxlayırdılar. Hər bir dövlətin Avropa İttifaqı orqanlarının qərarlarına «veto» qoymaq hüququ (bu hüquqdan əksəriyyət hallarda, Böyük Britaniya istifadə edirdi) mövcud idi.

Yaranmış ziddiyyətlər ətrafında geniş müzakirələr aramsız olaraq davam etdirilirdi. Bunun nəticəsi olaraq, Avropa Parlamenti 10 fevral 1994-cü ildə 1996-1997-ci illər ərzində keçirilməsi nəzərdə tutulan Hökumətlərarası konfransdan əvvəl Avropa Parlamenti, üzv dövlətlərin Parlamenti və Avropa İttifaqı üzvlərindən ibarət olan «Avropa Konstitusiya Konventi»nin (Avropa Məclisi və ya Vəkillər Şurası da adlandırıla bilər) çağırılması barədə qərar verdi.

Konvent Avropa İttifaqı Konstitusiyasının prinsiplərini işləyib hazırlamalı və qəbul etməli idi. Bu prinsiplər əsasında Avropa Parlamenti İttifaq Konstitusiyasının yekun mətnini hazırlayıb təsdiq etməli idi.

Vaxt keçdikcə «Avropa İttifaqı Konstitusiyası» ideyasına üzv dövlətlər tərəfindən maraq azalırdı, hətta, Avropa Parlamenti üzvləri belə bu ideyaya ehtiyatla yanaşırdılar. Lakin ziddiyyətlər özünü gizlətmirdi. Avropa İttifaqının keçdiyi inkişaf tarixinə qiymət verilməli, sazişlə qarşıya qoyulan məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün tələbata uyğun yeni mexanizmlər işlənib hazırlanmalı idi.

Avropa İttifaqı orqanlarının özündə yaranmış bürokratiya, rəsmiyyətçilik, qərarların qəbul olunmasına «məmur» münasibəti, təxirəsalınmaz qərarların qəbulunun uzadılması, gecikdirilmiş qərarların qəbul edilməsi və.s. neqativ hallar üzv dövlətləri narahat edirdi. Belə bir şəraitdə Aİ haqqında sazişin tələblərinə uyğun olaraq, təcili tədbirlər görmək həmin dövrdə Avropa Şurasına sədrlik vəzifələrini həyata keçirən İtaliyanın üzərinə düşdüyündən bu dövlət «Hökumətlərarası konfrans»ın çağırılması tələbi ilə Avropa Şurasına müraciət etdi.

Hökumətlərarası konfrans 29 mart 1996-cı il tarixdə İtaliyanın Turin şəhərində öz işinə başladı. Konfrans qarşısına qoyduğu məsələlərinin mürəkkəbliyinə və çoxhəcmliyinə görə fərqləndiyindən konfransın 1997-ci ilin ortalarında yekunlaşdırılması planlaşdırılmışdı.

Konfrans üzv dövlət və hökumət başçılarınun və baş nazirlərin iştirakı ilə başladı. Qərar layihələrinin hazırlanması

və qəbulu mərhələsində konfransa dövlət və hökumət nümayəndələri, xarici işlər nazirləri və mütəxəssislər də qatıldı. Hələ konfrans başlanmazdan əvvəl Avropa Komissiyası tərəfindən üzv dövlətlərə «Siyasi birliyin gücləndirilməsi və genişləndirilməsinə hazırlıq» adlı məruzə təqdim edilmişdi.

Konfransın başlıca məqsədləri:

1. Avropa İttifaqı vətəndaşlara daha yaxın olmalı - sosial inkişafın yeni modeli hazırlanmalı, üzv dövlətlər ərazisində vətəndaşların real azadlığını, təhlükəsizliyini təmin edən demokratik təsisatlar yaradılmalı idi.
2. Birlik bütün dünyada özünü fəal və təşəbbüskar təqdim etməli – xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətinin ardıcıl səmərəli fəaliyyətini davam etdirilməli, müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərini əhatə edən yeni konsepsiyası hazırlanmalı və həyata keçirilməli idi.
3. Təsəvvür sistemi elə uyğunlaşdırılmalı idi ki, Avropa İttifaqı genişləndirildikdən sonra da səmərəli fəaliyyətini davam etdirə bilsin. Yeni tələblərə cavab verən və çevik idarəetmə mexanizminə malik olan təsisatlar yaradılmalı idi.

Yeni Saziş 15 üzv dövlətin nümayəndələri tərəfindən birgə hazırlandı. Konfransın yekunu göstərdi ki, qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədlərə nail olunmuşdur.

1997-ci ilin iyun ayında Avropa Şurasının Hollandiyanın Amsterdam şəhərində yüksək səviyyədə keçirilən sessiyasında yeni saziş layihəsi bəyənildi və 1997-ci ilin oktyabr ayında təntənəli surətdə üzv dövlətlərin başçıları tərəfindən imzalandı. Saziş keçirildiyi şəhərin şərəfinə «Amsterdam müqaviləsi» adlandırıldı.

Amsterdam müqaviləsi fəsilləri, hissələri, maddələri, protokol və bəyannamələri ilə birlikdə mürəkkəb sənədlər sırasına daxil edilir.

Amsterdam müqaviləsinin vəzifələri və istiqamətləri.

I. «Xalq Avropası» şüarına uyğun olaraq, əsas insan hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi - qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1974-cü ildə Almaniya Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarında göstərilmişdi ki, «Avropa birlikləri səviyyəsində insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına nəzarət təmin edilməyincə onun Almaniyaya Konstitusiyasına uyğunluğu daimi nəzarətdə saxlanacaqdır». İtaliya Konstitusiyası Məhkəməsi də bu mövqeyə uyğun qərar qəbul etmişdir.

Amsterdam sazişi əsas insan hüquq və azadlıqlarının təməl prinsiplərini genişləndirdi, onların qorunması üçün işlək mexanizm yaratdı. Avropa İttifaqının əsasını bu prinsiplər təşkil edir və belə ifadə olunur: "İttifaq üzv dövlətlərə məxsus azadlıq, demokratiya, fundamental (əsas) insan haqlarına, hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunun aliliyi prinsipləri üzərində qərarlaşmışdır". Sazişdə göstərilən bu prinsiplə əlaqədar Avropa İttifaqına üzvlüyə namizədlərə yeni tələblər formalaşdırıldı. İndi namizəd dövlətlərin vəsatəti bu sahədə qeyd edilən prinsiplərlə dəyərləndirilməli idi. Fundamental insan haqları və azadlıqları sazişdə belə müəyyən olunmuşdur:

1) vətəndaşlıqla əlaqədar hər hansı bir ayrı-seçkiliyin qadağan olunması (mad.6),

2) vətəndaşların və işçilərin azad hərəkəti (mad.48);

3) işçilərin sosial hüquqları (mad 51 - 1961-ci il Avropa Sosial Xartiyasında zəhmətkeşlərin nəzərdə tutulmuş hüquqları ətraflı şərh edilmişdi.)

4) daimi yaşayış yerinin seçilməsində azad olmaq (mad.48-51);

5) xidmətlərin azad hərəkəti (mad.59-66);

6) bərabər əmək haqqının ödənilməsi (mad.119);

7) qadın-kəşi bərabərliyinin təmin olunması (mad.2);

Sazişə əlavə olunmuş 2 sayılı Bəyannamə "İnsan haqları və əsas azadlıqları Konvensiyası"na əlavə edilmiş 6 sayılı Protokola uyğun olaraq ölüm hökmünü ləğv edirdi. Bundan başqa, üzv dövlətlərin vətəndaşları ombudsmana şikayət etmək

imkanı əldə edirdilər. Üçüncü dövlətlərin vətəndaşlarına üzv dövlətlərin ərazilərinə giriş və çıxış, onlara sığınacaq verilməsi məsələləri də öz həllini tapdı.

Amsterdam müqaviləsi fundamental insan hüquqlarının Avropa Məhkəməsi tərəfindən müdafiəsini, həmçinin, bu sahədə üzv dövlətlərə qarşı müvafiq qərarlar qəbul etmək səlahiyyətlərini nəzərdə tuturdu.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində baş verən müntəzəm qanun pozuntularına görə üzv dövlətlərə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi, son hədd olaraq isə üzvlükdən kənarlaşdırılma və bunun üçün işlənib hazırlanmış müvafiq qaydalar müqavilədə öz əksini tapmışdır.

Amsterdam müqaviləsinə əlavə edilmiş xüsusi bəyannamədə kilsələrin və dinlə bağlı olmayan digər (fəlsəfə, astrologiya ilə bağlı və.s.) təşkilatların statusu müəyyənləşdirilirdi.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, fundamental haqların, əsas hüquq və vəzifələrin qorunması sahəsində Avropa İttifaqının bəyan etdiyi «aşkarlıq və şəffaflıq» prinsipinə əsasən, Avropa İttifaqının hər bir vətəndaşının, üzv dövlətlərin ərazisində yaşayan fiziki şəxslərin, üzv dövlətlərin ərazisində qeydiyyatla alınmış və ya üzv dövlətlər ərazisində ofisi olan hüquqi şəxslərin, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası, Avropa Komissiyası və onların təsisatlarının fəaliyyətini tənzimləyən sənədlərlə tanış olmaq hüququ var. Buraya Avropa İttifaqı orqanları arasında aparılan daxili yazışmalar, Avropa Məhkəməsi və Birinci İnstansiya Məhkəməsinin sənədləri daxil deyil.

II. Sosial siyasətin inkişaf etdirilməsi – buraya işçilərin sosial müdafiəsi, sosial təhlükəsizliyi, əmək müqaviləsinin ləğvi zamanı işçinin müdafiəsi, işçilərin maraqlarını təmsil edən fərdi və ya kollektiv təmsilçilik, üçüncü dövlətlərin vətəndaşlarının iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, yeni iş yerlərinin açılması və mövcud iş yerlərinin saxlanılması məqsədilə sosial

fondan istifadə etməmək şərti ilə maliyyə dəstəyinin alınması aid edilir.

III. Avropa vətəndaşlığının statusunun müəyyənləşdirilməsi - Bütün mövcud ziddiyyətlərin qarşısını almaq məqsədilə sazişdə aydın şəkildə bu müddəalar öz əksini tapmışdır: «Avropa vətəndaşlığı milli vətəndaşlığı ləğv etmir, onu əvəz etmir, lakin əlavə hüquqlar - İttifaqın istənilən təsisatına, istənilən orqanına üzv dövlətlərinin istənilən dilində müraciət etmək və həmin dildə cavab almaq, yüksək səviyyəli təhsil almaq hüququnu nəzərdə tutur».

IV. Şengen razılaşmalarının Avropa ittifaqı hüquq qaydalarına daxil edilməsi - Amsterdam Sazişi Şengen razılaşmalarını rəsmən tanıyaraq onların Avropa İttifaqının hüquq qaydalarına daxil edilməsi şərtlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdi:

1. 14 iyul 1985-ci ildə BENİLÜKS ölkələri (Belçika, Niderland, Lüksemburq) ilə Almaniya və Fransa arasında bağlanmış və ümumi sərhədlərdə nəzarəti nəzərdə tutan razılaşmanın tədricən ləğvi;

2. 19 iyul 1990-cı ildə Şengendə imzalanmış Belçika, Almaniya, Fransa, Lüksemburq, Şotlandiya arasında ümumi sərhədlərdə nəzarəti nəzərdə tutan Konvensiyanın və ona əlavə edilmiş yekun akt və bəyannamələrin tədricən ləğvi;

3. 14 iyun 1985-ci ildə bağlanmış razılaşmaya və 1990-cı il tarixdə imzalanmış Konvensiyaya 27 noyabr 1990-cı ildə İtaliyanın, 15 iyun 1991-ci ildə İspaniya və Portuqaliyanın, 6 noyabr 1992-ci ildə Yunanistanın, 28 aprel 1995-ci ildə Avstriyanın, 19 dekabr 1996-cı ildə Danimarka, Finlandiya və İsveçin qoşulmaları barədə yekun akt və bəyannamələrin tədricən ləğvi;

Avropa İttifaqı hüququnda Şengen razılaşmalarını əhatə edən yeni qaydalar tətbiq olundu. Şengen razılaşmaları ilə nəzərdə tutulan qaydalar yalnız Avropa hüququna, Avropa İttifaqının təsis sənədlərində nəzərdə tutulan prinsiplərə zidd olmadıqda tətbiq oluna bilərdi. Şengen razılaşmasının müddəalarını həyata keçirən mexanizm - İcra Komitələri ləğv

edildi və bu funksiyalar Avropa Şurasına verildi. Bu məsələlər üzrə yaranmış mübahisələrin həllinə dair qərar qəbul etmək səlahiyyəti Avropa Məhkəməsinə verildi. Yeni üzvlüyə qəbul edilmiş dövlətlər tərəfindən yuxarıda qeyd edilən razılaşmalar hüquqi qüvvədə olan aktlar kimi tanınmalı idi.

V. Ümumi təhlükəsizlik siyasəti və xarici siyasətin məqsədlərini müəyyənləşdirmək - xarici siyasət sahəsində müxtəlif istiqamətlərdə aparılan fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq, ardıcılığını, sabitliyini təmin etmək məqsədilə vahidləşdirmək, xarici siyasətin və ümumi təhlükəsizlik siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsini yaxşılaşdırmaq və bu fəaliyyətdə «Avropanın siması» qismində vahid cəbhədən çıxış etmək nəzərdə tutulurdu.

A) BMT-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq, İttifaqın müstəqilliyini, ayrılmazlığını təmin edən fundamental maraqların və ümumi dəyərlərin qorunması;

B) İttifaqın təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi;

C) BMT Nizamnaməsinin, Helsinki Yekun Aktının və Paris Xartiyasının məqsədlərinə uyğun olaraq, daxili sərhədlər də daxil olmaqla beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi və sülhün qorunması;

Ç) Beynəlxalq əməkdaşlığa dəstək verilməsi;

D) Əsas azadlıqların, insan hüquqlarının, qanunun aliliyinin, demokratiyanın möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi.

VI. Avropa İttifaqı təsisatlarının və orqanlarının inkişaf etdirilməsi - Təcrübə göstərir ki, Avropa İttifaqının təsisat sistemi öz inkişafında baza prinsiplərinin sabitliyi ilə fərqlənir. Hökumətlərarası konfransda Avropa İttifaqı təsisatlarının yenidən qurulması, o cümlədən, Avropa İttifaqının Prezidenti və ya Baş katib təsisatlarının yaradılması, Avropa Parlamentinin rolunun və Avropa Komissiyasının işinə Parlament nəzarətinin artırılması müzakirə edildi. Təsisatlar sisteminə aid məsələlərdə yalnız qanunvericiliklə bağlı qərar qəbul edilməsi üsulları ixtisara salındı və ya sadələşdirildi. Amsterdam sazişinə qədər bir sıra məsələlərdə – vətəndaşlıq,

bank sistemi, təşkilati yenidənqurma, vahid seçki üsulları, beynəlxalq müqavilələrin imzalanması məsələlərində Avropa Parlamentinin razılığının alınması nəzərdə tutulurdu. Lakin bu sazişlə yalnız aşağıdakı hallarda Avropa Parlamentinin razılığının alınması nəzərdə tutulurdu:

1. fundamental haqların pozulması hallarında sanksiya tətbiq olunması;
2. üzv dövlətlərin qəbulu;
3. vahid seçki üsulları;
4. bir sıra beynəlxalq müqavilələrin imzalanması;

Amsterdam sazişi Avropa Şurası tərəfindən birgə qərarların qəbul edilməsi qaydasına da dəyişiklik etdi. Əgər əvvəllər Şurada adi səs çoxluğu ilə qəbul edilən məsələlər sırasına təşkilatın hüquqları, təhsil, rabitə və ətraf mühitin qorunması məsələləri daxil edilirdisə, indi bu sıraya məşğulluğun təmin edilməsi (mad.109), sosial siyasətə bərabər yanaşma (mad.119), insanların sağlamlığının təmin edilməsi (mad.129), Avropa Birliyində aşkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsi (mad.191-a), dələduzluğa qarşı tədbirlərin görülməsi (mad.209-a), gömrük əməkdaşlığı (mad.116), statistika məsələləri (mad.213-a), məlumatların qorunması məqsədilə müstəqil şöbələrin yaradılması (mad.213-b) aid edilirdi.

VII. Subsidiarlıq və mütənasiblik prinsiplərinin ardıcıl həyata keçirilməsi - qeyd edildiyi kimi, «subsidiarlıq prinsipi Avropa hüququnda ikinci gənclik dövrünü yaşayır». Subsidiarlıq Prinsipi Avropa İqtisadi Birliyinin üzv dövlətlərlə münasibətində bu mənada işlədilmişdir ki, hər hansı bir məsələ üzv dövlətin hüquq normaları daxilində həllini tapa bilmirsə, həmin məsələ üzrə qərar qəbul etmək Birliyin səlahiyyətinə verilir. Mütənasiblik prinsipi subsidiarlıq prinsipini tamamlayır. Amsterdam sazişinə əlavə edilmiş protokolda bu prinsiplərin yerinə yetirilməsinin iki yolu müəyyənləşdirilmişdi:

1. Zəruri meyarlar
2. Avropa İttifaqı Təsisatları tərəfindən prinsiplərin tətbiqində prosedur qaydalarına əməl edilməsi.

Protokolda qeyd edilmişdir ki, qanunverici aktların Aİ tərəfindən qəbul edilməsi təklifləri qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün İttifaq səylərinin zəruriliyi ilə əsaslandırılmalıdır.

VIII. Daxili işlər və hüquq sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi - Amsterdam sazişi şərti olaraq «üçüncü sütun» adlandırılan hüquqi əməkdaşlıq və daxili işlərdə üzv dövlətlərin əməkdaşlığının aktivləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Sazişdə sığınacaq verilməsi, miqrasiya, sərhəd məntəqələrində nəzarət, mülki və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım «miqrasiya, sığınacaq verilməsi, şəxslərin azad hərəkəti» Adı altında verilmişdir. Şengen sistemində dəyişikliklərlə əlaqədar ləğv edilmiş icra komitəsinin səlahiyyətlərinin Şuraya verilməsi ilə birlikdə, zəruri hüquqi aktların hazırlanması da mühüm bir sahə kimi Şuraya həvalə edilmişdir.

Üzv-dövlətlərin əməkdaşlığı çərçivəsində terror, insan alveri, uşaqlara qarşı törədilmiş cinayət əməlləri, silah-sursat və narkotik vasitələrin qanunsuz daşınması, dələduzluq kimi cinayət əməllərinin qarşısının alınması, bu və ya digər növ cinayətkarlığa qarşı mübarizənin aparılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı idi. Bu istiqamətdə «üçüncü sütun» çərçivəsində cinayətkarlığa qarşı mübarizənin yeni bir növü kimi cəzaların az nəzərdə tutulması razılaşdırılmışdır. Amsterdam sazişi müəyyən edir ki, «Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin hüquq sistemləri az cəza nəzərdə tutan normalara malik olmalıdır» (mad.2 «K»3). Bu onunla izah edilir ki, kriminal aləmlə mübarizə aparmaq üçün tək-cə məsələyə ümumi yanaşma deyil, həm də xüsusi hüquqi yanaşma mexanizmi olmalıdır.

Amsterdam sazişi ilə Avropa İttifaqının hüququ mahiyyətinin izahı və Avropa hüquqi İttifaqının şəxs kimi bəyan edilməsi özünü doğrultmadı.

Nis müqaviləsi

2001-ci ilin fevral ayında Nis şəhərində Avropa İttifaqı və əvvəlki Avropa Birlikləri haqqında sazişlərə və onların bir sıra aktlarına dəyişiklik gətirən Nis müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə Avropa İttifaqının genişləndirilməsi məqsədini daşıyan sənəd kimi qiymətləndirilir. Avropa İttifaqı bu müqavilə ilə öz sıralarının genişləndirilməsinə yönəldilmiş hazırlıq mərhələsini sona çatdırdı.

Nis müqaviləsi çoxsaylı qarşılıqlı güzəştlər əsasında qəbul olunmuş mürəkkəb bir sazişdir. Müqavilə Avropa İttifaqını genişləndirmək məqsədilə İttifaqın təsisat mexanizmlərini yenidən qurmağa, birləşmə siyasətinin əldə etdiyi nəticələri qorumağa yönəldilmiş hüquqi aktdır.

Bu məqsəd müqavilənin giriş hissəsində aydın olaraq öz əksini tapmışdır: «Müqavilənin əsas məqsədi Avropa İttifaqı təsisatlarını tərkibi genişləndirilmiş İttifaqla işləməyə hazırlamaq, integrallaşmanı həyata keçirmək məqsədilə müsbət sonluqla nəticələnməli olan danışıqları davam etdirməkdir».

Bundan əlavə, müqavilə yurisdiksiyanın (mühakimə hüququ və ya məhkəməyə aid olma) nizamlanması, ümumi xarici siyasət və ümumi təhlükəsizlik siyasəti, həmçinin, məhkəmə və polis orqanlarının əməkdaşlığına dair bir sıra məsələləri nəzərdə tutur.

Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Nis Sazişinin imzalanmasına «Avropa İttifaqının Əsas Hüquqları Xartiyası»nın təntənəli surətdə imzalanması təkan vermişdir. Xartiya Avropa Şurasının 1950-ci il tarixli «Əsas insan hüquqları və azadlıqları haqqında Konvensiya»nın müddəalarını qəbul etmiş, onları əsaslı surətdə genişləndirmişdir.

Bununla belə, xartiya təsis sənədlərinin bir hissəsi kimi qəbul olunmamış, yalnız bəyannamə olaraq saxlanılmışdır. Bu səbəbdən xartiya üzv dövlətlər və Aİ-nin digər subyektləri üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil. Bu onunla əlaqələndirilir ki, xartiya ilə İnsan haqları sahəsində pozulmuş

hüquqların bərpası ilə məşğul olan Əsas insan hüquq və azadlıqlarına dair Avropa Məhkəməsi və Ai-də ali instansiya məhkəməsi olan Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyası məsələsini həll etmək mümkün olmamışdır. Bu problemin müsbət həllini tapmaması xartiyanın təsis sənədlərinə daxil edilməməsinin əsas səbəbi kimi göstərilir. Elə bu mövqeni də «Nis sazişi» nümayiş etdirmişdir.

Sazişə əsasən, Avropa İttifaqına iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş dövlət üzvlüyə qəbul edilərsə, həmin dövlət iqtisadiyyatının təsiri ilə Avropa İttifaqının iqtisadiyyatında böhran yaranmaması üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

«Yönləndirilmiş layihə»lərin həyata keçirilməsi digər təsis sənədlərində öz əksini tapsa da, Nis sazişinin VII bölməsində yönləndirilmiş layihələrin maliyyələşdirilməsi, həyata keçirilməsi üçün xüsusi mexanizmlər və təsisatların yaradılması bütün xırdaqları ilə aydınlaşdırılır. Bu layihələrin həyata keçirilməsi İttifaqa üzv olmaq arzusunda olan dövlətlərin tədricən İttifaqa üzvlük meyarlarının qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

Nis sazişinin bir çox maddələri və sazişin ayrılmaz hissəsi hesab olunan əlavələr Avropa İttifaqı təsisatlarında islahatların aparılmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün bir neçə yanaşma tərzii müəyyənləşdirilmişdir:

1. Avropa İttifaqının yurisdiksiyasının genişləndirilməsi yolu ilə bu qurumun xarici siyasət, ümumi təhlükəsizlik siyasəti, məhkəmə və polis orqanları arasında əməkdaşlıq sahəsində fəaliyyət göstərən təsisatlarının rolunun və əhəmiyyətinin, eləcə də, Avropa Komissiyasının və Avropa İttifaqı Şurasının nüfuzunun artırılması;
2. Avropa Parlamentinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişdirilməsi - üzvlərinin sayının artırılması, Avropa Komissiyası və onun strukturlarının formalaşdırma qaydalarının dəyişdirilməsi - 5 aparıcı dövlət kimi Fransa, Almaniya, İtaliya, İspaniya, Böyük Britaniya Avropa

Komissiyasında hər biri iki yerlə təmsil olunsalar da, onlar könüllü olaraq bu imtiyazdan imtina edirlər, Avropa İttifaqının Məhkəmə sisteminin dəyişdirilməsi.

Nis sazişinin məhkəmə sisteminə nəzərdə tutduğu dəyişikliklər də diqqətəlayiqdir. Məlumdur ki, 1989-cu ildə Avropa Məhkəməsi (AM) ilə yanaşı Birinci İnstansiya Məhkəməsi (BİM) də təsis edildi. Birinci İnstansiya məhkəməsinin təsis edilməsi Avropa Məhkəməsində olan iş yükünü azaltmaq məqsədi daşıyırdı. BİM fəaliyyətə başladığı dövrdə əsasən fiziki şəxslər arasında olan mübahisələrə dair işləri öz icraatına götürdü. Hazırda AM ildə təxminən 350-yə yaxın işə baxır. Təcrübə göstərir ki, hətta, BİM-nin təsis edilməsi belə problemin müsbət həllini tapması demək deyil. Avropa İttifaqının genişlənməsi ilə əlaqədar AM-nin iş həcmi də artır. Bu həm də onunla əlaqələndirilir ki, AM əsasən təsis aktlarında və digər hüquq aktlarında öz əksini tapan müddəaların şərhinə daha çox vaxt sərf edir. Belə bir şəraitdə AM və BİM arasında yurisdiksiya məsələlərinin müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də, yeni köməkçi mexanizm və təsisatların yaradılmasına zərurət yarandığından AM-nin yurisdiksiyası ilə əhatə olunan işlərin bir hissəsi BİM-nin yurisdiksiyasına verildi.

Digər mühüm dəyişiklik xüsusi sahələrdə biliyi olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət xüsusişəkilmiş palatanın yaradılması oldu. AM və BİM-nin icraatında olan bir sıra kateqoriyalı işlərə baxılması üçün məhkəmə funksiyası həmin mütəxəssislərə həvalə olundu.

Üçüncü dəyişiklik isə hakimlərə çoxluğu ilə seçilən, lakin daha az əhəmiyyət kəsb edən işlərə (işçilər arasında əmək mübahisələri, işçilərlə AI təsisatları arasında olan mübahisələr və.s) təkbaşına baxması səlahiyyətinin verilməsi və buna uyğun prosedur qaydalarının müəyyən olunması idi.

Avropa İttifaqının Konstitusiya layihəsi

Avropa İttifaqının Konstitusiya layihəsi (rəsmi olaraq «Avropa üçün Konstitusiyanın tətbiq edilməsi barədə saziş» adlandırılmışdır) – Avropa İttifaqının əvvəlki təsis aktlarını dəyişdirən və Avropa İttifaqı üçün Konstitusiya rolunu oynayan beynəlxalq sazişdir.

20 oktyabr 2004-cü ildə Romada imzalanmış, lakin qüvvəyə minməmişdir. Hazırda Lissabon sazişinin imzalanması ilə əlaqədar qüvvəyə minməsi yaxın gələcəkdə gözlənilmir.

Avropa İttifaqının rəhbər orqanlarının quruluşu və idarəetmə prinsiplərinin dəyişdirilməsi zərurəti Avropa İttifaqının genişləndirilməsi planları ilə əlaqədar 1990-cı illərdə yaranmışdır. O vaxta kimi Avropa İttifaqında mühüm qərarların qəbul edilməsində ümumi razılıq prinsipi başlıca rol oynamışdır. Lakin Aİ-nin genişləndirilməsi planları ilə əlaqədar güman edilirdi ki, mühüm qərarların qəbul edilməsi uzun müddətə dayandırılıla bilər. Həmin səbəbdən ümumi Avropa Konstitusiyasının işlənilib hazırlanması barədə 2001-ci ilin dekabrında Aİ sammitində qərar qəbul edilmişdir. Konstitusiya layihəsinin işlənilib hazırlanması Fransa prezidentinin başçılıq etdiyi məclisin işçi qrupuna həvalə edilmişdir. Konstitusiya layihəsi üzərində 3 il iş aparılmışdır və yekun mətn Aİ-nin 2004-cü ilin iyununda keçirilən xüsusi sammitində bəyənilmişdir.

29 oktyabr 2004-cü ildə Romada Kici sarayının (25 mart 1957-ci ildə Roma sazişi də bu sarayda imzalanmışdır) Qoraçiyev zalında təntənəli surətdə «Avropa Konstitusiyası» Aİ-nin 25 üzv dövləti tərəfindən imzalanmışdır. Konstitusiya 265 səhifə, 450 maddə, 60000 sözdən ibarət olmaqla, Kaliforniyanın Konstitusiyasından sonra dünyada həcminə görə ikinci böyük Konstitusiya olması və 20-yə yaxın xalqların dilində nəşr edilmişdir. Konstitusiya layihəsini hazırlayan mütəxəssislərin fikrincə, Avropa Konstitusiyası «ümumavropa

düşüncəsini aşılmalı və Avropa İttifaqı timsalında dünyaya yeni nümunəvi davranış qaydaları gətirməlidir».

Konstitusiyaya Avropa İttifaqı təsisatlarının quruluşunu və funksiyalarını dəyişdirir:

1. Avropa İttifaqında Prezident vəzifəsi nəzərdə tutulur; Hazırda Avropa İttifaqına rəhbərliyi hər 6 aydan bir üzv ölkənin biri həyata keçirir. Konstitusiyaya əsasən, Prezident Şura tərəfindən 2,5 illiyə təyin edilməli idi.

2. Avropa İttifaqının vahid xarici siyasətini həyata keçirməkdə səlahiyyətli olan Xarici İşlər naziri vəzifəsi təsis edilməli idi. Hazırda xarici siyasət funksiyası Avropa İttifaqının xarici siyasət üzrə Ali nümayəndəsi və xarici əlaqələr üzrə məsul Avropa Komissiyasının üzvü arasında bölüşdürülmüşdür. Lakin Konstitusiyaya layihəsində göstərilirdi ki, Avropa üzv dövlətləri istənilən xarici siyasət məsələsi üzrə öz mövqələrini nümayiş etdirə bilər, Avropa İttifaqı XİN-i isə yalnız konsensus (razılıq) əldə olunmuş hər hansı bir məsələ üzrə xarici siyasət həyata keçirməlidir.

3. Konstitusiyaya layihəsi Avropa Komissiyasının tərkibini də ixtisara salmağı nəzərdə tutub. Hazırda «bir dövlət - bir Avropa Komissarı» prinsipi üzrə tərkib formalaşarsa, 2014-cü ildən Avropa komissarlarının sayı üzv dövlətlərin sayı ilə 2/3 nisbətində olmalıdır.

4. Konstitusiyaya layihəsi Avropa Parlamentinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini – təkcə büdcəni təsdiq etməklə deyil, vətəndaş azadlıqları, sərhəd nəzarəti, miqrasiya, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlığı ilə bağlı məsələlərlə də məşğul olmasını nəzərdə tutur.

5. Konstitusiyaya layihəsi digər dəyişiklərlə yanaşı, qərarların qəbul edilməsində ayrı-ayrı dövlətlərin «veto» hüququndan imtina edilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, hər hansı bir dövlət istənilən məsələ üzrə qərar qəbul edilərkən öz əks mövqeyini bildirə bilər. Bu zaman onun mövqeyi daha 3 üzv dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir.

6. Konstitusiyanın qüvvəyə minməsi üçün onun bütün üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiyası zəruridir. Əgər hər hansı bir üzv dövlət Konstitusiyanı ratifikasiya etmirsə, bu halda Konstitusiya qüvvəyə minə bilməz. Lakin qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyanın qüvvəyə minməməsi Avropa İttifaqının tənəzzülü deyil. Təsis sənədləri və digər normativ hüquqi aktlar öz qüvvəsini saxlayır. Üzv dövlətlər Konstitusiyanı ratifikasiya etmək üçün ali qanunvericiliklərinə uyğun olaraq, iki üsuldan birini seçməlidirlər.

1. Parlamentdə səsvermə ilə

2. Ümumi referendumla.

Referendum üsulunu seçən ölkələr:

İspaniya - 20 fevral 2005-ci ildə referendum keçirilib və layihə qəbul olunub.

Fransa - 29 may 2005-ci ilə referendum keçirilib, lakin layihə qəbul olunmayıb.

Niderland - 1 iyun 2005-ci ilə referendum keçirilib, layihə qəbul olunmayıb.

Lüksemburq - 10 iyul 2005-ci ilə referendum keçirilib, layihə qəbul olunub. Danimarka - 27 sentyabr 2005-ci ilə referendum keçirilib, nəticə yoxdur. Portuqaliya - 2005-ci ilin dekabrında referendum keçirilib, nəticə yoxdur.

Böyük Britaniya - 2006-cı ilin əvvəlində referendum keçirilib, nəticə yoxdur.

Çexoslovakiyada referendum ləğv olunub,

İrlandiya və Polşa isə mövqelərini müəyyənləşdirməyiblər.

Bu səbəbdən Avropa İttifaqının 22-23 iyun 2007-ci ildə keçirilən konfransında (sammitində) Konstitusiyanı müvəqqəti əvəz edən «İslahatlar barədə saziş» imzalanmışdır. Saziş 2007-ci ilin 13 dekabrında Lissabonda imzalandığından Lissabon sazişi adlanır.

Lissabon sazişi

Lissabon sazişi (rəsmi olaraq «Avropa İttifaqı sazişinə və ya Avropa Birlikləri sazişinə dəyişiklik edilməsi haqqında Lissabon sazişi» - ing «Treaty of Lissabon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community» adlanır.) Avropa Birliyi dövlətləri tərəfindən Lissabon şəhərinin İeronimit monastrında (13.12.2007) imzalanmışdır.

Lissabon sazişi və ya Avropa İttifaqının islahatları haqqında saziş - tərkibində 27 dövləti birləşdirən Avropa İttifaqının dünya arenasında mövqeyinin və əhəmiyyətinin artırılması, kəskin global dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə fəaliyyətinin (15-20 il müddətinə) və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 19 oktyabr 2007-ci ildə Lissabonda keçirilən Hökumətlərarası konfransda yekun olaraq razılaşdırılmışdır. Sazişin üzv dövlətlər tərəfindən imzalanması onun ratifikasiya olunması prosesinə start vermiş və nəzərdə tutulmuşdur ki, 1 yanvar 2009-cu ilədək ratifikasiya prosesi başa çatdırılmalıdır. Mahiyyətinə görə saziş ratifikasiya olunmayan Konstitusiyanı əvəz etməlidir. Qeyd edilməlidir ki, ratifikasiya olunduqdan sonra bu sənəd giriş hissə, 7 maddə, 13 protokol və 59 bəyannamədən ibarət olmaqla, ayrıca mətn kimi deyil, yeniləşdirilmiş formada yuxarıda qeyd olunan «Avropa İttifaqı haqqında» və «Avropa Birlikləri haqqında» sazişə birləşdirilməlidir. I maddə «Avropa Birlikləri haqqında Sazişi», II maddə «Avropa İttifaqının təsis edilməsi barədə saziş», III maddə isə yekun müddəalarını nəzərdə tutur. 2008-ci ilin iyulunadək saziş 27 üzv dövlətdən 23-ü tərəfindən ratifikasiya olunub:

18 dekabr 2007-ci ildə – Macarıstan, 29 yanvar 2008-ci ildə – Sloveniya, 29 yanvar 2008-ci ildə – Malta, 6 fevral 2008-ci ildə - Rumıniya , 7 fevral 2008-ci ildə - Fransa ,21 mart 2008-ci ildə – Bolqarıstan, 10 aprel 2008-ci ildə – Slovakiya, 24 aprel 2008-ci ildə – Danimarka, 28 aprel 2008-ci

ildə – Avstriya, 8 may 2008-ci ildə – Latviya, 8 may 2008-ci ildə – Litva, 9 may 2008-ci ildə – Portuqaliya, 23 may 2008-ci ildə – Almaniya, 29 may 2008-ci ildə – Lüksemburq, 11 iyun 2008-ci ildə - Finlandiya, 11 iyun 2008-ci ildə – Estoniya, 11 iyun 2008-ci ildə – Yunanıstan, 26 iyun 2008-ci ildə – İspaniya, 3 iyul 2008-ci ildə – Kipr, 8 iyul 2008-ci ildə – Niderland, 11 iyul 2008-ci ildə – Belçika, 17 iyul 2008-ci ildə - Böyük Britaniya, 23 iyul 2008-ci ildə İtaliya 2 dövlət - İrlandiya və Polşa sazişi ratifikasiya etməmişlər. 14 iyun 2008-ci ildə İrlandiya keçirdiyi referendumun nəticələrinə əsasən, (3 mln. səs hüququna malik olan seçicidən 1 mln. 620 min nəfəri referenduma iştirak etmiş, onların 53,4 %-i sazişin əleyhinə səs vermişdir) sazişi ratifikasiya etməkdən imtina etmişdir. Polşa isə İrlandiyada təkrar referendum keçiriləcəyi və nəticələrin müsbət olacağı halda, onun da sazişi ratifikasiya edəcəyini bildirmişdir. Çexoslovakiya Avropa Parlamentinə məlumat verərək sazişi ölkədə oktyabrda keçiriləcək ərazi seçkilərindən sonra ratifikasiya edəcəyini bildirmişdir. İsveçdə ratifikasiya məsələsinə hələlik baxılmamışdır.

Sazişin yenilikləri nədən ibarətdir:

Aİ-nin hüquq subyekti olması (Aİ haqqında müqavilənin 32-ci maddəsi) - bu onunla şərtlənir ki, Aİ səlahiyyətləri çərçivəsinə aşağıdakı hallarda beynəlxalq sazişlər bağlaya bilər:

A) bu səlahiyyətlər Aİ-nin əsas təsis sənədlərində nəzərdə tutularsa;

B) Aİ-nin məcburi hüquqi qüvvəyə malik sənədləri ilə nəzərdə tutulduğu hallarda;

C) Saziş Aİ-nin ümumi qaydalarına təsir göstərirsə və ya onu dəyişdirirsə;

Üzv dövlətlərin Aİ tərəfindən imzalanmış sazişlərlə ziddiyyət təşkil etməyən və ya Aİ-nin səlahiyyətlərinə aid olmayan sahələr üzrə istənilən beynəlxalq sazişi imzalamaq səlahiyyətləri var.

Aİ adından bağlanmış beynəlxalq sazişlər üçün aşağıdakı qaydalara əməl etmək tələb olunur:

- Avropa Komissiyasından və xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndədən beynəlxalq sazişin bağlanmasına dair təklif aldıqdan sonra Aİ danışıqların aparılmasına icazə verir və sazişin imzalanmasına dair qərar qəbul etmək üçün öz səlahiyyətli nümayəndəsini nümayəndə heyətinin rəhbəri təyin edir.

- Avropa Parlamenti sazişlə hüquq prosedurlarını əhatə edən qaydalar və «İnsan hüquq və əsas azadlıqları Konvensiyası»na qoşulmağa razılıq məsələlərini əhatə edən hallar istisna olmaqla, hər hansı bir məsələ üzrə müzakirələr aparmaq funksiyasına malikdir.

Lissabon sazişi Aİ-nin yeni prinsiplərini belə təsbit edir:

- Aİ-nin əvvəllər formal rəsmiləşdirilmiş iqtisadi, sosial və ərazi birliyinin, mədəni müxtəlifliyinin, vətəndaşlarının bütün dünyada müdafiəsinin təmin edilməsi bu sazişdə siyasətin əsas istiqamətləri kimi ön plana çəkilir.

- Aİ-nin məqsəd və vəzifələri kimi tam məşğulluq, sosial tərəqqi, ətraf mühitin yüksək səviyyədə qorunması, sosial ədalətin, əsas insan hüquq və azadlıqlarının, uşaqların, qocaların, əlillərin hüquqlarının müdafiəsi, «daxili bazarın» yaradılması və.s qarşıya qoyulur.

Lissabon Sazişi Avropa İttifaqı təsisatlarında aşağıdakı islahatların keçirilməsini nəzərdə tutur:

A) Avropa Parlamentinə Avropa Komissiyasının sədrinin seçilməsi və ona Avropa Şurası (Aİ təsisatı olan Avropa Şurası nəzərdə tutulur) ilə birlikdə qanunvericilik və büdcə ilə əlaqədar funksiyaların həyata keçirilməsi həvalə edilir.

B) Dövlət başçılarından və üzv dövlətlərin hökumət nümayəndələrindən ibarət olan Avropa Şurası Aİ-nin mükəmməl təsisatlarından birinə çevrilir. Onun işində Aİ-nin xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndəsi iştirak edir. Əvvəllər Avropa Şurasının sədri hər 6 aydan bir rotasiya qaydasında təyin edilirdisə, sazişdən sonra Avropa Şurası sədrinin Avropa Parlamenti tərəfindən 2,5 illiyə təyin edilməsi, öz səlahiyyətləri çərçivəsində Aİ-nin rəhbər

nümayəndəsinin nüfuzuna toxunmadan ümumi xarici siyasət, təhlükəsizlik siyasəti sahəsində Avropa Şurasını təmsil etməsi, bundan əlavə, Avropa Şurasında keçirilən səsvermə və qərar qəbulu qaydalarına dəyişikliklər edilməsi nəzərdə tutulur;

C) 2009-cu ildən 2014-cü ilədək Komissiyanın tərkibi hər bir üzv dövlətdən 1 nümayəndə, o cümlədən, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə ali nümayəndədən ibarət olacaq. 2014-cü ildən başlayaraq Avropa Komissiyasının tərkibi (Avropa Parlamenti tərəfindən yekdil səsle qəbul olunmuş qərarların icrası ilə əlaqədar hallar istisna olmaqla) üzv dövlətlərin sayı ilə 2/3 nisbətində müəyyənləşdiriləcəkdir. Beləliklə, 27 üzv dövlətdən 18 və ya 19 üzvdən ibarət Komissiya təşkil ediləcəkdir. Komissiya üzvləri üzv dövlətlərin nümayəndələri sırasından bərabər rotasiya (növbəlilik) əsasında seçilməlidir. Komissiyanın sədri Avropa Şurasının təklifinə əsasən, Avropa Parlamenti tərəfindən səs çoxluğu ilə seçilir. Bundan sonra Avropa İttifaqı Şurası seçilmiş sədrin təklifi ilə Komissiyaya üzv dövlətlərin tərkibini tövsiyə edir. Komissiyanın üzvləri Avropa Şurasında mütləq səs çoxluğu prinsipi əsasında təyin edilir.

Ç) Xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti üzrə rəhbər nümayəndə Avropa Komissiyasının sədrinin razılığı ilə Avropa Şurası tərəfindən mütləq səs çoxluğu ilə təyin olunur. Rəhbər nümayəndə əldə olunmuş razılaşmalar çərçivəsində təkliflər verməklə ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirməlidir. Ali rəhbər, eyni zamanda, Avropa Komissiyasının sədr müavini və Aİ-nin dünya ölkələri ilə xarici əlaqələr üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi kimi «Beynəlxalq Münasibətlər üzrə Şura»nın rəhbəri olur.

D) Lissabon Sazişinə əsasən, Aİ Məhkəmələri: Avropa Məhkəməsi, Birinci İnstansiya Məhkəməsi və Xüsusiləşdirilmiş Məhkəmələrdən ibarətdir. Aİ Məhkəmələrini hər dövlətdən bir hakim və 11 baş vəkil (hazırda 8 vəkil var) təmsil etməlidir. Hakimlər və vəkillər üzv dövlətlərlə ümumi

razılıqdan sonra seçilir və xüsusi komitənin razılığı ilə 6 il müddətinə təyin edilir.

Saziş «mütləq səs çoxluğu» prinsipi ilə qəbul edilən məsələlərin siyahısını müəyyənləşdirir:

- Avropa Şurasına sədrlik qaydaları;
- İşçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti və sosial zəmanət;
- Ümumi nəqliyyat siyasəti;
- Azadlıq, təhlükəsizlik və asayiş sahəsində inzibati əməkdaşlıq;
- Sərhəd keçid nəzarəti;
- Siyasi sığınacaq verilməsi, miqrasiya, qaçqın və köçkünlərin müdafiəsi;
- Cinəyətkarlıqla mübarizədə məhkəmə və polisə əməkdaşlığı;
- Vətəndaşların qanunvericilik təşəbbüsçülükləri;
- Aİ-nin tərkibindən çıxmaq barədə üzv dövlətlərin qərarları, intellektual mülkiyyət hüquqları;
- Beynəlxalq məsələlərdə «avropa ərazisi» çərçivəsində ümumi mövqə;
- Energetika, turizm, idman, inzibati əməkdaşlıq, kosmik siyasət və.s.

Xüsusi əhəmiyyətli məsələlərin həlli - vergi, sosial təhlükəsizlik, xarici siyasət, təhlükəsizlik siyasəti, polisə əməkdaşlığı, təsisatlarda yer məsələləri üzrə qərarların qəbul olunması yekdil səsə həyata keçirilir.

Lissabon Sazişi həmçinin Avropa İttifaqı və milli hökumətlərin səlahiyyətlərini bir-birindən dəqiq şəkildə ayırır. Aİ-nin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Əhatə dairəsindən, həcmindən və nəticələrinin əhəmiyyətindən asılı olaraq, sazişlə Aİ-nin nəzərdə tutulmuş prinsip və məqsədlərinə uyğun olan, lakin hər bir üzv dövlət, onun yerli və ya birləşmiş orqanları tərəfindən bu məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyətin kifayət qədər təsirli olmaması ilə əlaqədar zəruri məsələlərin həlli;

2. Ümumi xarici siyasətin və təhlükəsizlik siyasətinin müəyyənləşdirilib həyata keçirilməsi, bu məsələlərdə üzv dövlətlər tərəfindən əlavə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi və ya başa çatdırılması;

3. Gömrük ittifaqı, daxili bazar, üzv dövlətlərin vahid pul siyasəti, rəsmi valyuta olan avro, ümumi sahibkarlıq siyasəti məsələləri və bir sıra hallarda beynəlxalq sazişlərin bağlanması.

Saziş Aİ ilə üzv dövlətlərin birgə səlahiyyət dairəsini belə müəyyənləşdirir:

1. Daxili bazarın fəaliyyəti, iqtisadi, sosial, ərazi siyasətlərinin birlikdə həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, ətraf mühitin qorunması, istehlakçıların hüquqları, nəqliyyat, energetika, azad məkan, təhlükəsizlik və asayiş, əhalinin sağlamlığının qorunması, kosmik məkanda tədqiqat işlərinin aparılması və texnoloji inkişaf, əməkdaşlıq və humanitar yardım, məşğulluq və sosial məsələlərinin əlaqələndirilməsi məsələlərində;

2. Üzv dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən - əhalinin sağlamlığının qorunması, mədəniyyət, sənaye, turizm, təhsil, gənclər və idman problemlərinin həllində AB üzv dövlətlərə dəstək verməsi;

Saziş müdafiə sahəsini əhatə edən məsələlərin «yekdil səs çoxluğu» ilə müəyyənləşdirilməsini və bu prinsipin « mütləq səs çoxluğu» ilə əvəz edilməsini istisna edir.

Məhkəmənin səlahiyyətləri bu sahəyə şamil edilmir.

Saziş, həmçinin, üzv dövlətlərin kollektiv məcburi məsuliyyətini nəzərdə tutur. Əgər üzv dövlətlərdən hər hansı biri qəsbkar təcavüzə məruz qalarsa, digər dövlətlərin ona bütün vasitələrlə yardım etməsi məcburidir. Bu öhdəlik bitərəf dövlətlərin və ya hər hansı bir (NATO çərçivəsində) razılışma ilə bağlılığı olan dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətinin xüsusiyyətlərini pozmur.

Saziş Aİ-nin «İnsan Haqları üzrə Xartiya»sında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlara hörmət edir, xartiyanın

müddəalarının sazişə əlavə edilməməsinə baxmayaraq, Aİ-nin təsis sənədlərində nəzərdə tutulan əsas prinsiplərlə «eyni hüquqi məcburi qüvvəyə malik olduğunu» qeyd edir.

Saziş «avrozona» (avropa ərazisi), energetika siyasəti məsələlərini, kəskin iqlim dəyişikliklərini də əhatə edir və subsidiarlıq prinsipinə yeni tərif verir.

Sazişlə ilk dəfə olaraq, Qrenlandiyanın milli qanunvericiliyə əsasən, Avropa İttifaqını xəbərdar etməklə və İttifaqın səs çoxluğu ilə qəbul etdiyi qərar əsasında Avropa İttifaqının tərkibindən nəzərdə tutulmuş müvafiq qayda və şərtlər daxilində çıxmaq imkanları nəzərdə tutulur.

AVROPA SOSIAL XARTIYASI

Avropa İttifaqının əsas hüquqlar haqqında xartiyasının mətni xüsusi müvəqqəti orqan tərəfindən 2000-ci ildə hazırlanmışdır. Həmin orqanın tərkibi Avropa Parlamenti və milli parlamentlərin deputatları, Avropa Komissiyasının dövlət və hökumət başçılarının nümayəndələrindən təşkil olunmuş Vəkillər Şurasından ibarət idi. Üzv dövlətlərin rəhbərləri tərəfindən bəyənən xartiya 7 dekabr 2000-ci ildə Nisdə qəbul olundu və təntənəli şəkildə Avropa İttifaqı təsisatlarının – Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və Avropa Komissiyasının birgə aktı elan edildi.

Xartiyada insan hüquqlarına dair nəzərdə tutulan normaların çox hissəsi Avropa İttifaqının ərazisində yerləşən hər bir insanın hüququ kimi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı ərazisinə daxil olmaq prinsipi mütləq mənada müəyyənləşdirilməsə də, Azərbaycanın da bu məkana daxil olması digər hüquq normalarından irəli gəlir.

Xartiyada ənənəvi insan hüquq və azadlıqları ilə yanaşı yeni normalar - şəxsiyyətin tamlığı hüququ (mad.2) və ləyaqətli idarəetmə hüququ (mad.41) müəyyən edilmişdir. Xartiyının spesifik xüsusiyyətlərindən biri də burada insan

hüquqlarının özünəməxsus tərzdə qruplaşdırılmasıdır. Xartiyada insan ləyaqətinin, azadlığının, bərabərliyinin, birliyinin qorunmasına yönəldilmiş hüquqlar 2 yerə – şəxsi insan hüquqları və siyasi və iqtisadi hüquqlara ayrılmışdır. Avropa Xartiyası « İnsan haqları və əsas azadlıqları haqqında konvensiya»nın müddələrinin əhəmiyyətini itirməsinə səbəb olmur, əksinə bu müddələri tamamlayır və bəzi hallarda Konvensiyada nəzərdə tutulmuş müddələrə nisbətən daha geniş hüquqlar təqdim edir.

Şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsas prinsipləri xartiyada aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. *Bərabərlik prinsipi* – bir neçə hissəyə ayrılır:

- hüquqi bərabərlik – bu o deməkdir ki, qanun qarşısında hamı bərabərdir.

- sosial bərabərlik - milliyyətindən, irqindən, etnik və ictimai mənşəyindən, dilindən, dini və siyasi əqidəsindən, əmlak vəziyyətindən, sağlamlığından, yaşından, cinsindən asılı olmayaraq bütün insanların bərabərliyi nəzərdə tutulur.

- siyasi bərabərlik - hansı dövlətin vətəndaşı olmağından asılı olmayaraq, bütün insanlar bərabərdir.

2. *İnsan haqlarına və azadlıqlarına hörmət prinsipi* - Konstitusiyaya quruluşunun əsas prinsiplərindən biri və hüquqi dövlətə xas olan aksiom kimi qiymətləndirilir. Bu hüquqlara hörmət edilməsi həm Avropa İttifaqının, həm də üzv dövlətlərin vəzifəsi kimi nəzərdə tutulur. (Aİ haqqında müqavilənin VI maddəsinə əsasən)

3. *Hüquq və azadlıqların təminatı prinsipi* - insan hüquq və azadlıqlarının qorumasının təmin edilməsi bütün səlahiyyətli şəxslər və dövlət orqanları qarşısında vəzifə kimi qoyulur.

Avropa xartiyası aşağıdakı insan hüquqları və azadlıqlarını nəzərdə tutur:

1. *Şəxsi və ya mülki hüquq və azadlıqlar* - Bütün insanlar öz ləyaqəti və hüquqları baxımından azad və bərabər doğulurlar.

1) *İnsan ləyaqəti hüququ* – işgəncələrin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və cəzanın qadağan olunmasını,

eləcə də, belə rəftara məruz qalmaq ehtimalı varsa, şəxsin sürgün edilməsinin, qovulmasının və ya hər hansı bir dövlətə verilməsinin qadağan olunmasını;

2) *Yaşamaq hüququ* - cinayət məsuliyyətində müstəsna cəza qismində nəzərdə tutulmuş ölüm hökmünün ləğv olunmasını;

3) *Şəxsiyyətin təmliği hüququ* - hüquq normalarında yeni termin kimi bu hüquq elminin tibbi və bioloji sahələrində insana tətbiq edilən dərman vasitələri və digər prosedur tədbirlər üçün şəxsin razılığının alınmasını;

4) Yevgenika (insan nəslini bioloji yolla yaxşılaşdırmaq haqqında nəzəriyyə) sahəsində təcrübələrin, xeyir götürmək məqsədilə *insan orqanizmi hissələrinin alqı-satqısının qadağan olunmasını*;

5) *İnsan varlığının reproduktiv klonlaşdırılmasının qadağan olunmasını*;

6) *Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ* - qanunsuz həbs və ya tutulub saxlanma, köləlik və digər formada asılılıq, məcburi və ya icbari əmək və insan alverinin qadağan edilməsini; Həbs olunmuş və ya tutulub saxlanılmış şəxslərin xüsusi zəmanətlərini - tutulmanın və ya həbs olunmanın səbəbləri barədə dərhal məlumat almağı və dərhal hakimlərin və ya digər vəzifəli şəxsin yanına aparılmasını (habeas corpus);

7) *Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ* – mənzil toxunulmazlığını və şəxsi məlumatın qorunmasını, azad nigaha girmək və ailə qurmağını;

8) *Fikir, vicdan və din azadlığı*- dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirməyi, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etməyi, dinə münasibətlə bağlı əqidəsini ifadə etməyi, dini ayinlərin və mərasimlərin öyrənilməsi və yerinə yetirilməsini;

9) *Fikir və söz azadlığı hüququ* - öz fikrində qalmaq azadlığı, dövlət orqanları tərəfindən hər hansı müdaxilə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumatları almaq və yaymaq azadlığını;

10) *Hərəkət azadlığı hüququ* - hər hansı bir dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla qalan hər kəsin qaldığı dövlət sərhədləri daxilində hərəkət azadlığı və azad yaşayış yeri seçməsinə;

11) *Sığınacaq hüququ* - Avropa Birliyi üzv dövlətləri ərazisində sığınacaq verilməsini nəzərdə tutur.

2. Siyasi hüquq və azadlıqlar:

1) *Seçki hüququ* - Avropa Təsisatlarına seçmək və seçilmək, üzv dövlətlərin hakimiyyət orqanlarına gizli səsvermə yolu ilə xalqın azad iradəsinin ifadəsi şəraitində azad seçkilərin keçirilməsi, həmin seçkilərdə seçmək və seçilmək hüququnu təmin edir.

2) *Birləşmək hüququ* – işçilərin və iş təqdim edənlərin sosial və iqtisadi maraqlarının qorunmasına xidmət edən birliklərin yaradılması və mövcud birliklərə daxil olmaq hüququna təminat verir. Bu hüququn pozulmasına yönəldilən milli qanunvericiliyin qəbul olunması yolverilməzdir. Yalnız polis orqanlarında, Silahlı qüvvələrdə və digər dövlət orqanlarında xidmət edənlərin bu hüququ məhdudlaşdırıla bilər.

3) *Ləyaqətli idarəetmə hüququ* – insana qarşı hər hansı bir məcburiyyət tədbiri tətbiq etməzdən əvvəl onun dinlənilməsinə, barəsində toplanmış materialların öyrənilməsinə, onun barəsində qəbul olunmuş qərarların əsaslandırılmasını tələb etməyi, Avropa Birliyi təsisatlarına müraciət etməyi və rəsmi sənədlərlə tanış olmağı nəzərdə tutur.

3. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar:

1) *Mülkiyyət hüququ* - hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsin mülkiyyətinə hörmət hüququ vardır. Beynəlxalq hüquq prinsipləri və qanunvericilik əsasında ictimai ehtiyacların təmin edilməsi qaydası istisna olmaqla, heç kəs mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

2) *İqtisadi fəaliyyət azadlığı hüququ* - sağlam rəqabət şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağı nəzərdə tutur.

3) *Əmək hüququ* – bu hüquqdan istifadə etmək üçün dövlət əhalinin işlə təmin olunması istiqamətində yüksək göstəricilər əldə etməli, nəticədə hər bir insan azad olaraq öz arzusunə uyğun peşə seçməyə, sərf etdiyi əməklə ailəsini təmin etməyə müvəffəq olmalıdır.

4) *Təhsil hüququ* - heç kəsin təhsil hüququ tanınmaya bilməz. Dövlət təlim-təhsil sahəsində üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirərkən şəxsin valideyinlərinin dini və fəlsəfi baxışlarına uyğun olan təlim-təhsil hüquqlarını təmin etməlidir.

5) *Kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ* – bu hüququn təminatı baxımından dövlət iş təqdim edənlərin və işçilərin əmək mübahisələrinin həlli üçün müvafiq mexanizm yaradılması öhdəliyi götürmüşdür. Dövlət, həmçinin, həmin şəxslərin tətillik hüququnu da tanıyır.

6) *Bərabər əmək şəraiti hüququ* - işə qəbul zamanı cinsi ayrı- seçkiliyi qadağan edir və bütün işçilərə vəzifə mənəsinə çatmaq, işdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün eyni şərait yaradılmasını nəzərdə tutur.

7) *Uşaq və gənclərin müdafiəsi hüququ* - yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin iş şəraitinin, işə qəbulun müəyyən şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini dövlətin üzərinə qoyur. Bu hüquqa müəyyən yaşa çatmamış uşaqların sağlamlıqlarının, mənəviyyatlarının qorunması, keyfiyyətli orta təhsil almaları məqsədilə işləməklərinin qadağan olunması, qısa iş gününün tətbiq olunması, gecə işlərinin qadağan olunması və.s. daxildir.

8) *Sosial müdafiə hüququ* - xarici vətəndaşlar da daxil olmaqla, vətəndaşların həyat səviyyələrini qəbul olunan həddə çatdırmağa və həmin həddə saxlamağa yönəlmiş sosial müdafiə sisteminin yaradılmasını və həmin sistemin təkmilləşdirilməsini əhatə edir.

9) *Sosial və tibbi yardım hüququ* – şəxs xəstəlik, qocalıq və digər səbəblərdən köməksiz vəziyyətə düşdükdə öz vəsaiti hesabına bu vəziyyətdən çıxma bilmirsə, bu hüquq dövlət

sosial müdafiə orqanları tərəfindən həmin şəxsə qeyd-şərtsiz zəruri köməyin göstərilməsini təmin edir.

10) *Ailənin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiəsi hüququ* – dövlət tərəfindən ailəyə müxtəlif kömək, güzəşt və təminatları nəzərdə tutur.

Xartiyanın digər maddələri əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, işçilərin ləyaqətlərinin qorunması, bir qrup insanlara (hamilə qadınlara, azyaşlı uşaqları tərbiyə edən qadınlara, gənc ailələrə və.s.) əmək mükəlləfiyyətini yerinə yetirərkən xüsusi yardımların göstərilməsi, əmək mübahisələrinin həlli, işçilərin işlədikləri müəssisə və təşkilatların maliyyə və iqtisadi vəziyyətlərinə dair məlumat almaq hüququ, sosial müdafiənin gücləndirilməsi, sağlam mühitdə işləmək, əlillərin müdafiəsi, yoxsulluqdan müdafiə və mənzil hüquqlarını əhatə edir.

Avropa xartiyasında nəzərdə tutulan insan azadlıqları və hüquqları aşağıdakı qorunma mexanizmlərinə malikdir:

1. Avropa İttifaqı təsisatları tərəfindən zəmanətlər:

A) *Məhkəmə zəmanəti* - üzv dövlətlərin milli məhkəmələri, onlara bərabər tutulan inzibati ədliyyə orqanları (tribunallar), Avropa İttifaqı Məhkəməsi, Birinci İnstansiya Məhkəməsi, Avropa Şurasının İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

B) *Məhkəmədən kənar müdafiə vasitələri* – Ombudsmanın fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

C) *Prosessual zəmanətlər* - məhkəmənin bitərəfliyi, qərəzsizliyi, hüquqi yardım almaq prinsipi, təqsirsizlik prezumpsiyası, müdafiə olunmaq hüququ, qanunçuluq, cəzanın mütənasibliyi prinsipi, təkrar məsuliyyətə cəlb olunmamaq, borca görə azadlıqdan mərhum edilməmək prinsipi, cinayət işləri üzrə apelyasiya şikayəti vermək hüququ və.s. daxildir.

Ç) *Maddi zəmanətlər* - vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini nəzərdə tutur.

Avropa İttifaqına üzvlük qaydaları

Maastrix müqaviləsi ilə İttifaqa yeni üzv dövlətlərin qəbul məsələlərinə də dəyişiklik edildi. Belə ki, ilkin təsis sənədlərində bir-birini təkrarlayan «Avropa Atom Enerjisi Birliyi» haqqında müqavilənin 205-ci maddəsi, «Avropa İqtisadi Birliyi» haqqında müqavilənin 237-ci maddəsi və «Avropa Kömür və Polad Birliyi » haqqında müqavilənin 98-ci maddəsində nəzərdə tutulan qaydalar ləğv edildi.

Formal olaraq Aİ-ni açıq təşkilatlar sırasına aid etmək olar. Lakin bu «açıqlıq» mühüm əhəmiyyət kəsb edən müəyyən məhdudiyətlərlə müşayiət olunur.

I. Avropa İttifaqına yalnız Avropa qitəsində yerləşən dövlətlər daxil ola bilər;

Bu bərdə Maastrix müqaviləsi ilkin Avropa Birliklərinin təsis sənədlərində öz əksini tapan fikri bu şəkildə «istənilən Avropa dövləti...» ifadə edir. Ərazi faktorunun İttifaqın iqtisadi və ya digər sahələrdə olan fəaliyyətində səmərəliliyi şübhəsizdir. Çünki «Avropa İttifaqı » digər dövlətlərarası birlik və güclü dövlətlər (SSRİ, bəzi müəlliflərə görə isə, ABŞ) qarşısında Avropa maraqlarının qorunması məqsədilə yaradılmışdır.

Bəs Avropa dövlətləri məhfumu necə qəbul olunmalıdır? Burada bir sıra suallar meydana çıxır. Ərazisi həm Avropa, həm də Asiya qitəsində yerləşən Türkiyə yaxud Ural dağları arxasında yerləşən post-Sovet dövlətləri Aİ-yə daxil ola bilərlərmi? Qeyd edək ki, Türkiyə 1987-ci ildən Avropa İttifaqına daxil olmaq üçün müraciət etməsinə baxmayaraq, bu məsələ hələ də öz müsbət həllini tapmamışdır.

Maastrix müqaviləsi Aİ-yə hər hansı bir beynəlxalq təşkilatın və «kollektiv üzv dövlətlərin» daxil olmasını qəbul etmir. İttifaqın üzvü yalnız dövlət ola bilər. «Kollektiv üzv dövlətlər» tərəfindən İttifaqa daxil olmaq üçün müraciət edilərsə, onların hər birinin ayrı - ayrılıqda İttifaqa qəbul olunması məsələsinə baxıla bilər.

II. «Avropa dövləti» məhfumu təkcə coğrafi məkan baxımından Aİ-yə daxil olmaq üçün əsas vermir. Maastrix müqaviləsinin giriş hissəsinin «Ümumi qaydalar» fəslində Avropa İttifaqına daxil olmaq arzusunda olan dövlətin iqtisadi və siyasi meyarlarının əsas götürüldüyü qeyd olunur.

Müqavilədə İttifaqa üzv olmaq üçün müraciətlərin baxılma müddəti və digər şərtlər rəsmi olaraq müəyyənləşdirilmir. Məlumdur ki, dini, mədəniyyəti, bazar münasibətləri ilə Avropadan fərqlənən keçmiş Sovet Respublikaları uzun müddət SSRİ-nin tərkibində olmaqla öz aralarında, eləcə də, digər Avropa ölkələri ilə sıx iqtisadi və mədəni əlaqələrə malik olmuşlar. Məhz bu səbəbdən hər bir konkret dövlətə münasibətdə üzvlüyə qəbul edilmə tarixi şəraitin, mədəni, iqtisadi və siyasi inkişafın araşdırılması məqsədilə dərin təhlilə əsaslanan xüsusi yanaşma tələb edir.

İqtisadi meyarlar prinsipinin mahiyyətinə nəzər salsaq görərik ki, ilk olaraq, üzv dövlətlər iqtisadiyyatlarının konvergeniyasında (uyğunlaşdırılmasında) və vahid valyuta birliyinin yaradılmasına maraqlıdırlar. Bu meyar o nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Avropa İttifaqına üzv olmaq arzusunda olan dövlət iqtisadi inkişaf baxımından digər üzv dövlətlərin iqtisadiyyatına konvergeniya etmək iqtidarında olmalı, vahid valyuta məkanına daxil olmaq üçün digər üzv dövlətlərlə bərabər imkanlara malik olmalıdır. Əks halda, hər hansı bir üzv dövlətin yüksək inkişaf etmiş digər dövlətlərlə rəqabət aparmağa qadir olmaması neqativ hallarla nəticələnə bilər.

Bütün bunlara baxmayaraq, İqtisadi və valyuta ittifaqı yeni üzv qəbul edilmiş dövlətin iqtisadi inkişafını davam etdirmək və zəruri səviyyəyə yüksəltmək üçün «imkan rejimi»ni işə salmaq səlahiyyətinə malikdir. Bundan əlavə, yeni üzvlərin qəbul edilməsində «keçid mərhələsi» də tətbiq oluna bilər. Bu üsul Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliyanın qəbulu məsələsində tətbiq edilmişdir.

III. Avropa İttifaqına üzv dövlətin qəbul edilməsi prosesində siyasi və ideoloji meyarlar da əsas götürülür. İlk növbədə, bu meyarlar insan hüquq və azadlıqlarının təminatı ilə müəyyən olunur. (azadlıq, demokratiya prinsipləri, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, qanunun aliliyi və.s.). Siyasi meyarlar isə xarici siyasət sahəsində olan amilləri önə çəkir. Maastrix Sazişinin giriş hissəsində göstərildiyi kimi: « Avropa İttifaqının əsas məqsədi Avropada və bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin, əmin-amanlığın bərqərar olmasıdır.»

İdeoloji amil də üçüncü dövlətlər və üzvlüyə qəbul olunmaq arzusunda olan digər dövlətlərlə münasibətdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məs, Yunanıstan hökuməti «qara polkovniklər» adlandırılan qüvvələri hakimiyyətdən uzaqlaşdırdıqdan sonra ittifaqa üzv qəbul edilmişdir. Buna oxşar tələblər İspaniya və Portuqaliya qarşısında da qoyulmuşdu. Türkiyənin Avropa İttifaqına qəbul olunmasının qarşısını alan amillər kimi İslam dəyərlərinin nüfuzlu olması və Yunanıstanla olan ziddiyyətlər önə çəkilir.

Avropa İttifaqına üzvlüyün prosedur qaydaları da öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1. Avropa Parlamentinin razılığı olmadan Avropa Şurası qərar qəbul etmək səlahiyyətinə malik deyil.
2. Qərar Avropa Şurası tərəfindən yekdillik prinsipi əsasında qəbul olunmalıdır.
3. Qəbul qaydalarına uyğun olaraq, üzvlüyə qəbul edilən dövlətlə üzv dövlətlər arasında İttifaqa daxil olmaq barədə xüsusi müqavilə imzalanmalıdır və bu müqavilə bütün dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmalıdır.

Bundan əlavə, Avropa İttifaqına assosiativ (assosiasiya üzrə əlaqə yaranmış, fikrən bir-biri ilə bağlılıq mənasında da işlədilir) üzvlər də qəbul edilir. Assosiativ üzvlər institutu hələ «Avropa İqtisadi Birliyi» barədə müqavilənin 238-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdu. Saziş imzalandıqdan az sonra assosiativ üzvlər sırasına Livan, Surinam kimi ölkələr daxil edilmişdi. İlk baxışdan belə qənaətə gəlmək olardı ki,

assosiativ üzvlük əsasən qeyri-Avropa dövlətləri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Lakin sonralar assosiativ üzvlüyə Avropa dövlətləri də qəbul edildilər. Assosiativ üzvlük tam üzvlüyə çatmaq üçün keçid dövrü kimi də xarakterizə olunur.

Assosiativ üzvlük razılaşma əsasında həyata keçirilir. Razılaşma Avropa İttifaqına qəbul şərtlərində göstəriləndi kimi, qəbul prosedur qaydalarına uyğun aparılır. Birlik müqavilələrinə əsasən, razılaşma bağlayan tərəf İttifaqa bütün üzv dövlətlərlə, o cümlədən, ayrıca tərəf kimi İttifaqla müqavilə imzalayır. Sonradan bu razılaşma İttifaqa üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunur və ya digər qaydada təsdiq olunur.

Assosiativ üzvlük haqqında razılaşma özündə bir sıra mühüm cəhətləri birləşdirir:

I. Assosiativ razılaşmanın geniş izahı verilir. Bu təkcə yeni dövlətlərin vahid bazara doğru fəaliyyətini deyil, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın bütün fəaliyyət sahələrində əməkdaşlığı nəzərdə tutur. İqtisadi əməkdaşlıqla yanaşı siyasi əməkdaşlıq da ön plana çəkilir.

II. Assosiativ üzvlük Avropa İttifaqına aparın yolun mühüm və əhəmiyyətli keçid mərhələsi hesab olunur. Burada dövlətin bərabərhüquqlu üzv kimi Avropa İttifaqına qoşulmaq məqsədinin olub-olmaması, həmçinin, qarşıya qoyulmuş məqsədlər və bu məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirilməli olan tədbirlər planı, tərəflərin bir-birinə göstərdiyi yardımın mahiyyəti açıqlanır. Razılaşmada assosiativ üzvlüyün müddəti də öz əksini tapır. (Məs, Çexoslovakiya ilə bağlanmış razılaşmada assosiativ üzvlük müddəti 10 il nəzərdə tutulmuşdu. Macarıstanla bağlanmış razılaşmada bu müddət müəyyən olunmamışdı. Müddətin nəzərdə tutulmaması və ya təyin olunmuş müddətin bitməsi həmin dövlətin avtomatik olaraq İttifaqa üzvlüyü üçün əsas yaratmır). Lakin elə ölkələr var ki, onlar razılaşmanın Avropa İttifaqına üzv olmaq üçün deyil, sadəcə əməkdaşlıq həddində həyata keçirilməsində maraqlıdırlar.

III. Üzv dövlətlər tərəfindən assosiativ üzv qarşısında öz milli qanunvericiliyini Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırmaq öhdəliyi qoyulur.

Qeyd olunmalıdır ki, Şərqi Avropa dövlətləri ilə assosiativ razılaşmalar bir qayda olaraq, oxşar tələb və müddəaları özündə əks etdirən razılaşmalar formasında olur ki, bu da «assosiativ üzv» məhfumunun «üzv dövlət» statusuna yaxınlığı ilə səciyyəlidir.

Beləliklə, Avropa qitəsində Avropa İttifaqı ilə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inteqrasiyanı genişləndirən dövlətlər şərti olaraq üç qrupa bölünür:

I. Aİ-yə 27 üzv dövlət:

- 1951-ci ildə Belçika, Almaniya, Lüksemburq, Fransa, İtaliya və Niderland;
- 1973-cü ildə Böyük Britaniya, İrlandiya və Danimarka;
- 1981-ci ildə Yunanıstan;
- 1986-cı ildə İspaniya və Portuqaliya
- 1995-ci ildə Avstriya, İsveç və Finlandiya;
- 2004-cü ildə Macarıstan, Kipr, Malta, Slovakiya, Sloveniya, Latviya, Litva,

Estoniya, Çexiya Respublikası, Polşa;

- 2007-ci ildə Bolqarıstan və Rumıniya.

II. Avropa Birliyində assosiativ üzvlər:

- əvvəllər Bolqarıstan, Polşa, Macarıstan, Çexslovakiya, Rumıniya, Sloveniya, Litva, Latviya, Estoniya, Kipr və Malta;
- hazırda Türkiyə, Xorvatiya, Makedoniya.

III. Avropa Birliyi tərəfindən həyata keçirilən xüsusi proqramlar çərçivəsində iş aparılan dövlətlər - keçmiş Yuqoslaviya Respublikaları, Azərbaycan, Albaniya, Rusiya, Ukrayna, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Moldova, Gürcüstan, Ermənistan və.s. dövlətlər

Azərbaycan-Aİ əlaqələri

SSRİ-nin süqutundan sonra Avropa İttifaqı post-sovet Respublikaları ilə iş aparmaq, demokratik islahatlar keçirmək, bazar münasibətlərini, dövlətlərarası ticarət, nəqliyyat, gömrük-keçid sahələrini inkişaf etdirmək məqsədilə xüsusi olaraq «TASİS» proqramının işlənilib hazırlanmasına və onun həyata keçirilməsinə qərar verdi. Bu proqram çərçivəsində 1993-cü ildə Avropa İttifaqının təşəbbüsü ilə Brüsseldə «Avropa-Qafqaz-Asiya» və ya «Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi» (TRASEKA) layihəsinin müzakirəsi keçirildi və müzakirənin nəticəsi olaraq nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturalarının inkişaf etdirilməsi qərara alındı. Konfransda Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Ermənistan dövlətlərinin nümayəndələri iştirak edirdilər. Bu konfrans 2 sənədi özündə birləşdirən «Brüssel Bəyannaməsi»ni qəbul etdi.

«TRASEKA» proqramı üzrə ən mühüm tədbir hesab olunan beynəlxalq konfrans 1998-ci ilin sentyabr ayında (32 dövlətin və 12 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə) Bakıda keçirilmişdir. Konfransın nəticəsi olaraq, həmin dövlətlər tərəfindən «Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi»nin inkişafına dair saziş imzalanmışdır. Konfransda Avrasiya ölkələri arasında hərtərəfli əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsiplərini özündə əks etdirən «Bakı bəyannaməsi» də qəbul edilmişdir. Bu məqsədlə Bakı şəhərində əlaqələndirmə mərkəzi hesab edilən «Mənzil qərarı»nın yaradılması qərara alınmışdır.

Milli Koordinasiya Bürosu və Azərbaycanda «TASİS» layihələrinin Milli Koordinatorunun icraçı ofisi ilə sıx əlaqədə işləyən «Avropa Evi» Avropa İttifaqının Azərbaycanda həyata keçirdiyi proqram və layihələri dəstəkləməklə əlavə fəaliyyət sahələri ilə də fərqlənir:

-«TASİS» proqramı və Avropa Komissiyası tərəfindən maliyyələşdirilən digər proqramlar barədə məlumatın əldə

edilməsi üçün yaradılmış İnformasiya Mərkəzi TASIŞ informasiya proqramları materiallarının yayımını təşkil edir;

- Məlumatlanma üçün mexanizmlər müəyyən edir, reklam materiallarını yayır, sərgilər təşkil edir, «Avropa Evi»nin internet səhifəsini yeniləşdirir;

- Yerli tərəf müqabillər üçün proqramın təqdimatını və orada iştirakı təmin etmək üçün «TEMPUS» proqramını dəstəkləyir. Proqram çərçivəsində Avropa İttifaqının Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə bəzi struktur layihələrinin reallaşmasına maddi və texniki yardımları nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, Avropa İttifaqı və tərəfdaş ölkələr arasında ikitərəfli əlaqələr «Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq müqaviləsi» əsasında müəyyənləşdirilir. Hazırda bu sahədə bir çox Şərqi Avropa və Asiya ölkələri ilə, o cümlədən, 22 aprel 1996-cı ildə Azərbaycanla imzalanmış (8 oktyabr 1996-cı ildə ratifikasiya olunmuş və 1 iyul 1999-cu ildən qüvvəyə minmişdir) sazişlər qüvvədədir.

«Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq müqaviləsi» demokratik prinsiplər və insan hüquqlarına hörmətə əsaslanan, Avropa İttifaqı və onun tərəfdaşlıq etdiyi dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini müəyyənləşdirən, Avropa İttifaqı və digər dövlət tərəfindən imzalanmış və ratifikasiya olunmuş, müəyyən müddətə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan beynəlxalq hüquq normasıdır.

Aİ-yə 10 yeni üzv dövlətinin qəbul edilməsi ilə əlaqədar Aİ ilə Azərbaycan Respublikası arasında 2004-cü ilin mayında siyasi dialoqun təmin edilməsi, demokratiya və iqtisadiyyatın inkişafı, bazar iqtisadiyyatına keçidin başa çatdırılmasına dəstək, ticarətin və investisiya qoyuluşunun dəstəklənməsi, qanunvericilik, iqtisadi, sosial, maliyyə, elm və texnologiya, mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı nəzərdə tutan «Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq müqaviləsi»nə dair yeni protokol imzalanmışdır.

Avropa İttifaqının Azərbaycanla əlaqələri təkcə TRASEKA layihəsi və «Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq sazişi» çərçivəsində deyil, həm də Cənubi Qafqazda həyata keçirilən ümumi regional əməkdaşlıq layihəsi, Avrasiya bölgəsində sülhün, sabitliyin və iqtisadi tərəqqinin təmin olunmasına yönəlmiş digər proqramlar çərçivəsində reallaşdırılır.

Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə «Yeni qonşuluq siyasəti» proqramı çərçivəsində özünün bir çox iqtisadi, siyasi, hüquqi və inzibati islahatlarını həyata keçirmək imkanı əldə edir, bu məqsədlə İttifaqın texniki-maliyyə dəstəyini alır. Bundan başqa, Azərbaycan yeni proqram çərçivəsində Aİ-nin onun daxili bazarına çıxış kvotası, işçi, əmtəə, xidmət, investisiya-kapital resurslarının sərbəst dövriyə imkanını əldə edir.

Avropa İttifaqı ilə yeni təşəbbüs çərçivəsində həyata keçiriləcək səmərəli əməkdaşlıq həm də Azərbaycana Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin qurulmasına, güzəştli ticarət və kredit rejiminin yaradılmasına, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyəsi və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə səmərəliliyin artırılmasına, investisiya qoyuluşuna yeni mənbələrin cəlb edilməsinə və ən nəhayət, Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qəbulunun tezləşdirilməsinə yardım edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 1 iyun 2005-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» sərəncamı da Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, Avropa İttifaqının Azərbaycan üzrə fəaliyyət planının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə səmərəli və əlaqələndirilmiş işinin təmin edilməsi məqsədini qarşıya qoyur. Sərəncamda Avropa İttifaqı ilə siyasi, iqtisadi, nəqliyyat, enerji, təhlükəsizlik, insan hüquqları və demokratiya sahələrində əməkdaşlıq üzrə işçi qrupların yaradılması nəzərdə tutulur.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı nəzarət və icra orqanları müəyyənləşdirilmişdir:

1. «*Əməkdaşlıq Şurası*» - tərkibi Azərbaycan hökumətinin, Avropa Şurası və Avropa Komissiyasının üzvlərindən ibarətdir. Sazişin həyata keçirilməsinə nəzarət, saziş çərçivəsində yaranan istənilən əhəmiyyətli məsələlərin, habelə, qarşılıqlı maraq doğuran ikitərəfli və ya beynəlxalq məsələlərin öyrənilməsi Bu Şuranın səlahiyyətlərinə daxildir.

2. «*Əməkdaşlıq Komitəsi*» - tərkibinə Azərbaycan hökumətinin yüksək vəzifəli dövlət qulluqçuları, Avropa Birliyi Şurası və Avropa Komissiyasının üzvləri daxildir. Səlahiyyətləri Şura iclaslarının hazırlanması, Şura tərəfindən verilmiş tövsiyələrin həyata keçirilməsinə nəzarət, tərəfdaşlığın həyata keçirilməsini təmin etmək kimi müəyyənləşdirilmişdir.

3. «*Ticarət və Sərmayə alt komitəsi*» - tərkibi Azərbaycan hökumət orqanlarının təmsilçiləri, Avropa Komissiyasının təmsilçilərindən ibarətdir. Razılaşmaya əsasən, orqanın işinə ekspertlər də cəlb oluna bilər. Alt komitə Əməkdaşlıq Komitəsinin təbəçiliyində fəaliyyət göstərir, Komitəyə hesabat verir və özünün qərarlarını təqdim edir. Səlahiyyətlərinə ticarət və sərmayə məsələlərinin müzakirəsi və həyata keçirilməsi daxildir.

4. «*Parlament Əməkdaşlıq Komitəsi*» - tərkibi Azərbaycan Milli Məclisinin üzvləri və Avropa Parlamentinin üzvlərindən ibarətdir

AVROPA İTTİFAQININ İKİNCİ SÜTUNU. ÜMUMİ XARİCİ SİYASƏT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİ.

Maastrix müqaviləsinə əsasən yeni quruluşa malik (məbəd quruluşlu) Avropa İttifaqı yaradılmışdır .

«Məbəd» quruluşu üç «sütuna» (pillars) əsaslanır.

Birinci sütun Avropa İttifaqının əsaslarını təşkil edən «Avropa Kömür və Polad Birliyi», «Avropa Atom Enerjisi Birliyi » (AVRATOM) və «Avropa İqtisadi Birliyi»ni özündə birləşdirir. (Paris müqaviləsinə əsasən yaradılmış «Avropa

Kömür və Polad Birliyi»nin mövcudluğuna 2002-ci ildə son qoyulmuşdur. İttifaqlar çərçivəsində yaxınlaşmada əsasən üzv dövlətlərin (acquis communautaire) inkişaf səviyyələri nəzərə alınır. (qanunvericiliyin oxşarlığı, ünsüyyətin asanlaşdırılması, dövlətlərin tənzimləmə metodları və.s.) . Aİ-nin niyyəti əsasən iqtisadiyyatın birləşdirilməsi siyasətini həyata keçirməklə vahid Aİ iqtisadiyyatının yaradılmasına nail olmaqdır. Bu sahədə müstəsna səlahiyyət kimi avronun emissiyası (qiymətli kağızlar, bank biletləri və kağız pullar buraxılması) ilə məşğul olan Avropa Mərkəzi Bankına (AMB) verilmişdir.

İkinci sütun «Ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti» adlandırılır.

Ümumi xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti Aİ-nin fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi Aİ üzv dövlətlərinin birgə qəbul etdiyi qərarlar əsasında «Avropa siyasi əməkdaşlığı»nın inkişafına istiqamətləndirilmişdir. İlkin olaraq bu sahədə böyük çətinliklər meydana çıxmışdır. «Müdafiə xarakterli» birliklərin yaradılması ilk öncə 1951-ci ildə Fransa tərəfindən əngəllənmişdir. Sonradan isə iri və kiçik üzv dövlətlər arasında olan ziddiyyətlər, NATO-ya oxşar digər bir qrup yaratmamaq istəyi, üzv dövlətlərin müdafiə sahəsində öz səlahiyyətlərinin başqa qrupun xeyrinə güzəştə getmək istəməmələri və digər səbəblər bu sahənin inkişafına maneələr yaratmışdır.

Lakin bu sahədə dönüş 1998-ci ildə San – Maloda T.Bleyerlə J.Şirakin görüşü zamanı təxirəsalınmadan Peterberq (1992) razılaşmasından irəli gələn məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün hərbi tərkibin yaradılması barədə razılaşmaları ilə yarandı. Bu razılaşmaya əsasən aşağıdakı tədbirlər öz həllini tapmalı idi.

1. humanitar xilasedici əməliyyatlar;
2. sülhməramlı əməliyyatlar (peace keeping),
3. sülh yolu ilə tənzimləmə (peace enforcement)

Razılaşmanın nəticəsi olaraq, 1999-cu ilin iyul ayında Köln şəhərində keçirilən sammitdə Aİ-nin müstəqil hərbi birləşməsinin yaradılması barədə qərar qəbul edildi. 1999-cu ilin dekabr ayında Helsinkidə «başlıca məqsəd» (headline goal) – 60 minlik çevik qoşun birləşməsinin yaradılması müəyyənləşdirildi.

II sütunun institusional strukturu.

Aİ-nin institusional strukturu adı altında təkcə II sütunda iştirak edən Aİ institutları deyil, həm də II sütun çərçivəsində onların fəaliyyəti və institutların qarşılıqlı fəaliyyət sistemi nəzərdə tutulur.

Avropa Nazirlər Şurası Ümumi Xarici Siyasət və Təhlükəsizlik Siyasətinin (ÜXTS) ümumi strategiyasını işləyib hazırlayır. Bu strategiya müəyyən sahədə üzv dövlətlərin məqsədlərini, davamlılıq və vasitələrini müəyyən edir. Ümumi strategiyanın reallaşdırılması Şuranın ümumi mövqeyinə və birgə fəaliyyətə dair qərarına əsasən həyata keçirilir.(Aİ haqqında müqavilənin 14-15-ci maddələri)

Amsterdam müqaviləsi II sütun çərçivəsində qərar qəbulunda (ümumi mövqe və birgə fəaliyyət, ümumi strategiyanın müəyyən olunması sahəsində) mütləq səs çoxluğundan istifadəni nəzərdə tuturdu.(23-cü maddə)

Lüksemburq sazişinin şərtləri II sütun üçün də qüvvədədir.(Hər hansı bir dövlətin milli siyasətinə zidd olan qərarların qəbulunda yekdil səs çoxluğundan və ya veto hüququndan istifadə mümkündür.) Bundan başqa, hərbi və müdafiə məsələlərinin həllində mütləq səs çoxluğundan istifadə etmək olmaz.

Avropa Şurasında Nümayəndəlik institutu (Presidency of the European Union) mühüm orqandır. Aİ haqqında müqavilənin 18-ci maddəsinə əsasən, üzv dövlətlərin nümayəndəlikləri xarici siyasət və təhlükəsizliklə bağlı səlahiyyətlərə malikdir.O, II sütun çərçivəsində qəbul olunan qəraralara cavabdehdir və beynəlxalq təşkilat və konfranslarda Aİ-ni təmsil edir. Öz

fəaliyyətində Avropa Şurasının Nümayəndəliyinə Şuranın Baş katibi (Ali nümayəndə), Komissiya və Aİ-nin gələcək prezidenti yardım edir ki, bu mexanizm də “Üçlük” adını almışdır.

Şura çərçivəsində fəaliyyət göstərən ÜXTS orqanları.

1.Siyasət və təhlükəsizlik Komitəsi (Political and Security Committee) – Şuranın 22 yanvar 2001-ci il qərarına əsasən, Siyasi Komitənin bazasında yaradılmışdır. Təhlükəsizlik və Siyasət Komitəsi üzv dövlətlərin XİN-lərinin siyasi departamentinin rəhbərlərindən, başqa sözlə, siyasi direktorlardan ibarətdir. Siyasi Komitə ÜXTS-in qərarlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. (Aİ Şurasının səlahiyyətlərini pozmadan) Siyasi Komitənin analitik və koordinasiya funksiyası var.

Analitik funksiyaya - ÜXTS-in fəaliyyət sferası ilə bağlı məlumat əldə edilməsi və bu barədə rəylərin bildirilməsi aid edilir.

Koordinasiya funksiyasına isə - II sütun çərçivəsində Aİ institutları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təşkil edilməsi daxildir. 22 yanvar 2001-ci ildə siyasi Komitənin adı dəyişdirilərək Siyasət və Təhlükəsizlik Komitəsi olmuşdur. Faktiki olaraq isə, Komitənin statusu Amsterdam müqaviləsində müəyyən olunmuşdur.

Komitənin səlahiyyətləri:

1. Hərbi Komitə və ÜXTS çərçivəsində digər komitələrin əsas fəaliyyət istiqamətlərini işləyib hazırlamaq;
 2. Aİ haqqında müqaviləyə əsasən, sərbəst şəkildə siyasi dialoqlar aparmaq;
 3. Ümumi xarici siyasət və müdafiə ilə bağlı məsələlərdə NATO və QAI ilə danışıqlar aparmaq;
 4. Şuranın rəhbərliyi altında konkret böhranlı vəziyyətlərdə hərbi tədbirlərin təşkilinə siyasi rəhbərlik etmək.
- Komitə daxilində fəaliyyətin II formasına Brüsseldə yerləşən siyasi direktorların işi daxildir. Bu son zamanlar ÜXTS – də “brüsselləşmə prosesi” adını almışdır.

STK-nin strukturunda işçi qrupu da fəaliyyət göstərir. Hazırda onlar öz fəaliyyətlərində 1973-cü ildə yaradılmış “COREU sistemi”ndən istifadə edirlər. İşçi qruplarına – “Terrorizm”, “Siyasətin planlaşdırılması”, “Keçmiş Yuqoslaviya”, “Yaxın Şərqdə sülh prosesi”, “İnsan hüquqları” və.s.misal göstərmək olar.

2. Daimi Nümayəndələr komitəsi (COREPER - Committee of Permanent Representatives)- Şura sessiyalarını təşkil edir. Onun fəaliyyətində milli elementlər öz dövlətlərinin XİN-lərinin rəhbərliyində nəzərə çarpır. Komitə STK-ya rəylər verir. COREPER ÜXTS və digər 2 sütun arasında əlaqəndirici rola da malikdir.

3. ÜXTS üzvrə Ali Nümayəndə və ya Şuranın Baş Katibi (Secretary - General of the Council) - Nis müqaviləsinin 26 və 27-ci maddələri Ali Nümayəndənin fəaliyyətini hüquqi cəhətdən tənzimləyir. Onun funksiyalarına:

1. Siyasi qərarlarda iştirak və fəaliyyəti təşkil etmək, II sütun çərçivəsində qəbul olunan qərarların icrasında Şuraya yardım etmək.

2. Üçüncü dövlətlə siyasi dialoqlar aparılarkən Şura adından çıxış etmək.

3. ÜXTS çərçivəsində beynəlxalq arenada Aİ-ni təmsil etmək daxildir.

1992-ci il Peterburq bəyannaməsinə uyğun olaraq, 25 noyabr 1999-cu ildə Xavier Solano QAI Baş Katibi təyin olunduqdan sonra Şura qərar aldı ki, hərbi və vətəndaş müharibəsi istiqamətində Aİ-nin xarici siyasət koordinasiyası da ona həvalə olunsun.

Ali Nümayəndəliyin tərkibinə bir sıra orqanlar da daxildir.

1) Şuranın Baş katibliyi

2) Siyasi Şöbə (Policy Unit)- strateji planlaşdırma və erkən xəbərdarlıq orqanıdır. Komissiya, QAI və Baş katibliyin məmurlarından ibarətdir. Siyasi orqanın strukturları arasında Vəziyyətin Planlaşdırılması Mərkəzi böyük əhəmiyyətə malikdir.

3) Aİ-nin Hərbi Komitəsi – 22 yanvar 2001-ci il qərarına əsasən, yaradılmışdır. Hərbi Komitə üzv dövlətlərin müdafiə nazirlərindən və onun nümayəndələrindən ibarətdir. Komitənin sədri 3 illik müddətə Şura tərəfindən seçilir.

Funksiyaları:

1. II sütun daxilində hərbi məsələlərə dair Siyasət və Təhlükəsizlik Komitəsinə məsləhətlər vermək.

2. ÜXTS çərçivəsində hərbi tədbirlərə rəhbərlik etmək.

4) Aİ-nin Hərbi Qərargahı – Hərbi məsələlərə dair milli ekspert qrupunu əvəz etməklə 22 yanvar 2001-ci il qərarına əsasən yaradılmışdır. Personal Aİ üzv dövlətlərinin Hərbi qüvvələrinin xidmətçilərindən təyin olunur.

3 əsas funksiyası var.

1. Hərbi ekspertiza (Böhranlı vəziyyəti proqnozlaşdırmaq)və ya informasiya funksiyası.

2. Hərbi-strateji planlaşdırma funksiyası.

3. Koordinasiya funksiyası - Çoxmillətli qərargahlarla əməkdaşlığı təşkil etmək, NATO-nun qərargah strukturundan istifadə etmək.

4.Xarici əlaqələrə dair Baş Direktoratlıq (The Directorate-General for External Relations)- Aİ-nin xarici əlaqələrində ekspertiza funksiyasını daşıyır.Bu struktur xarici iqtisadi əlaqələr və coğrafi məsələlərin həllində Aİ Şurasının işini dəstəkləmək, eyni zamanda, təhlükəsizlik və müdafiə hərbi-siyasi strukturunu təşkil etmək üçün yaradılmışdır. Qrup nümayəndələri BMT, ATƏT, NATO ilə birgə fəaliyyət göstərirlər.

5.AB-nin Xüsusi Nümayəndəsi (The Special Representatives of the EU)- konkret xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olur. Ali Nümayəndənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

Hazırda Şuranın 6 xüsusi nümayəndəsi var.

1. Yaxın Şərq üzrə

2. Afrikada Böyük göl sahəsində

3. Cənub-Şərqi Avropada sabitlik paktının fəaliyyətinin koordinasiyasına dair

4. Keçmiş Yuqoslaviya Respublikaları və Makedoniya üzrə
5. Bosniya və Hersoqovina üzrə
6. Əfqanıstan üzrə

***Avropa İttifaqının üçüncü sütunu.
Cinayət işləri üzrə polis
və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlığı***

Üçüncü sütun «Cinayət işləri üzrə polis və məhkəmə əməkdaşlığı» adlandırılır. Daxili işlər və ədliyyə sahəsində əməkdaşlıq siyasəti 1999-cu ildə imzalanmış «Amsterdam Sazişində» nəzərdə tutulmuş məqsədlərin – Avropa ölkələrini azad, ədalətli və təhlükəsiz məkanı çevirmək məqsədləri üçün formalaşdırılmışdır. Lakin üzv dövlətlərin Milli qanunvericiliklərində olan fərqlər səbəbindən Aİ dövlətləri üçün vahid qanunvericilik sisteminin yaradılması mürəkkəb və çətin əldə olunan bir prosesə çevrilmişdir. Buna baxmayaraq Şengen razılaşması paketi Amsterdam sazişinə əlavə edildi. Məlum 11 sentyabr hadisələrindən sonra «Terrorçuluqla mübarizə» proqramı hazırlandı. Cinayət hüququ ilə bağlı əməkdaşlıq sahəsində mütəşəkkil cinayətkar qrup üzvlərinə, terrorçuluqda və narkotik vasitələrin qanunsuz daşınmasında təqsirli bilinən şəxslərə qarşı kifayət qədər yüngül cəza tədbirlərinin tətbiq olunmasına razılıq əldə olundu.

Cinayət işləri üzrə vahid polis və məhkəmə əməkdaşlığı çərçivəsində beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığa və terrorizmə qarşı mübarizədə Aİ üzv dövlətlərin əməkdaşlığına kömək etmək məqsədilə iki orqan- «Avropol» (anql. Europol) və «Avroyust» (ing. Eurojust) yaradıldı. Bu orqanlar başlıca olaraq dialoq və qarşılıqlı yardım üçün üzv dövlətlərin polis, kömrük, minrasiya xidməti və ədliyyə orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirilməsi istiqamətində işlərini nizamlayır.

«Avropol» - Maastrix müqaviləsinə əsasən 7 fevral 1992-ci ildə yaradılmışdır və 3 yanvar 1994-cü ildə “Avropolun narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə” bölməsi

adı ilə (EDU) fəaliyyətə başlamışdır. Haaqa şəhərində yerləşir. Zaman keçdikcə cinayətkar fəaliyyətin digər növləri ilə mübarizə üçün xüsusilaşdırılmış bölmələr yaradılmış və bu orqana birləşdirilmişdir. 1 yanvar 2002-ci ildən etibarən üzv dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuş «Avropol» haqqında Konvensiyaya əsasən bu orqanın səlahiyyətləri genişləndirilmiş və bütün növ xüsusi təhlükəyə beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparmasına mandat verilmişdir. Bu orqanın fəaliyyət istiqaməti əsasən üzv dövlətlərin hüquq mühafizə orqanlarının xüsusi təhlükəli hesab olunan narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, qanunsuz mühacirətin təşkili, terrorçuluq, nəqliyyat vasitələrinin qanunsuz ticarəti, insan alveri və uşaq pornoqrafiyası, pulun (xüsusilə «avro») və digər ödəniş vasitələrinin saxtalaşdırılması, çirkli pulların «yuyulması», şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər, maliyyə və kiber cinayətlərə qarşı mübarizəsinə köməklik edir, həmin orqanların fəaliyyətini əlaqələndirir. Bundan əlavə əgər hər hansı bir cinayət hadisəsi mütəşəkkil cinayətkar qruplar tərəfindən həyata keçirilmiş və bu əməllər üzv dövlətlərdən iki və daha artıq dövlətlərin maraqları ilə ziddiyyət təşkil edərsə, «Avropol» bu işlərin icraatında da fəaliyyət göstərir.

Belə fəaliyyət aşağıdakı tədbirləri əhatə edir:

- nümayəndələr qismində üzv dövlətlərin «Avropol»a ezam edilmiş hüquq mühafizə orqanlarının rabitə xidməti zabitlərinin (ELOS) (milli qanunvericiliyi çərçivəsində) məlumat mübadiləsini asanlaşdırır.
- milli polis qüvvələrini həyata keçirilən xüsusi əməliyyatlarda istifadə olunması üçün işlənib hazırlanmış əməliyyat məlumatları ilə təmin edir.
- şahid ifadələri və digər mənbələrdən, o cümlədən məxvi yolla alınmış məlumatlar alınmış məlumatlar əsasında bu və ya digər cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün qabaqleyici tədbirlər qismində, eləcə də törədilmiş cinayətlərə qarşı mübarizədə istifadə olunan təhriri məruzələr hazırlayır.

- maraqlı dövlətlərin nəzarəti və hüquqi məsuliyyəti altında müxtəlif ekspertizaların keçirilməsini, istintaq araşdırmaları zamanı və ya polis əməliyyatları zamanı belə tədbirlərə texniki vasitələrlə kömək göstərilməsini təmin edir.

- polis qüvvələrinin əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində araşdırmalar aparır.

«Avropol»un direktoratlığı (direktor və 3 müavindən, ştat vahidi isə 496 əməkdaşdan ibarətdir) Aİ-nin Şurası tərəfindən müəyyən olunur.

«Avropol» nəzarət və ümumi rəhbərliyi həyata keçirən Nazirlər Şurası qarşısında hesabat verir. «Avropol»un idarəetmə Şurasına bu orqanın fəaliyyətinə nəzarət etmək imkanı və səlahiyyəti olan, hər üzv dövlətdən bir nümayəndə daxildir.

Birləşmiş Müşahidə Şurasına isə hər bir üzv dövlətdən bu orqanın sərəncamında olan şəxsiyyət barədə məlumatların məzmununa və istifadə olunmasını nəzarət edən iki ekspert daxildir.

«Avroyust» - üzv dövlətlərin hüquq mühafizə orqanlarının beynəlxalq əhəmiyyətli və xüsusi təhlükəli cinayətlərin istintaq və məhkəmə araşdırmaları sahəsində fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 2002-ci ildə yaradılmışdır və Haaqada yerləşir.

«Avroyust» qarşısında konkret məqsədlər qoyulmuşdur:

- beynəlxalq əhəmiyyətli və xüsusi təhlükəli cinayətlərin istintaq və məhkəmə araşdırmalarının səmərəliliyinin artırılması məqsədilə üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanları arasında əlaqələndirilmənin təşkili və inkişafı

- cinayət hadisəsini törətməkdə şübhəli bilinən şəxslərin verilməsi və qarşılıqlı hüquqi yardım sahəsində üzv dövlətlərin səlahiyyətli orqanları arasında əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması

- digər vasitələrlə istintaq araşdırması və məhkəmə təqibinin səmərəliliyinin artırılması

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması, milli polis orqanları və məhkəmə hakimiyyətləri arasında əlaqələndirilmənin gücləndirilməsi və bununla da beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizədə səmərəliliyin artırılmasını və eyni zamanda cinayət törətmiş şəxslərin mühakimə olunması üçün müttəhimlər kürsüsünə göndərilməsini təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Avropa Məhkəmələri, «Avropol», «Dələduzluqla mübarizəyə qarşı Avropa bölməsi» (OLAF) eləcə də digər əlaqəli orqanlarla birgə fəaliyyət göstərən və belə imtiyazlı missiyanı yerinə yetirən «Avroyust» Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və Avropa Komissiyasının işlərində köməkçi orqan kimi əhəmiyyətli yer tutur.

«Avroyust» Kollegiyasına təcrübəli prokurorlardan və məhkəmə hakimlərindən, yüksək çinli polis zabitlərindən ibarət olmaqla 15 şəxs daxildir. Kollegiyanı sədr və iki müavin idarə edir. Kollegiyaya inzibati direktor başçılıq etməklə inzibati komanda tabedir. İnzibati komanda Kollegiyanın sədri vasitəsi ilə Kollegiyaya hesabat verir. Hər bir Kollegiya üzvünün milli dövlətlərindən göndərilmiş köməkçiləri fəaliyyət göstərir.

Qeyd olunan «sütunlar» vasitəsi ilə qərarlar qəbul edilərkən Avropa İttifaqının ümumi siyasətinin sərhədləri və eyni zamanda Aİ üzv dövlətlərin hökumətlərinin Aİ institutlarının səlahiyyətləri müəyyənləşdirilir. Belə ki, birinci «sütun» çərçivəsində “ümumi bazar”, “gömrük ittifaqı”, “vahid valyuta” (bir sıra üzv dövlətlərdə öz milli valyutasının saxlanılması şərtilə), “ümumi kənd təsərrüfatı siyasəti”, “ümumi baliqçılıq siyasəti”, “qaçqınlar və köçkünlər barədə bir sıra məsələlər” və həmçinin, yaxınlaşma siyasəti (cohesion policy) məsələləri üzə qərarlar “ittifaq metodu” yolu ilə, yəni Avropa Birliyinin institutları tərəfindən qəbul olunur. Lakin ikinci və üçüncü “sütun” çərçivəsində qərarların qəbul olunmasında Aİ institutlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə azdır və bu “sütunlar” çərçivəsində qərarlar “hökumətlərarası” metodla, yəni Aİ-nin üzv dövlətlərinin hökumətləri tərəfindən

qəbul olunur. «Nis müqaviləsi» nəticəsində (2001) «qaçqınlar və köçkünlər barədə bir sıra məsələlər», «iş yerlərində gender bərabərliyinin təmini məsələləri» ikinci «sütundan» birinci «sütuna» keçirilmişdir. Bununla da Aİ institutlarının rolu Aİ üzv dövlətləri ilə münasibətdə əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilmişdir. Bu günədək Aİ-yə üzvlük, həmçinin «Avropa Atom Enerjisi Birliyi» (AVRATOM) və «Avropa İqtisadi Birliyi»nə də avtomatik olaraq üzvlüyü nəzərdə tutur. Lissabon sazişinə (2007) əsasən, bu mürəkkəb sistem sadələşdirilməli, beynəlxalq hüququn subyekti kimi Aİ-nın vahid statusu müəyyənləşdirilməlidir.

AVROPA İTTİFAQININ İNSTİTUT VƏ ORQANLARI

Qeyd olunmalıdır ki, dövlətlər üçün səciyyəvi olan qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti bölgüsü Avropa İttifaqı üçün xarakterik deyil. Avropa Məhkəməsinə məhkəmə hakimiyyətinə birmənalı olaraq aid etmək mümkündürsə, bunu digər institutlar üçün söyləmək çətindir. Belə ki, qanunvericilik funksiyası eyni zamanda həm Avropa İttifaqı Şurasına, Avropa Komissiyasına və Avropa Parlamentinə, icra funksiyası həm Avropa Komissiyasına, həm də Avropa Şurasına mənsubdur.

Avropa Şurası (European Council)

Avropa İttifaqının ali siyasi orqanı olmaqla, üzv dövlətlərin başçılarından və hökumət nümayəndələrindən onların müavinlərindən - Xarici İşlər Nazirlərindən ibarətdir. Həmçinin, Avropa Komissiyasının sədri də Avropa Şurasının üzvü hesab olunur. Avropa dövlətlərinin yaxınlaşması prosesində milli üzv dövlətlərin rolunun azaldılması məqsədilə Avropa Şurasının yaradılması və Avropa İttifaqına üzv dövlət başçılarının qeyri- rəsmi sammitlərinin keçirilməsi ideyası

Fransa prezidenti Şarl de Qolla məxsusdur. Dövlət başçılarının qeyri- rəsmi sammitləri 1961-ci və 1974-cü illərdə keçirilmişdir. Parisdə keçirilən sammit zamanı həmin vaxtı Fransa prezidenti olmuş Valeri Jiskar d'Estenin təklifi ilə bu təcrübə formallaşdırılmışdır. Şura Avropa İttifaqının inkişafının strateji istiqamətini müəyyənləşdirməklə yanaşı, əsas vəzifəsi siyasi yaxınlaşmanın ana xəttinin həyata keçirilməsidir. Avropa İttifaqının Nazirlər Şurası ilə yanaşı, Avropa yaxınlaşmasının əsasını təşkil edən sazişləri dəyişdirmək imkanı verən siyasi funksiyaya malikdir. Şuranın iclasları ildə iki dəfədən az olmayaraq Brüsseldə və ya Avropa İttifaqı Şurasına sədrlik edən üzv dövlətin ərazisində keçirilir. İclaslar iki gün davam edir. Şuranın qərarları tərəfdaş dövlətlər üçün məcburidir. Avropa Şurası formal olaraq Avropa İttifaqı təsisatlarına daxil edilmir. Şura «təntənəli» rəhbərliyi həyata keçirməklə yüksək səviyyəli siyasətçilərin iştirakı ilə qəbul olunan qərarlara böyük əhəmiyyət verilməsini təmin edir. Avropa Şurası Avropa İttifaqı Şurasından və beynəlxalq hüquq subyekti kimi fəaliyyət göstərən Avropa Şurasından fərqləndirilməlidir. 1 noyabr 2008-ci il tarixə Şura üzvləri: Alfred Quzenbauer – Avstriya, Serqey Stanişev – Belçika, Dmitris Xristofis - Kipr, Mirek Topalanek - Çexiya, Andres Foq Rasmussen - Danimarka, Matti Vanxanen - Finlandiya, Nikolya Sarkozi - Fransa, Angela Markel – Almaniya, Frenç Dyurçan - Macarıstan, Brayan Kouen - İrlandiya, Silvio Berlusconi - İtaliya, İvar Qodmanis - Latviya, Qediminas Kirkilas - Litva, Jan-Klod Yunker-Lüksemburq, Lourens Qonzi - Malta, Yan Peter Belkenende - Niderland, Donald Tusk - Polşa, Joze Sokrateş - Portuqaliya, Kelin Popesku Teriçanu - Rumıniya, Robert Fiço - Slovakiya, Yanez Yanşa- Sloveniya, Xose Luis Sapatero - İspaniya, Yon Raynfeldt – İsveç, Qordon Braun - Böyük Britaniya, Joze Barrozu –Avropa Komissiyasının sədri.

Avropa Komissiyası

Avropa Komissiyası Avropa İttifaqının ali icra hakimiyyəti olmaqla, həmçinin törəmə qanunvericilik funksiyasına da malikdir. Komissiyanın sədri «Böyük Şəkkizliyin» görüşlərində də iştirak edir. Aİ-nin yaradılmasına dair müqavilənin 211-213-cü maddələrinə əsasən, yaradılmışdır. Aİ strukturunda Komissiyanın rolu Avropa Parlamentinin rolunun artmasına yol verməməklə müəyyən olunur. Komissiyanın tərkibinə hər bir üzv dövlətdən 1 nəfər olmaqla, 27 nümayəndə daxildir. Nümayəndələr milli hökumətlər tərəfindən seçilir, Avropa Parlamenti tərəfindən təsdiq olunur. Komissiyanın üzvləri öz səlahiyyətlərində müstəqildirlər. Onlar öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə Aİ məhkəməsi tərəfindən mühakimə oluna bilər və ya Komissiya bütövlükdə istefaya göndərilə bilər. Bu zaman Avropa Parlamentinin razılığı olmalıdır. Şura Parlament ilə razılıq əsasında komissiyanın prezidentini seçir. Komissiya prezidenti müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. O təkcə komissiya iclaslarına sədrlik etmir, eyni zamanda, beynəlxalq sammitlərdə Avropanı təmsil edir.

Komissiya əsas idarəçilik orqanlarına ayrılır. Bunlara “directorates-general” deyilir. Onların hər birinə baş direktor rəhbərlik edir. Hər bir directorates-general fəaliyyət istiqamətinə görə formalaşır. (sənaye, təlim və təhsil, gənclər və.s. məsələlər)

Avropa Parlamenti - vətəndaşların, Şura-üzv dövlətlərin maraqlarını ifadə edərsə, Komissiya bütövlükdə İttifaqın məqsədlərinə xidmət edir. Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilənin 211-ci maddəsinə əsasən, Komissiya vahid bazarın inkişaf və fəaliyyətini təmin edir. Buna görə də o, “müqavilələrin mühafizəçisi” adını almışdır. (Guardian of the Treaties) Komissiya çoxsahəli strukturdur. O, qanunvericilik, idarə, icra funksiyalarını yerinə yetirir, həmçinin, məhkəməyə yardımçı orqan kimi çıxış edir.

Komissiyanın qanunvericilik funksiyası:

Komissiya Birliyin qanun yaratma fəaliyyətində ilkin rol oynayır. Onun əsas funksiyası qanun layihəsinin işlənilib hazırlanmasında təşəbbüscü olmaqdan ibarətdir. Komissiya layihəni işləyib hazırlayır, daha sonra ona baxılması və ya təsdiq edilməsi üçün Şura və Parlamentə göndərir.

Komissiyanın qanunvericilik prosesində iştirakının digər forması da ondan ibarətdir ki, Şura və Parlament müəyyən məsələlərdə razılığa gələ bilməsələr, qanunvericiliyə dəyişikliklər etsin. Komissiya həm də adı çəkilən strukturlar tərəfindən təklif olunan dəyişikliklərin müzakirəsində iştirak edir. Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilənin 208-ci maddəsinə əsasən, Komissiyanın qanunvericilik təşəbbüsü hər hansı bir məsələni öyrənmək üçün Şuranın göstərişi olduqda mümkündür. 192-ci maddəyə görə isə, Aİ haqqında müqaviləyə dəyişiklik Avropa Parlamentinin tələbi ilə ola bilər. Komissiyanın vəzifələrinə illik proqramların hazırlanması da daxildir. Burada növbəti ilin qanunvericilik bazasının prioritet inkişaf istiqamətləri haqqında təkliflər verilir.

Komissiyanın idarə funksiyası:

Komissiya Aİ-nin illik büdcəsinə və fondların işinə nəzarət edir. Bunlardan ən əsası Avropa Sosial Fondu və Aİ büdcəsinin 50%-ni təşkil edən Avropa Kənd Təsərrüfatı və Zəmanət Fondudur.

Komissiya İttifaqın xarici əlaqələrində də mühüm rol oynayır. Aİ-nin beynəlxalq arenada uğurları Komissiyanın müxtəlif ölkə və ölkə qrupları ilə ticarət və əməkdaşlıq sahələrində imzaladığı müqavilələrlə bağlıdır. Aİ-nin yaradılmasına dair müqavilənin 302-ci maddəsinə əsasən, Aİ Komissiyası Aİ-ni BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarında, ÜTT-də təmsil edir.

Komissiyanın yarımməhkəmə funksiyası:

Komissiya 2 müxtəlif məhkəmə funksiyasını həyata keçirir.

1. Aİ-nin yaradılmasına dair müqavilənin 226-cı maddəsinə əsasən, Komissiya Aİ qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirməyən dövlətlərə qarşı məhkəmə ilə birgə iş açır.

Komissiya pozuntunun qarşısını almaq və ya nəticələrini aradan qaldırmaq üçün təqsirli hesab olunan dövlətlərlə qeyri-formal səviyyədə danışıqlar və məsləhətləşmələr aparır.

2. Komissiya İttifaqın rəqabət münasibətlərini tənzimləyən normaların həyata keçirilməsinin təminatçısı kimi çıxış edir. İttifaq ərazisində ticarət qaydalarına əməl etməyən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan istənilən fiziki və hüquqi şəxs İttifaq qanunlarını pozmaqda təqsirləndirilə bilər. Komissiya qanun pozuntusunu araşdırmaq, bu pozuntunu törədəni cərimə etmək hüququna malikdir.

Avropa İttifaqı Şurası (Council of the European union)

Avropa İttifaqı Şurası, Avropa Parlamenti ilə yanaşı Avropa İttifaqının iki qanunvericilik orqanlarından biridir. Bütün üzv dövlətlərin Xarici İşlər Nazirlərini özündə birləşdirir. Avropa İttifaqı rəsmi sənədlərində sadəcə olaraq «Şura» (*Consilium*), və ya qeyri-rəsmi olaraq «Nazirlər Şurası» (*Council of Ministers*) adlandırılır. Şura qanunvericilik funksiyası ilə yanaşı, həm də icra funksiyasına malikdir. Şuranın tərkibi müzakirə predmetindən asılı olaraq dəyişir. Məs, aqrar siyasətlə bağlı məsələlərdə bütün üzv dövlətlərin kənd təsərrüfatı nazirləri toplanır. 1967-1993-cü illər ərzində Şura nazirləri 18 əsas istiqamət üzrə qruplaşdırılırdılar; ümumi xarici siyasət, daxili bazar, iqtisadi, maliyyə, enerji, əmək və sosial işlər və.s. Şuraya Prezident rəhbərlik edir. Şuranın tərkibində daimi nümayəndələr komitəsi yüksək səviyyədə diplomatik əməkdaşlıq edən şəxslərdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ ilə bağlı olan məsələlərin 90%-i nazirlər səviyyəsinə qaldırılana qədər daimi nümayəndələr komitəsi tərəfindən həll olunur.

Son illərin təcrübəsinə görə XİN-lər hər ay iclas keçirirlər. Fəaliyyətinə görə XİN-lə yanaşı, 2 istiqamətdə Nazirlər aktiv hesab olunur.

1. İqtisadiyyat və maliyyə məsələləri üzrə.
2. Kənd təsərrüfatı məsələləri üzrə.

Üzv ölkələrin Nazirlər Şurasını tərkibi son illər ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir Təklif edilir ki, Nazirlər Şurası bütün Avropa ölkələri tərəfindən qəbul olunan "beynəlxalq məmurlar"dan təşkil olunsun. Lakin üzv dövlətlərin əksəriyyəti bu variantı məqbul hesab etmir. Onlar həmin məmurların böyük nüfuza malik xadimlərin təsiri altına düşməsindən ehtiyat edirlər.

Heç bir milli hökumət üzvünün müstəqil mandatı qəbul olunmur. Şura üzvləri birbaşa dövləti təmsil etməlidirlər. Maastrix müqaviləsinin 146-cı maddəsi ilə bu prinsip dəqiqləşdirildi.

Avropa Parlamenti Şuranın fəaliyyətinə qiymət verə, ona etimadsızlıq votumu tətbiq edə və Şuranın formalaşdırılmasında iştirak edə bilməz. Maastrix müqaviləsində Şuranın milli xarakterinə əlavələr edildi. Aİ haqqında müqavilənin 147-ci maddəsinə əsasən, Şura ya sədrin şəxsi təşəbbüsü ya da Komissiyanın təklifi ilə toplanırdısa, Maastrix müqaviləsinə əsasən, Şura üzv dövlətlərin təşəbbüsü ilə də toplana bilərdi. Bu düzəliş Şuranın işində üzv dövlətlərin təsirini artırdı. Bu da Şura daxilində lobbicilik, ixtisaslaşmış aparatların yaranmasına səbəb oldu. Bu aspektdən Aİ daha çox beynəlxalq təşkilat xarakteri olsa da, bu ümumi maraqların həyata keçirilməsinə mane olmur.

Əgər Komissiya yeni qanunvericilik aktını və ya siyasət xəttini təklif edir, Parlament öz rəyini bildirir və düzəlişlər edirsə, Şura da, öz növbəsində, qərarları qəbul edir. 1992-ci il Maastrix müqaviləsi ilə Aİ-nin bütün hüquqi terminologiyası müəyyən edilərkən, Şuranın rəsmi adı Nazirlər Şurası oldu. 1993-cü il 8 noyabrda Şura bu barədə xüsusi qərar qəbul etdi. Bu andan etibarən, Şura Aİ-nin Şurası adlanır və bu Aİ-nin

yarınması haqqında müqavilənin V və VI bölmələrində göstərilir.” Aİ adından xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Şura siyasi qərarlar qəbul edə bilər.

12 dekabr 1992-ci il müqaviləsinə əsasən, Şuranın mənzil qərarı Brüsseldə (Belçika) yerləşir. Aprel, iyun və oktyabrda Şura iclaslarını Lüksemburqda keçirir. Şura iclasların başqa yerdə keçirilməsinə dair qərar da qəbul edə bilər. Reqlamentdə də göstərildiyi kimi, bu yalnız fəvqəladə vəziyyətlərdə və ya əsaslandırılmış şəkildə olduqda mümkündür. Bu qərarın qəbulunun digər variantı da Şuranın yekdil qərarı ola bilər.

AKPB yaradılarkən bütün dövlətlər özlərini millətüstü orqanların tam nəzarətindən qorumağa çalışırdılar. Ali rəhbərlik orqanına (Komissiya) qarşı onlar Xüsusi Nazirlər Şurasını yaratdılar. Şura ilə Ali Rəhbərlik orqanı informasiya mübadiləsi etməli və məsləhətləşmələr aparmalı idilər. Xüsusi Nazirlər Şurasında hər bir üzv dövlət 1 nümayəndə ilə təmsil olunurdu. AİB və AVROATOM yaradılarkən Xüsusi Nazirlər Şurasının nümunəsində onların da Şurası yaradıldı. 1 iyul 1967-ci ildə 1965-ci ildə qəbul olunmuş müqaviləyə əsasən, 3 Birliyin Şurası birləşdirildi. İdarəçiliklə bağlı məsələlərə Ali Rəhbərlik Orqanı baxırdı, Xüsusi Nazirlər Şurası isə mühüm məsələlərlə bağlı qərarların təsdiqini həyata keçirirdi. Qərarların qəbulu prosesində Şura əsas təşkilati struktur olurdu. Şura:

1. Birliyə üzv dövlətlərin ümumi iqtisadi siyasətinin koordinasiyasını təmin edir;
2. Qərar qəbul etmək hüququna malik olur;
3. Komissiyaya Şura tərəfindən işlənilib hazırlanan normaların icrası səlahiyyətini verir.

1986-cı il Vahid Avropa Aktına əsasən, Şuranın səlahiyyətlərinə əlavə və dəyişikliklər edildi.

1. Şuranın fəaliyyət dairəsi yalnız müəyyən məsələlərlə məhdudlaşdırılmır, o həm də Birliyin bütün məsələləri ilə məşğul olurdu.

2. Şura qarşıya qoyulmuş məsələnin həllinə təminat verməklə, müəyyən səlahiyyətlərin icrasını Komissiyaya həvalə edirdi.

Şuranın funksiyaları və səlahiyyətləri.

Şuranın üzvləri bütün Avropa adından qərar qəbul edirlər. Aİ-nin yaradılmasına dair müqavilədə “əsas istiqamət müqavilələrdə təsbit olunmuş məqsədlərə nail olmaq kimi müəyyən edilmişdir.”

Şura Birliyin yüksək qanunverici orqanıdır. Əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Avropa Parlamentinin razılığı ilə Komissiyaların təklif etdiyi qanun layihələrini təsdiq etmək.
2. Komissiyalardan müxtəlif tədqiqatlar aparmaq və təkliflər verməyi tələb etmək (Aİ haqqında müqavilənin 208-ci maddəsi)
3. Öz qanunvericilik funksiyalarından Komissiyanın məşğul olduğu müəyyən sahələrdə istifadə etmək.
4. Normativ-hüquqi aktların formasını müəyyən etmək (reqlament, direktiv, qərar və.s.)
5. Büdcə səlahiyyətlərini həyata keçirmək – Şura büdcə layihəsini hazırlayır, 45 gün ərzində Parlament də razılığını bildirərsə (3/5 səs çoxluğu ilə), qərar qəbul olunur.
6. Qanun yaratma səlahiyyətlərini həyata keçirmək
7. Müqavilələrə dəyişiklik etmək - Ümumilikdə, Şuranın müqaviləyə dəyişiklik etmək hüququ yoxdur, lakin bir neçə istisna hal mövcuddur. Məhkəmə Nizamnaməsi üzv dövlətlərin ayrıca protokolları ilə təsdiqlənsə də, Məhkəmənin müraciəti ilə Şura Nizamnamənin III bölməsinə dəyişiklik edə bilər. Bu zaman Komissiya və Parlamentin də razılığı olmalıdır.

Şurada qərar qəbulu.

İclasların gündəliyini sədr müəyyən edir. Layihə Şuranın üzvləri və Komissiyaya iclas başlamazdan 14 gün, Katibliyə isə 16 gün öncə göndərilir. Gündəlikdə Komissiya və Şura üzvlərinin, həmçinin, sədrin hansı məsələləri səsverməyə çıxarması göstərilməlidir. İclasdan 1 gün əvvəl Şura gündəliyi

təsdiq edir. Gündəliyə salınan məsələlər yekdil səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Gündəlik 2 hissəyə ayrılır.

1)A 2)B

A kateqoriyasında qərarlar Şura müzakirəyə çıxarmadan da qəbul oluna bilər. Şura və Komissiya üzvlərinin tələbi ilə bu məsələ ilə bağlı rəylər və məsləhətlər dinlənilə bilər. Əgər Şura və Komissiya müəyyən məsələyə düzəliş və əlavə müzakirə qərarına gələrsə, həmin məsələ gündəlikdən çıxarılır.

Şuranın iclasları qapalı keçirilir. Adətən, Komissiya İclaslarda iştirak barədə təklif verir, Şura təsdiq edərsə, Komissiya iclaslarda iştirak edə bilər. Mühüm məsələlərlə bağlı məlumatlar mətbuata yekdil səsvermə ilə göndərilə bilər. Şuranın siyasi istiqamətləri müəyyən etmək və milli maraqları koordinasiya etmək funksiyası var. Şura çərçivəsində bütün qərarlar səsvermə ilə qəbul olunur. Səsvermənin 3 tipi var:

1. sadə səs çoxluğu
2. mütləq səs çoxluğu
3. yekdil səsvermə.

I sütunda bütün qərarlar yekdil səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Sadə səs çoxluğunda Nazirlərin 50%-dən çoxunun səsi tələb olunur. Aİ-nin yaranmasının ilkin mərhələlərində yekdil səs çoxluğundan istifadə olunurdu, bu da hər bir üzv üçün veto hüququnu yaradırdı. Hazırda isə ən çox istifadə olunan mütləq səs çoxluğudur.

Lüksemburq sazişi.

1966-cı ildə Fransa millətüstü suverenlik prinsipinin pozulmasına etiraz etdi və bu tarixə “boş stul” siyasəti adı ilə düşdü. Bundan sonra Lüksemburq sazişi imzalandı. Saziş əsasən, yalnız həyati əhəmiyyətli məsələlərlə bağlı qərar qəbul edilərkən dövlətlərin veto hüququ saxlanılırdı. Qalan hallarda yekdil səs çoxluğu mütləq səs çoxluğu ilə əvəz olunurdu.

Maastrixdə yekdil səsvermə.

Müqavilənin 99-cu maddəsinə əsasən, yekdil səsvermə Komissiyanın təklifi və ya Avropa Parlamenti ilə İqtisadi və Sosial Şuranın razılığı olarsa, Şura tərəfindən qəbul olunur.

Belə məsələlərə - daxili bazarın yaradılması və inkişafına yönəlmiş tədbirlərdə vergilərlə bağlı qanunvericiliyin tənzimlənməsi, üzv dövlətlərin icra orqanlarının qanunvericiliyinin uyğunlaşdırılması daxildir. Prosedur məsələlərinin həllində sadə səs çoxluğundan istifadə olunur.

1985-ci ildə Hökumətlərarası konfransda qərar qəbulu prosesinin sürətləndirilməsi barədə qərar qəbul olunur.

Mütləq səs çoxluğunda səslərin sayı ölkələrin əhalisinin sayına görə müəyyənləşdirilir. Şurada səsvermə açıq şəkildə keçirilir. Bununla belə, səsvermə yazılı şəkildə də keçirilə bilər. Yazılı səsvermə Şura üzvlərinin dəstəyi ilə sədrin təklifinə əsasən keçirilə bilər.(xüsusilə də, xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı məsələlərdə).

Hər iclas barədə protokol hazırlanır və o, Şura sədri tərəfindən təsdiqləndikdən sonra Baş Katib tərəfindən imzalanır. Layihə katiblik tərəfindən 15 gün ərzində hazırlanmalı və təsdiq üçün Şuraya verilməlidir.

Avropa Parlamenti

AKPB-nin yaradılmasına dair müqavilənin 189-201-ci maddələrinə əsasən, 1952-ci ildə yaradılmışdır. 1986-cı ildə Vahid Avropa Aktı qəbul olunanadək rəsmi olaraq Parlament Assambleyası adlandırılırdı. İlk mərhələdə üzv dövlətlərin Milli Parlament nümayəndələrindən seçilirdilər və 78 üzvü var idi. İlk iclası 1952-ci ildə 10-13 sentyabrda keçirilmişdir. Bu parlament yalnız təkliflər vermək və AKPB-nin ali icra orqanlarını istefaya göndərmək səlahiyyətlərinə malik olmuşdur. Roma sazişindən sonra deputatların sayı 142 nəfər oldu və Parlamente yeni səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmamasına baxmayaraq, Parlament Assambleyası Avropa Parlamenti adlandırıldı. 70-cı illərin axırlarınadək Avropa Parlamenti geniş səlahiyyətlərə malik olmayan orqan olmuşdur.

1979-cu ildən etibarən nümayəndələr 5 illiyə bütün üzv dövlətlərdən birbaşa demokratik seçkilər əsasında seçilməyə başladılar. Avropa Parlamenti bu gün, demək olar ki, Aİ-nin 500 mln-dan çox əhalisinin maraqlarına xidmət edən ən böyük çoxmillətli parlamentdir. Avropa Parlamentinin deputatları beynəlxalq partiyaları təmsil edən müxtəlif fraksiyalara (parlament və ya ictimai təşkilatda hər hansı bir partiya üzvlərinin mütəşəkkil dəstəsi, yaxud partiyalar daxilində ayrılmış qrup) ayrılır. Avropa Parlamenti Avropa İttifaqının 5 rəhbər orqanlarından biridir. Yarandığı vaxtdan Parlamentin səlahiyyətlərinin daimi (Maastrix və Nis Sazişlərinə əsasən) genişləndirilməsinə baxmayaraq, hələ də bir çox üzv dövlətlərin milli qanunvericilik orqanlarından müsbət olmayaraq fərqlənir.

Komitələrin iclasları və plenar sessiyalar Strasburqda, əlavə sessiyalar isə Brüsseldə keçirilir. Baş Katiblik Lüksemburqda yerləşir. 20 iyul 2004-cü ildə Avropa Parlamenti altıncı müddətə yenidən formalaşdırıldı. Rumıniya və Bolqarıstanın Avropa İttifaqına qəbulunadək Parlamentdə deputatların sayı 732 nəfər, 15 yanvar 2007-ci ildən sonra isə 785 nəfər olmuşdur. Hazırda Avropa Parlamentində üzv dövlətlərin parlamentlərindən təmsil olunan 160-dan artıq partiya nümayəndələri Avropa siyasi səhnəsində 7 fraksiyada təmsil olunur. 7-ci müddətə (2009-2014) formalaşmalı olan Avropa Parlamenti üzvlərinin sayı (müqavilənin 190 maddəsinə əsasən) 736 nəfər müəyyənləşdirilmişdir. Lissabon sazişi isə deputatların sayını sədr də daxil olmaqla , 750 nəfər müəyyənləşdirmişdir.

Hazırda Avropa Parlamentinin 3 əsas funksiyası mövcuddur:

1. qanunvericilik funksiyası - qəbul edilən istənilən qərarı bəyənir və ya qərara dair fikrini bildirir
2. büdcə funksiyası –büdcəni təsdiq edir.
3. nəzarət funksiyası – Avropa Komissiyanın işinə nəzarət edir

Qanunvericilik funksiyası:

Avropa Parlamenti qanunvericilik funksiyasını Avropa Şurası ilə bölüşdürür. Nis sazişinin imzalanmasından sonra qanunvericilik sahəsində siyasi qərarlar qəbul edilərkən «birgə qərar qəbulu prinsipi» hökm sürür (müqavilənin 251-ci maddəsi) ki, burada həm Avropa Parlamenti, həm də Avropa Şurası bərabər səlahiyyətlərə malik olur. Avropa Komissiyası tərəfindən təqdim olunan qanun layihəsinə 2 oxunuşda baxılmalı və yaranan ziddiyyətlər 3-cü oxunuşda aradan qaldırılmalıdır. Belə qanunvericilik sistemi daha çox Almaniyada Bundestaq və Bundestrat arasında qanunvericilik funksiyasının bölünməsinə xatırlatsa da, Bundestaqdan fərqli olaraq, Avropa Parlamentinin qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış etmək hüququ yoxdur. Bu hüquq yalnız Avropa Komissiyasına məxsusdur. Həmçinin, Avropa Konstitusiyası və Lissabon sazişi də Avropa Parlamenti üçün qanunvericilik təşəbbüsünün genişləndirilməsini nəzərdə tutmur. Lissabon sazişi yalnız müstəsna hallarda Avropa İttifaqının bir qrup üzv dövlətləri tərəfindən qanun layihələrinin müzakirəyə çıxarılmasını istisna etmir.

Qanunvericilik prosesi Aİ-nin 3 orqanı vasitəsilə həyata keçirilir.

1. Komissiya – layihələri təqdim edir.
2. Şura – qanunvericilik aktlarını təsdiq edir.
3. Parlament – büdcəni təsdiq edir.

Qanunvericiliyin bir sıra prosedurları var:

Məsləhət – bu prinsipin əsasında istənilən qanunvericilik aktının təsdiqi üçün Parlamentin razılığının olması durur.

Əməkdaşlıq – demokratik seçkili Parlamentin rolunun artırılması nəzərdə tutulur. Bu prinsipə əsasən, Avropa Parlamentinin rədd etdiyi hər hansı bir qanunvericilik layihəsinə Şura sadə səs çoxluğu ilə deyil, yekdil səs çoxluğu ilə qəbul edə bilər. Bununla da, Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri qanunyaratma prosesində Şura ilə eyniləş-

dirilməsə də, Şura və Komissiya onun rəylərini nəzərə almalıdır.

Səsvermə – AP fəvqəladə əhəmiyyəti olan məsələlərin həllində veto hüququna malikdir. Yeni üzvlərin qoşulması və dövlətlərlə müqavilə imzalanması yalnız AP-nin təsdiqindən sonra Şura tərəfindən təsdiq edilə bilər.

Birgə qərar qəbulu – Parlamentə səlahiyyət verir ki, mütləq səs çoxluğu ilə istənilən qanun layihəsinə veto qoysun. Bu prosedurun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, AP-nin razılığı olmadan Şuranın qəbul edəcəyi hər hansı bir akta Parlament mane ola bilər.

Büdcə funksiyası – 1970 və 1975-ci illərdə qəbul edilən büdcə sazişlərində bu məsələyə dair Parlamentin rolu genişləndirilmişdir. Avropa Parlamenti və Avropa Şurası birlikdə Avropa Büdcəsinin işlənilib hazırlanması üçün büdcə komissiyasını formalaşdırır. Büdcə siyasətinin əsasını «məcburi» (büdcənin 40 %-nə yaxın) və «qeyri məcburi xərclər» təşkil edir. «Məcburi» xərclər sahəsində Parlamentin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılır. Lakin Lissabon sazişi «məcburi» və «qeyri məcburi» xərclərlə bağlı Parlamentin səlahiyyətlərinin Avropa Şurası ilə eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Büdcənin həyata keçirilməsində 4 orqan iştirak edir:

1. Komissiya – büdcə layihəsini işləyib hazırlayır.

2. Şura və Parlament – layihəni ayrı-ayrılıqda təsdiqləyirlər.

Parlament qeyri-məcburi xərclər, Şura isə əsas məcburi xərclərlə bağlı düzəlişlər edir.

3. Auditorlar Palatası – büdcəyə nəzarət edir.

Avropa Parlamenti həmçinin, Avropa Komissiyasının fəaliyyətinə nəzarət funksiyasını həyata keçirir. Parlamentin Plenumu Avropa Komissiyasının tərkibini təsdiq edir. Lakin Parlamentə Komissiyanın ayrı-ayrı üzvlərini deyil, bütövlükdə Komissiyanı tam tərkibdə təsdiq etmək və ya təsdiq etməmək səlahiyyəti verilmişdir. Avropa İttifaqında üzv dövlətlərin milli parlamentlərindən fərqli olaraq, Avropa Parlamenti Avropa

Komissiyasının sədrini təyin etmir. Parlament yalnız Avropa Şurası tərəfindən irəli sürülən sədrliyə namizədi qəbul etmək və ya qəbul etməmək səlahiyyətinə malikdir. Bundan əlavə, Avropa Parlamenti üzvlərinin 2/3 səs çoxluğu ilə Avropa Komissiyasının istefaya göndərilməsi ilə nəticələnən etimadsızlıq göstərmək səlahiyyətinə malikdir.

Avropa Parlamentinin nəzarət funksiyası daxilində «birliyin hər hansı bir orqanın həddən artıq güclənməsinə yol verilməməsi prinsipi» həddində Avropa Şurası və Avropa Komissiyasının fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün Avropa Parlamentinə «Araşdırma (və ya İstintaq) Komitəsi» yaratmaq səlahiyyətləri verilmişdir.

Avropa Məhkəməsi (Cour de justice des Communautés européennes)

Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilənin 220-245-ci maddələrinə əsasən, Avropa Məhkəməsi yaradılmışdır. Aİ qanunun aliliyi prinsipini tanıyır və bu bütün üzv dövlətlər, İttifaqın orqanları və bu normaların qüvvədə olduğu bütün ölkələrin vətəndaşları üçün məcburidir. 1989-cu ilin noyabrından Aİ Məhkəməsinin bir sıra işlərinə I İnstansiya Məhkəməsi baxır.

Məhkəmənin strukturu və qərarların qəbulu proseduru.

Aİ Məhkəməsinin tərkibinə hakimlər və baş vəkillər daxildir. Məhkəmə adından qərarları hakimlər verir. Baş vəkillərin sayı 8-dir. Vəkillərin statusu hakimlərin statusu ilə eynidir. Onlar işə baxılma prosesində iştirak edirlər. Baş vəkillər sənədləri öyrənir, tərəflərin arqumentlərini dinləyir, qərar qəbulu barədə öz rəylərini bildirirlər. Vəkillərin rəyləri hakim üçün məcburi deyil. Baş vəkillik institutu fransız məhkəmə sistemindən götürülmüşdür. Hakimlərin sayı üzv dövlətlərin sayından asılıdır. Hər dövlət 1 üzvlə təmsil olunur. Hakimlər 3 illik müddətə təyin olunur və 2 dəfədən artıq seçilə bilməzlər. Hakimlər mənsub olduqları dövləti təmsil etmirlər.

Siyasi təzyiqlərə yol verməmək üçün iclaslar qapalı keçirilir, qərarlar isə bütövlükdə məhkəmə adından qəbul olunur.

Müəyyən işlə bağlı Məhkəməyə müraciət 3 halda mümkündür.

1. Prosedurlarla bağlı milli məhkəmələr tərəfindən qaldırılan iddialar. (171-ci maddə)

2. Avropa Komissiyasının üzv dövlətlərə qarşı iddiaları. (169-cu maddə)

3. Bir dövlətin digər üzv dövlətə qarşı olan iddiaları. (170-ci maddə)

Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilədə Aİ Məhkəməsinin səlahiyyətləri müəyyən edilmişdir.

İddiaları qeydə almaq üçün Məhkəmənin strukturuna qeydiyyatçı da daxil edilir. (Roger Grass)

Sənədlərlə tanış olan sədr onları 6 palatadan birinə göndərir və məruzəçi hakimi müəyyən edir. Əgər üzv dövlətlər arasındakı mübahisələrə baxılırsa, onda Məhkəmə tam tərkibdə Lüksemburqdakı baş ofisdə toplanır.

Məhkəmənin istintaq işinə baxması prosesi 2 mərhələdən ibarətdir.

1. şifahi üsul

2. yazılı üsul

Şifahi üsul məhdud çərçivədə və qısamüddətli olur. Bu üsulun müsbət cəhəti dinləmənin Aİ-nin istənilən rəsmi dilində aparılmasına icazə verilməsidir.

Məhkəmə prosesi yazılı mərhələ ilə başlayır. Sənədlərin sürəti bütün maraqlı tərəflərə göndərilir və Aİ-nin rəsmi jurnalında çap olunur. Yazılı mərhələ bitdikdən sonra açıq məhkəmə iclasında şifahi müzakirələr aparılır, dinləmə mərhələsi baş vəkilin rəyləri ilə tamamlanır.

Hakimlər plenar iclaslar və ya Palata iclaslarında işə baxırlar, qərarı daha sonra rəsmi şəkildə elan edirlər. İstənilən qərar öz əsaslandırılması (şərhi və dəlilləri) ilə birlikdə Aİ-nin bütün rəsmi dillərində dərc olunur. Məhkəmənin qərarları reallaşdırmaq mexanizmi olmadığından bu məsələ ilə üzv dövlətlər məşğul olur.

Məhkəmə xüsusi öhdəlikləri ilə yanaşı, Aİ-nin yaradılmasına dair müqaviləyə uyğun olaraq, “ümumi qanunvericiliyin həyata keçirilməsinə” nəzarət edə bilər.

Məhkəmənin səlahiyyətləri.

1. Üzv dövlətlər arasında, üzv dövlətlərlə Aİ arasında, Aİ-nin institutları arasında, Aİ ilə fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında olan ziddiyyətləri tənzimləyir.

2. Beynəlxalq müqavilələrlə bağlı rəy bildirir

3. İş üzrə qəbul olunan qərarların milli məhkəmələrdə müzakirəsini təklif edir.

4. Aİ müqavilələrinin əhatə etmədiyi sahələr Məhkəmənin yurisdiksiyasına daxil olmur. Məs, cinayət hüququ.

Roma müqaviləsindən fərqli olaraq, Maastrix müqaviləsi Məhkəməyə qərarları yerinə yetirməyən üzv dövlətə qarşı cərimə tətbiq etmək hüququnu verdi.

Auditorlar Palatası (The Court of Auditors)

1975-ci il büdcə sazişinə əsasən yaradılmışdır. Lakin bu orqana rəsmi status Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilənin 4-cü maddəsinə əsasən verilmişdir. Bu o demək deyil ki, 1977-ci ilədək Birləşmənin maliyyə məsələlərini tənzimləyən orqan olmamışdır. AKPB-də bu funksiyayı - Hesablama müfəttişi, AİB və AVROATOM-da isə Hesablama Bürosu həyata keçirmişdir. Yaradıldıqdan sonra ilkin mərhələdə Palatanın tərkibinə 9 nəfər daxil olmuşdur. Hazırda isə Palataya hər bir üzv dövlətdən 1 şəxs seçilir. Nümayəndələr 6 il müddətinə seçilir. Öz öhdəliklərini icra edərkən onlar üzv dövlətlərin hökumətlərindən heç bir göstəriş almırlar və tam müstəqildir.

Auditorlar Palatası kollegial orqandır. Qərarlar mütləq səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Palatanın sədri üzvlər arasından 3 il müddətə seçilir.

Palatanın üzvləri Avropa Parlamenti və Şura tərəfindən təsdiq olunur. Auditorlar Palatası Məhkəmə statusuna malik

olsa da, o məhkəmə funksiyasını yerinə yetirmir. Palata vergi ödəyicilərini təmsil edir, Aİ-nin maliyyə məsələlərinə baxır. Palata digər 4 əsas orqanla müqayisədə II dərəcəli rola malikdir. Aİ fondlarına daxil olan təşkilat və təsisatlar Auditorlar Palatası tərəfindən yoxlanılırlar. Bundan əlavə, Auditorlar Palatası qanunvericilik tələblərinin həyata keçirilməsinə və Aİ xərclərinin effektivliyinə nəzarət edir. Auditorlar Palatası hər il öz məruzəsində dəyişikliklər barədə məlumat verir. Palata Avropa Parlamentinə və Şuraya maliyyə hesabatları təqdim etməklə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsinə köməklik edir.

Amsterdam müqaviləsinə əsasən, Auditorlar Palatasının səlahiyyətləri genişləndirilmişdir. Onun Avropa İnvestisiya Bankının idarəsi ilə bağlı məlumat almaq hüququ müəyyən olunmuşdur. Həmçinin, xüsusi bəyannamədə Auditorlar Palatasının Parlament və Komissiya ilə üçtərəfli müqavilə bağlamaq hüququ təsbit olunmuşdur.

Avropa Mərkəzi Bankı

Avropa Mərkəzi Bankı 1998-ci ildə «avro» zonasına daxil olan 11 üzv dövlət (Almaniya, İspaniya, Fransa, İrlandiya, İtaliya, Avstriya, Portuqaliya, Finlandiya, Belçika, Niderland, Lüksemburq) bankından yaradılmışdır. 1 yanvar 2001-ci ildən «avro» zonasına daxil olan Yunanıstan 12-ci, 1 yanvar 2007-ci ildən sonra isə Sloveniya 13-cü dövlət olmuşdur.

«Avro» zonasına daxil olmayan Aİ üzv dövlətlərinin bankı «Avropa Mərkəzi banklar sistemi» adlandırılır. Avropa İttifaqının təsis müqaviləsinin 8-ci maddəsinə əsasən, təşkil edilmişdir. Buraya Aİ-yə üzv ola 27 dövlətin mərkəzi bankları və Avropa Mərkəzi bankı daxildir. Banka rəhbərlik Avropa Mərkəzi Bankının rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Avropa Mərkəzi bankı Almaniya Frankfurta Maynda yerləşir. Bankın əməkdaşları siyahısına Avropa İttifaqı üzv

dövlətlərinin bütün nümayəndələri daxildir. Bank öz fəaliyyətində tamamilə müstəqildir. Avropa İttifaqının heç bir təsisatı və ya üzv dövlətlərin hökuməti tərəfindən bank fəaliyyətinə heç bir müdaxilə edilə bilməz. Avropa Mərkəzi bankı üzv dövlətlərin mərkəzi bankları ilə əlaqəli işləyir, onların fəaliyyəti üçün təlimatlar hazırlayır.

Avropa Bankının əsas məqsədi vahid avronun alıcılıq qabiliyyətinin qorunub saxlanması üçün qiymətlərin tənzimlənməsindən ibarətdir və bu məqsədlə iki strateji istiqamət müəyyənləşdirilir:

1. pul kütləsi çəkisinin nizamlanması;
2. gələcəkdə qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində əsaslı risklərin qarşısının alınması üçün (əmək haqqı, uzunmüddətli kredit faizləri, müxtəlif yönümlü iqtisadi tədbirlər və sair) əsaslandırılmış pul-kredit siyasətinin aparılması;

Həmin məqsədlərlə də bank tərəfindən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- milli hökumətlər, iqtisadi təşkilatlar və maliyyə müəssisələrindən zəruri olan statistik məlumatların toplanılması təmin edilir;
- bank və maliyyə sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə bank rəhbərliyi və «Avropa Mərkəzi Banklar sistemi» ilə müntəzəm olaraq məlumat və fikir mübadiləsinin aparılması təmin edilir;
- «avro» zonasında valyuta siyasətini müəyyənləşdirilir və həyata keçirilir;
- valyutalarla əməliyyatlar aparır, «avro» zonasında rəsmi ehtiyat fondu saxlayır və idarə edir;
- avro banknotları buraxır;
- ödəmə sisteminin nizamlanmasını tənzimləyir.

Mərkəzi bankın rəhbər orqanları «İdarəetmə Şurası», «İcra Şurası» və «Ali Şuradan» ibarətdir. Bankın prezidenti və «İdarəetmə Şurasının» 5 üzvü Avropa İttifaqı üzv dövlətləri tərəfindən 8 il müddətə təyin edilirlər. Şura üzvlərindən heç kəs ikinci müddətə təyin edilə bilməz.

İdarəetmə Şurası Avropa Mərkəzi Bankının Ali idarəetmə orqanıdır. Bu Şuranın tərkibində İcra Şurasının üzvü 6 üzvü və avro zonaya daxil olan 13 dövlətin Milli banklarının rəhbərləri daxildir. Şuraya sədrlik Avropa Bankının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. Şuranın əsas vəzifəsi - «avro» zonada valyuta siyasətinin və ümumiyyətlə, faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi, likvid fondlardan kommersiya banklarına kreditlərin verilməsidir.

İcra Şurası Avropa Mərkəzi bankının prezidenti, vitse-prezidenti və «avro» zonaya daxil olan dövlətlərin dövlət və hökumət başçıları ilə namizədlikləri razılaşdırılmış 4 üzvdən ibarətdir. İcra Şurası İdarəetmə Şurası tərəfindən müəyyənləşdirilən valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Milli və mərkəzi banklara müvafiq təlimatların verilməsini təmin edir və Avropa Mərkəzi bankının gündəlik fəaliyyətinə rəhbərlik edir.

Ali Şura ümumi rəhbərliyin üçüncü pilləsidir. Bu Şuraya Avropa Mərkəzi bankının prezidenti, vitse-prezidenti və «avro» zonaya daxil olan 25 dövlətin mərkəzi banklarının rəhbərləri daxildir. Ali Şura əsasən məsləhətçi orqan kimi fəaliyyət göstərməklə «avro» zonanın genişləndirilməsinə hazırlıq tədbirlərinə əlaqələndirmə və məsləhətlər verməklə köməklik göstərir.

Avropa İnvestisiya Bankı – müqavilə əsasında üzv dövlətlərin maliyyə vəsaiti hesabına formalaşan kommersiya bankıdır və beynəlxalq maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərməklə, eyni zamanda üzv dövlətlərin dövlət strukturlarına kredit verilməsini həyata keçirir.

İqtisadi və Sosial Komitə (Economic and Social Committee)

Müxtəlif sahələrdə maraqları təmsil edən məşvərətçi orqandır. Tərkibinə bütün təbəqələrdən olan 550 nümayəndə daxildir. 250-ə yaxın auditor nəzarət qruplarında iştirak edir.

İclasları ayda 1 dəfə keçirilir. Hər hansı xüsusi məsələ ilə bağlı qanun layihə hazırlayır. İqtisadi və Sosial Komitədə iş tamamlandıqdan sonra Aİ qərar qəbul edir.

Regionlar Komitəsi (Committee of the Regions)

Yerli və regional maraqları həyata keçirmək üçün yaradılmışdır. Tərkibinə 350 nümayəndə daxildir. Şura və Komissiya müəyyən məsələlərlə bağlı Regionlar Komitəsi ilə məsləhətləşmələr aparır

Avropa Ombudsman İnstitutu – Avropa İttifaqının hər hansı bir təsisatının işi və idarəçiliyi ilə bağlı vətəndaşların şikayətləri ilə məşğul olur. Bu orqanın qərarı heç bir məcburi qüvvəyə malik deyil və yalnız ictimai və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə Aİ orqanlarına «Avropa Uçuşların Təhlükəsizliyi Agentliyi», «Avropa Dəniz Təhlükəsizliyi Agentliyi», «Avropa Dərman Preparatlarının Qiymətləndirilməsi Agentliyi», «Avropa Ərzaq Məhsullarının Təhlükəsizliyi Agentliyi», «Avropa Dəmiryolu Agentliyi», «Avropa Balıq Ovuna Nəzarət Təhlükəsizliyi Agentliyi», «Avropa Polis Akademiyası», «Avropa Ətraf Mühitin Mühafizəsi Agentliyi» və.s. daxildir.

II hissə

AVROPA ŞURASININ YARADILMASI

*Nə yaxşı ki, müstəbidlər insan zəkasını
buxovlaya biləcək zəncirlərə hələ də ixtira
edə bilməyiblər.*

Ç. Kolton

İkinci Dünya Müharibəsində faşist rejimi tərəfindən törədilmiş dəhşətli hadisələr, insan şəxsiyyəti üzərində aparılan qeyri-insani tədqiqatlar bütün dünya əhalisini insan haqlarına başqa prizmadan yanaşmaya vadar etdi. Bununla belə, bu hüquq və azadlıqların bir dövlət həddində, milli hüquqi bazaya və imkanlara əsaslanaraq qorunub inkişaf etdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü də özünü qabarıq göstərdi. Hüquq-müdafiə sahəsində əməkdaşlıq müharibədən sonrakı dövrlərdə daha aktual və günün ən ümdə zərurəti kimi özünü «təqdim edirdi»

Artıq 1941-ci ildə ABŞ prezidenti Franklin Ruzvelt və Böyük Britaniyanın Baş naziri Uinston Çörçill 4 əsas prinsipin daşıyıcısı olan «Atlantik Xartiyası»nı elan etdilər: ***azad yaşamaq, azad din, ehtiyacdan azadlıq və qorxudan azadlıq.***

Azad yaşamaq – dünyanın istənilən yerində fikir və söz azadlığını ifadə edir.

Azad din - hər bir insanın arzusuna və əqidəsinə uyğun olaraq ibadət etmək imkanını nəzərdə tutur.

Ehtiyacdan azadlıq – bu prinsiplə iqtisadi inkişaf nəticəsində əldə edilmiş nailiyyətlər zəminində ehtiyacdan qurtulmaq - xalqın dinc, təminatlı və sağlam həyatı nəzərdə tutulur.

Qorxu hissindən azadlıq – kütləvi qırğın silahlarının ixtisarını, hər bir ölkənin öz qonşusuna təcavüz imkanlarını minimuma endirməyi nəzərdə tutur.

Uinston Çörçill 19 sentyabr 1946-cı ildə Sürixdə çıxışı zamanı bu barədə fikrini belə ifadə etmişdir: «Möcüzəyə oxşar bir hadisə baş verməlidir ki, bir neçə il ərzində Avropanı

İsveçrə kimi azad və xoşbəxt məkana çevirsin. Biz «Avropa Birləşmiş Ştatlarına» oxşar qurum yaratmalıyıq.»

İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1945-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) əsas vəzifələrindən biri kimi «İnsan haqları və əsas azadlıqları» rəsmiləşdirilmiş, Avropa dövlətlərinin birləşməsi yolunda mühüm aktlar qəbul edilmişdir. BMT-nin mühüm əhəmiyyətə malik olması aşağıdakı amillərlə şərtləndirilir:

- BMT beynəlxalq inkişafın ən aktual məsələlərinin müzakirəsi üçün geniş nümayəndəli forumdur;
- BMT nizamnaməsi qüvvədə olan beynəlxalq hüququn əsasını təşkil etməklə dövlətlərarası münasibətlərin davranış kodeksi olaraq bütün beynəlxalq sazişləri və müqavilələri istiqamətləndirir;
- BMT başqa beynəlxalq təşkilatlardan fərqli olaraq, beynəlxalq qanunvericilik funksiyasına malik olmaqla yanaşı, beynəlxalq hüququn mühüm mənbəyi kimi qiymətləndirilir və bu təşkilatın təşəbbüsü ilə ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən yüzlərlə konvensiya və razılaşmalar imzalanmışdır.

Öz məqsəd və məramlarını açıq ifadə edən BMT-nin nizamnaməsinin giriş hissəsində qeyd olunmuşdur: «Birləşmiş Millətlərin xalqları qətiyyət hissi ilə insani dəyərlərə, insan ləyaqətinə, əsas insan haqlarına – qadın və kişi bərabərliyinə, kiçik və böyük millətlərin bərabərliyinə yenidən inamı qaytarmaq, həmçinin sosial tərəqqiyə və azad yaşamağa, həyat səviyyəsini yüksəltməyə nail olmaq əzmindədir».

BMT-nin nizamnaməsində bu məzmununda daha 2 maddə mövcuddur:

1. BMT beynəlxalq problemlərin, o cümlədən iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli problemlərin həllində milliyətindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı vəzifə kimi qarşıya qoyur».
- (mad.1)

2. BMT nizamnaməsinin 55-ci maddəsi «milliyətindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, ümumi hörmət prinsipləri əsasında insan haqları və azadlıqlarına riayət edilməsinin zəruriliyini özündə əks etdirir».

1946-cı ildə 18 üzv dövləti özündə birləşdirən «Birləşmiş Millətlər Təşkilatı» tərəfindən «İnsan Haqları Komissiyası» yaradıldı.

Komissiyanın birinci sessiyasında gündəlikdə duran əsas məsələlərdən biri və ən başlıcası «Ümumbəşər İnsan haqları bəyannaməsi» idi. Bu məqsədlə Komissiya tərəfindən «İnsan haqları və azadlıqlarına dair bəyannamə»nin hazırlanması həvalə edilmiş «Redaksiya Komitəsi» yaradıldı. Redaksiya Komitəsinin tərkibinə Avstraliya, Çin, Livan, Birləşmiş Krallıq, Amerika Birləşmiş Ştatları, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, Fransa və Çilidən olan 8 nümayəndə daxil edildi. Komitəyə rəhbərlik xanım Eleonora Ruzveltə tapşırıldı. Komitəyə bu istiqamətdə işlərini davam etdirmək üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Katibliyi tərəfindən Kanadalı Con Piter Hamfrinin müəllifliyi ilə işlənilmiş 400 səhifədən ibarət layihə (ona Fransalı həmkarı Rene Kassen və Çinli Penq-Çun Çanq və digərləri yaxından köməklik göstərmişlər) təqdim olundu. Müzakirələr 2 il davam etsə də, müzakirələrin əsas mövzusu ümumi məqsədə xidmət edirdi - insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmət. Bu əsasda saziş üzvləri tərəfindən qəbul olunması məcburi hesab edilən daha 2 pakt - «Mülki və siyasi hüquqlar barədə beynəlxalq pakt» və «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar barədə beynəlxalq pakt» hazırlanmışdır.

«İnsan haqları və azadlıqlarına dair bəyannamə» haqqında danışarkən bu sənədin hazırlanmasına 1 il rəhbərlik etmiş xanım Eleonora Ruzveltin insan haqlarına şəxsi bağlılığını ifadə edən düşüncələrini qeyd etməmək mümkün deyil:

«İnsan haqlarının sərhədləri varmı? İnsan haqları haradan başlayır? Bəlkə, elə öz evimizin yanından, kiçik bir məkandan? Elə bir məkandan ki, ölçüsünə görə həmin

məkan dünya xəritəsində özünə yer tapmayıb. Bəlkə, insan münasibətlərindən? Elə münasibətlərdə ki, hər bir insan bunu xeyallarında yaşadır. Bəlkə, hər insana xas olan, lakin ürəyinin dərinliyində gizlənən, bəzən onu qəhərləndirən mərhəmət hissi? Bütün bunlar hər bir insanın ayrı-ayrılıqda yaşadığı həyatın əsasını təşkil edir: təhsil ocaqlarında - uşaq bağçasında, məktəbdə; iş yerində - fabrikdə, zavodda, ofisdə və ya fermada. Harada olmasından asılı olmayaraq, uşaq, gənc, kişi və qadın bərabər, ayrı-seçkilik qoyulmadan ləyaqətli münasibət, ədalət axtarır. Əgər sadalanan yerlərdə bu hüquqlar əhəmiyyətsiz hesab olunursa, onda dünyanın istənilən yerində bu hüquqların əhəmiyyətindən danışmaq faydasız olacaqdır. İnsanlar gündəlik həyatlarında rastlaşdıqları münasibətlərdə, yaşadığı, işlədikləri yerlərdə öz hüquqlarında maraqlı olmalıdırlar, əks halda dünyanın heç bir nöqtəsində bu hüquqlar tanınmayacaqdır».

İlkin variantda Eleonora Ruzvelt bəyannaməni «Azadlığın Böyük xartiyası» adlandırmışdır. Məhz bu səbəbdən bəzi hallarda bəyannaməni «İnsan haqları xartiyası» adlandırırlar. İnsan haqları və azadlıqlarına dair bəyannamə 300-dən artıq dünya dilinə tərcümə olunmuşdur. (Bəyannamənin qəbul edildiyi günün «İnsan haqları günü» kimi qeyd olunması 1950-cı ildə BMT-nin qərarına əsasən müəyyən edilmişdir.)

Müzakirələr zamanı bir sıra ziddiyyətlər yaranmışdı. Ziddiyyətlərin əsasını məlumat azadlığını nəzərdə tutan maddə təşkil edirdi. SSRİ vətəndaşlarının bir hissəsi SSRİ barədə məlumatların yayılmamasının, digərləri isə bəyan edilmiş hüquqlara əsasən, qanunlara riayət edilməsi və cari hadisələrə dair məlumatların nəşr edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Bəyannamənin universal xarakterli olması ilə əlaqədar aşağıdakı prinsiplər barədə yekdil razılıq əldə olundu:

- ayrı-seçkiliyə yol verməmək prinsipi;
- mülki və siyasi hüquqlar prinsipi;
- iqtisadi və sosial hüquqlar prinsipi.

10 dekabr 1948-ci ildə Parisin «Şayo» sarayında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının üçüncü sessiyasında 58 üzv dövlət tərəfindən insan haqları sahəsində öz əhəmiyyətinə görə «tarixi sənəd» kimi qiymətləndirilən «Ümümbəşər İnsan haqları bəyannaməsi» (217 A (III) sayılı qətnamə) qəbul edildi. 48 dövlət bu sənədin lehinə, 8 dövlət əleyhinə səs vermiş, 2 dövlət isə səsvermədə iştirak etməmişdir.

İnsan haqları və azadlıqlarına dair bəyannamə

BMT-nin Baş Assambleyası bəyannaməni elan etməklə aşağıdakı şəkildə səciyyələndirdi: «Bəyannamədə nəzərdə tutulan insan haqlarının əsasını əhatə edən müddəaların tanınması və həyata keçirilməsi istiqamətində milli və beynəlxalq tədbirlər prosesində bütün xalqlar və dövlətlər öz səylərini əsirgəməməlidirlər». Qeyd edilən fikirləri özündə əks etdirən ***«Ümümbəşər İnsan haqları bəyannaməsi»nin giriş hissəsində deyilir:***

- Ümumi sülh və ədalətin, azadlığın əsasını təşkil edən bərabər və ayrılmaz hüquqların, insan ləyaqətinin tanınmasını nəzərə alaraq;
- İnsan hüquqlarına etinasızlığın vəhşiliyə gətirib çıxarmasının qarşısını almaq, insanların söz azadlığına, qorxu və ehtiyacdən azad olan dünyanın yaradılmasına can atdıqlarını bəyan etmələrini nəzərə alaraq;
- zülmkarlığa və əsarətə qarşı insanın son vasitə kimi üsyandan istifadə etmək məcburiyyətində qalmasına mane olmaq, insan hüquqlarının qanun vasitəsi ilə qorunmasının zəruriliyini nəzərə alaraq;
- xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərə alaraq;
- xalqların Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsində əsas insan haqlarına, insan şəxsiyyəti dəyərlərinə, qadın və kişi

bərabərliyinə öz sədaqətlərini təsdiq etmələrini və geniş azadlıq şəraitində həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, sosial tərəqqiyə kömək etmək qərarlarını nəzərə alaraq;

- üzv dövlətlərin İnsan haqları və əsas azadlıqlarına hörmət və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə əməkdaşlıq etməyi öhdəlik kimi götürmələrini nəzərə alaraq;

- öhdəliklərin tam həcmdə yerinə yetirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bu hüquq və azadlıqların mahiyyətinin ümumbəşər anlaşılmasını nəzərə alaraq,

Baş Assambleya:

Ümumbəşər İnsan Haqları bəyannaməsini təşkilatın üzv dövlətlərinin xalqları arasında, eləcə də onların yurisdiksiyası altında yerləşən ərazidə yaşayan xalqlar arasında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların tanınması və yerinə yetirilməsini bütün xalqlar və dövlətlərin məqsədi elan edir.

Maddə 1.

Bütün insanlar öz hüquqları və ləyaqətləri baxımından azad və bərabər doğulurlar. Onlara ağıl və vicdan verilmişdir ki, bir-birləri ilə qardaşlıq münasibətlərində olsunlar.

Maddə 2.

Hər bir insan irqinə, cinsinə, dilinə, dininə, sinfi və milli mənsubiyyətinə, ictimai mənşəyinə, əmlak vəziyyətinə və ya digər əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik qoyulmadan bu bəyannamədə nəzərdə tutulmuş bütün hüquq və azadlıqların daşıyıcısıdır. Bundan əlavə, insan mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusundan, eləcə də müstəqil yaxud qəyyumluq altında olmasından, öz-özünü idarə edə bilməməyindən və ya müstəqilliyinin digər şəkildə məhdudlaşdırılmasından asılı olmayaraq, ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır.

Maddə 3.

Hər bir insan yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir.

Maddə 4.

Heç kəs köləlikdə və ya asılılıqda saxlanıla bilməz; köləlik və kölə ticarəti bütün mənalarda qadağan olunur.

Maddə 5.

Heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz.

Maddə 6.

Hər bir insan yaşadığı yerdən asılı olmayaraq, hüquq səlahiyyətli tanınması hüququna malikdir.

Maddə 7.

Bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir və bərabər müdafiə hüququna malikdir. İstənilən şəxs bu bəyannamənin müddəalarını pozan və ya hər hansı bir formada məruz qaldığı ayrı-seçkilikdən bərabər müdafiə olunmalıdır.

Maddə 8.

Hər bir insanın Konstitusiyaya və ya qanunla ona verilmiş əsas hüquqları pozularsa, onun səlahiyyətli milli məhkəmələrdə pozulmuş hüquqlarının səmərəli bərpası hüququ var.

Maddə 9.

Heç kəs özbaşına həbsə, tutulmağa və ya sürgünə məruz qala bilməz.

Maddə 10.

Hər bir insan tam bərabərlik əsasında, ədalətlik prinsipinin bütün tələblərinə riayət etməklə, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən açıq baxılmaqla öz hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, ona elan edilmiş cinayət ittihamının əsaslandırılması hüququna malikdir.

Maddə 11.

1. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs özünün müdafiəsi üçün təmin olunduğu bütün imkanlardan istifadə

etməklə açıq məhkəmə baxışında qanunla onun təqsiri müəyyən edilməyənədək təqsirsiz sayılmaq hüququna malikdir.

2. Heç kəs törədildiyi anda milli qanunvericiliklə və ya beynəlxalq hüquqla cinayət hesab edilməyən hərəkət və hərəkətsizliyə görə məhkum oluna bilməz. Həmçinin, törədildiyi anda cinayət hadisəsinə görə tətbiq edilməli olan cəzadan daha ağır cəzaya məruz qala bilməz.

Maddə 12.

Həç kəs şəxsi və ailə həyatına, mənzil toxunulmazlığına, yazışma sirlirinə və ya işgüzar nüfuzuna özbaşına müdaxiləyə məruz qala bilməz. Hər bir insan belə müdaxilədən və ya belə qəsdən müdafiə hüququna malikdir.

Maddə 13.

1. Hər bir insan istənilən dövlət daxilində sərbəst hərəkət etmək və özünə yaşayış yeri seçmək hüququna malikdir.

2. Hər bir insan öz dövləti də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüququna malikdir.

Maddə 14.

1. Təqib olunan hər bir şəxs başqa ölkələrdə sığınacaq tapmaq və bu sığınacaqdan istifadə etmək hüququna malikdir.

2. Qeyri-siyasi cinayət hadisəsinin törədilməsinə və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının prinsip və məqsədlərinə zidd olan hərəkətlərə görə təqib olunma hallarında bu hüquqdan istifadə oluna bilməz.

Maddə 15.

1. Hər bir insan vətəndaşlıq hüququna malikdir.

2. Heç kəs vətəndaşlıqdan və ya vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan özbaşına məhrum edilə bilməz.

Maddə 16.

1. Yetkinlik yaşına çatmış kişi və qadınlar irqi mənsubiyyətinə, milliyətinə, dininə görə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan nikaha girmək və öz ailəsini qurmaq hüququna malikdir. Onlar nikah bağlayarkən, nikahda olarkən və onu pozarkən eyni hüquqlardan istifadə edirlər.

2. Nikah yalnız nikaha daxil olan hər iki tərəfin azad və tam razılığı ilə bağlana bilər.

3. Ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir, ailə cəmiyyət və dövlət tərəfindən qorunmaq hüququna malikdir.

Maddə 17.

1. Hər bir insanın həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə ortağ mülkiyyətə sahib olmaq hüququ var.

2. Heç kəs öz əmlakından məhrum edilə bilməz.

Maddə 18.

Hər bir insanın fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var. Bu hüquqa öz dinini və əqidəsini dəyişmək, dininə və əqidəsinə təkbaşına və ya başqaları ilə birgə, yaxud xüsusi qaydada, təlimdə, ibadətdə, dini ayin və mərasimlərin icrasında etiqad etmək azadlığı daxildir.

Maddə 19.

Hər bir insanın əqidə azadlığı və onu sərbəst şəkildə ifadə etmək hüququ var. Bu hüquqa əqidəsinə maneəsiz etiqad bəsləmək, dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyalar axtarmaq, əldə etmək və onu yaymaq azadlığı daxildir.

Maddə 20.

1. Hər bir insanın azad şəkildə dinc yığıncaqlar keçirmək və birliklər yaratmaq hüququ var.

2. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa məcbur edilə bilməz.

Maddə 21.

1. Hər bir insanın öz ölkəsinin idarə olunmasında bilavasitə, yaxud azad şəkildə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə iştirak etmək hüququ var.

2. Hər bir insan öz ölkəsində dövlət qulluğuna girməkdə bərabər hüquqa malikdir.

3. Dövlət hakimiyyətinin əsasında xalqın iradəsi durmalıdır. Bu iradə ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında, gizli səsvermə yolu ilə, yaxud səsvermənin azadlığını təmin edən digər eyni əhəmiyyətli formalarda keçirilən dövrü və saxtalaşdırılmamış seçkilərdə öz əksini tapmalıdır.

Maddə 22.

Hər bir insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi sosial təminat, milli səylər və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında hər bir ölkənin qurumuna və ehtiyatlarına uyğun olaraq, ləyaqətinin qorunması, şəxsiyyətinin azad inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını həyata keçirmək hüququ var.

Maddə 23.

1. Hər bir insan sərbəst şəkildə iş seçmək, ədalətli və əlverişli əmək şəraiti, işsizlikdən müdafiə hüququna malikdir.
2. Hər bir insanın heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan bərabər iş üçün bərabər haqq almaq hüququ var.
3. Hər bir işçi özünün və ailəsinin insana layiq yaşamasını təmin edən və zəruri olduqda, digər sosial təminat vasitələri ilə tamamlanan ədalətli və yetərli haqq almaq hüququna malikdir.
4. Hər bir insan öz mənafelərini müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq, yaxud həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq hüququna malikdir.

Maddə 24.

İş gününün müvafiq şəkildə məhdudlaşdırılması da daxil olmaqla, hər bir insanın, istirahət və asudə vaxt, ödənişli məzuniyyət hüququ var.

Maddə 25.

1. Hər bir insan özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün qida, paltar, mənzil, tibbi və zəruri sosial xidmət daxil olmaqla, layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququna, işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq, yaxud özündən asılı olmayan digər səbəblərdən yaşayış vasitələrindən məhrum olduğu hallarda təminat hüququna malikdir.

2. Analar və uşaqlar xüsusi himayədarlıq və yardım göstərilmək hüququna malikdirlər. Nikahdan və nikahdankənar doğulan bütün uşaqlar sosial müdafiədən eyni dərəcədə istifadə etməlidirlər.

Maddə 26.

1. Hər bir insanın təhsil hüququ var. Təhsil (ibtidai və ümumi təhsil) pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil icbari olmalıdır. Texniki

təhsil və peşə təhsilinə hamı, ali təhsilə isə hər kəs qabiliyyətinə görə eyni dərəcədə müvəffəq olmalıdır.

2. Təhsil insan şəxsiyyətinin tam inkişafına, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmətin artmasına istiqamətləndirilməlidir. Təhsil bütün xalqlar, irqi və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmaya, dözümlülüyə və dostluğa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sülhü qorumaq sahəsindəki fəaliyyətinə yardım göstərməlidir.

3. Valideynlər azyaşlı uşaqlarına təhsil növü seçməkdə üstünlük hüququna malikdirlər.

Maddə 27.

1. Hər bir insan cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək, incəsənətdən zövq almaq, elmi tərəqqidə iştirak etmək və ondan bəhrələnmək hüququna malikdir.

2. Hər bir insan müəllifi olduğu elmi, ədəbi, yaxud bədii əsərlərin nəticələrindən ibarət mənəvi və maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüququna malikdir.

Maddə 28.

Hər bir insan bu bəyannamədə ifadə olunmuş hüquq və azadlıqların tam şəkildə həyata keçirilə biləcəyi sosial və beynəlxalq qaydalı hüquqa malikdir.

Maddə 29.

1. Hər bir insan cəmiyyət qarşısında borcludur, çünki şəxsiyyətin azad və tam inkişafı yalnız cəmiyyətdə mümkündür.

2. Öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən hər bir insana yalnız başqalarının hüquq və azadlıqlarının müvafiq şəkildə tanınmasını və onlara hörmət olunmasını təmin etmək və demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai asayiş və ümumi rifahın ədalətli tələblərini yerinə yetirmək məqsədilə qanunun müəyyənləşdirdiyi məhdudiyyətlər tətbiq edilməlidir.

3. Bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd olmamalıdır.

Maddə 30.

Bu bəyannamədə göstərilən heç bir müddəa hər hansı bir dövlətə, insan qrupuna, yaxud ayrı-ayrı şəxslərə həmin bəyannamədə ifadə olunmuş hüquq və azadlıqların ləğv edilməsinə yönəldilmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq, yaxud hərəkətlər hüququ verilməsi kimi yozula bilməz.

Bəyannamənin məcburi deyil, Baş Assambleyanın qətnaməsi qismində təklif xarakterli olmasına baxmayaraq, bu tarixi sənəd misilsiz dəyərləndirilir. Bəyannamənin müddəaları hazırkı dövrdə də bir çox dünya dövlətləri tərəfindən insan haqları və azadlıqları sahəsində nümunə kimi qəbul olunur. Buna baxmayaraq, bəyannamədə nəzərdə tutulan və vəzifə kimi qəbul edilən prinsiplərin məcburi hüquq norması kimi konvensiya şəklində qəbul olunub həyata keçirilməsinə uzun müddət tələb olunurdu.

Avropa məkanında isə hadisələr daha sürətlə öz inkişaf xəttini tapırdı. Lakin Avropada aparıcı dövlət başçıları dilemma (iki mümkün qərar və ya nəticədən birini qəbul etmə məcburiyyəti) qarşısında qalmışlar. Belə ki, bir tərəfdən onlar BMT çərçivəsində insan haqları və azadlıqları sahəsində sazişin daha ağırlı və ziddiyyətli şəraitdə işlənilib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin çətinliklərinin şahidi idilər və bu işin uğurla başa çatdırılmasına şübhə ilə yanaşırdılar, digər tərəfdən insan haqları və azadlıqları sahəsində hüquqların dünyanın ayrıca bir hissəsində - Avropada fəaliyyət qabiliyyətli və təsirli hüquq sisteminin yaradılmasına cəhd etmək məqsədini həyata keçirməkdə qəti qərara gələ bilmirdilər. Bu sahədə də şübhələr nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərirdi.

Belə bir şəraitdə Avropa ictimaiyyəti daha aktiv olaraq 7-10 may 1948-ci ildə Haaqa şəhərində Avropa konfransının keçirilməsini təşkil etdi. Konfransın keçirilməsinin təşəbbüskarı kimi «Avropa Birliyi uğrunda hərəkətin beynəlxalq Komitəsi» çıxış edirdi. Konfransın işi 3 komissiya çərçivəsində həyata keçirildi: siyasi komissiya, iqtisadi komissiya və mədəni əlaqələr üzrə komissiya. Konfransda 2

komissiya (siyasi və iqtisadi məsələlər üzrə) təklif edirdi ki, insan haqları xartiyası işlənilib hazırlansın və xartiyanın müddəalarının pozulmasına görə sanksiya tətbiq etmək səlahiyyəti olan Məhkəmə yaradılsın. Burada siyasi və iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə Avropa Assambleyasının və «Avropa Birliyi» adlı təşkilatın yaradılmasının zəruriliyi də vurğulanırdı. Ən başlıcası isə bu qurumlar xartiyanın müddəalarına və prinsiplərinə əməl etməyə zəmanət verən və demokratik idarəetmə mexanizminə malik olan bütün dövlətlər üçün açıq elan edilirdi.

Haaqa konfransının keçirilməsi 1949-cu ildə «Avropa Şurası»nın yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Avropa dövlətləri arasında bütün sahələrdə əməkdaşlığa meyil gücləndi. 17 mart 1948-ci ildə Fransa, Böyük Britaniya (1947-ci il tarixli Dünker sazişinə əsasən, ittifaq münasibətlərində idilər), Belçika, Danimarka və Lüksemburq arasında Brüssel paktı imzalandı. Müqavilənin giriş (müqəddimə) hissəsində qeyd edilirdi: «5 dövlət BMT nizamnaməsində bəyan edilən insan şəxsiyyəti, ləyaqəti və digər əsas insan hüquqları prinsipləri əsasında demokratiyanın inkişafını təmin edən mülki və şəxsi hüquqları, konstitusiya azadlıqlarını, qanuna hörmət hissələrini təsdiq edib qorumaq öhdəliyini öz üzərlərinə götürürlər».

Bu dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərini «Məşvərət Komitəsində» birləşdirən Brüssel görüşündə Avropa Şurasının yaradılması haqqında təşəbbüslə Fransa və Belçika çıxış etdi. Nəticədə, Londonda 5 dövlətlə birgə İtaliya, Norveç, İsveç və İrlandiyanın da iştirakı ilə əməkdaşlıq konfransı keçirildi. Konfransa dəvət olunmuş İsveçrə «bitərəflik prinsipi»ni əsas götürərək konfransda iştirakdan imtina etdi.

Konfransda «birləşmə» formasının seçimində müzakirələr yarandı. Fransa və Belçika federasiya formasında, Böyük Britaniya və bir sıra ölkələr yalnız beynəlxalq saziş əsasında birləşməyi təklif edirdilər. Nəticədə qərara alındı ki, üzv dövlətlərin dövlət başçılarından ibarət «Nazirlər Komitəsi» və

milli dövlətdən asılı olmayan «Məşvərət məclisi» yaradılısın. (1994-cü ilin fevralında Nazirlər Komitəsinin qərarına əsasən, Avropa Şurasının bütün sənədlərində “Məşvərət Məclisi” əvəzinə “Parlament Assambleyası” adından istifadə olunmalı idi.) 5 may 1949-cu ildə Qərbi Avropanın 10 dövləti - Böyük Britaniya, Fransa, Belçika, Lüksemburq, Niderland, İrlandiya, İtaliya, Danimarka, Norveç və İsveç tərəfindən Avropa Şurasının Nizamnaməsi qəbul edildi. («Avropa Şurası» müstəqil təşkilat kimi Avropa Birliyinin təsisatı olan Avropa Şurasından fərqləndirilməlidir).

Nizamnamənin giriş hissəsində deyilir:

Belçika Krallığının, Danimarka Krallığının, Fransa Respublikasının, İrlandiya Respublikasının, İtaliya Respublikasının, Lüksemburq Böyük Hersoqluğunun, Niderland Krallığının, Norveç Krallığının, İsveç Krallığının və Böyük Britaniyanın Hökumətləri:

«Ədalət və beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan sülhün möhkəmləndirilməsinin insan cəmiyyəti və sivilizasiyanın qorunması üçün həyati əhəmiyyət daşıdığına inanaraq; Xalqların ümumi sərvəti olan və həqiqi demokratiyanın əsaslarını təşkil edən şəxsiyyət azadlığı, siyasi azadlıq və qanunun aliliyi prinsiplərinin əsl mənbəyi olan mənəvi və əxlaqi dəyərlərə öz bağlılıqlarını yenidən təsdiq edərək; İqtisadi və sosial tərəqqinin maraqları baxımından həmin idealların qorunması və bundan sonra da həyata keçirilməsi üçün bu fikirlərə şərikin Avropa ölkələrinin daha sıx birliyinə ehtiyacın zəruriliyinə əmin olaraq; Bununla əlaqədar, öz xalqlarının ehtiyaclarına və aydın ifadə olunmuş istəklərinə cavab vermək üçün Avropa dövlətlərini daha sıx ittifaqda yaxınlaşdırma biləcək təşkilatın təxirə salınmadan yaradılmasının vacibliyini nəzərə alaraq. Nazirlər Şurası və Parlament Assambleyasından (Məşvərət Məclisindən) ibarət olan Avropa Şurasının təsis edilməsini qərara almış və bu məqsədlə aşağıdakı nizamnaməni qəbul etmişlər.

Avropa Şurasının Nizamnaməsi

I fəsil. Avropa Şurasının məqsədi

Maddə 1.

- a. Avropa Şurasının məqsədi öz üzvləri arasında onların ümumi mirası olan iqtisadi və sosial tərəqqiyə imkanlar yaradan ideya və prinsiplərin qorunması və həyata keçirilməsi məqsədilə daha çox birliyə nail olunmasıdır.
- b. Bu məqsədə Şuranın orqanları vasitəsilə ümumi marağı əks etdirən problemlərin müzakirəsində, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi, hüquqi və inzibati məsələlərdə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının qorunması və gələcəkdə də həyata keçirilməsində razılaşmalar və ümumi fəaliyyət əsasında nail oluna bilər.
- c. Avropa Şurasında iştirak üzv dövlətlərin Birləşmiş Millətlər Təşkilatında və daxil olduqları digər beynəlxalq təşkilat və birliklərdə iştirakına mənfi təsir göstərməyəcəkdir.
- d. Milli müdafiə ilə əlaqədar məsələlər Avropa Şurasının səlahiyyətlərinə daxil deyildir.

II fəsil. Üzvlük

Maddə 2 . Avropa Şurasının üzvləri bu Nizamnamənin iştirakçılarıdır.

Maddə 3. Avropa Şurasının hər bir üzvü qanunun aliliyi və onun yurisdiksiyası çərçivəsində insan hüquqları və əsas azadlıqlarından bütün şəxslərin bəhrələnməsi prinsiplərini qəbul etməli və I fəsilə müəyyənləşdirildiyi kimi, Şuranın məqsədinin səmimi və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq etməlidir.

Maddə 4. Maddə 3-ün müddəalarını yerinə yetirməyə can atan və buna qadir hesab edilən hər hansı Avropa dövləti Nazirlər Komitəsi tərəfindən Avropa Şurasının üzvü olmaq üçün dəvət edilə bilər. Bu şəkildə dəvət olunmuş hər hansı dövlət mövcud Nizamnaməyə qoşulma haqqında sənədi öz adından Baş Katibə təqdim etdiyi andan üzv olacaqdır.

Maddə 5. Xüsusi hallarda, maddə 3-ün müddəalarını yerinə yetirməyə can atan və buna qadir hesab edilən Avropa dövləti Nazirlər Komitəsi tərəfindən Avropa Şurasının assosiativ üzvü olmağa dəvət edilə bilər. Bu şəkildə dəvət olunmuş hər hansı dövlət mövcud Nizamnaməni qəbul etməsi haqqında sənədi öz adından Baş Katibə təqdim etdiyi andan assosiativ üzv olacaqdır. Assosiativ üzv yalnız Məşvərət Məclisində təmsil olunmaq hüququna malikdir.

b. «Üzv» ifadəsi bu Nizamnamədə, Nazirlər Komitəsində təmsilçiliklə əlaqədar istifadəsi istisna olmaqla, assosiativ üzvü ehtiva edir.

Maddə 6. Yuxarıdakı 4-cü və 5-ci maddələrdə nəzərdə tutulan dəvətlər göndərilənə qədər, Nazirlər Komitəsi təklif olunacaq üzvün iştirak etmək hüququ qazanacağı Məşvərət Məclisində nümayəndələrinin sayını və onun maliyyə öhdəliyinin miqdarını müəyyən edəcəkdir.

Maddə 7. Avropa Şurasının hər bir üzvü, özünün üzvlükdən çıxmaq barədə niyyətini formal olaraq Baş Katibə bildirdikdən sonra üzvlükdən çıxma bilər. Əgər bildiriş maliyyə ilinin birinci doqquz ayı ərzində edilibsə, üzvlükdən çıxma bu barədə bildirişin edildiyi maliyyə ilinin sonunda baş verir. Əgər bildiriş maliyyə ilinin son üç ayı ərzində edilibsə, üzvlükdən çıxma növbəti maliyyə ilinin sonunda həyata keçirilir.

Maddə 8. Maddə 3-ün müddəalarını ciddi şəkildə pozan hər bir Avropa Şurası üzvünün təmsilçilik hüququ dayandırıla bilər və Nazirlər Komitəsi tərəfindən maddə 7-də nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Şuranın tərkibindən çıxmaq tələb oluna bilər. Əgər belə üzv bu tələblərə əməl etməzsə, Komitə tərəfindən müəyyən oluna bilən tarixdən etibarən onun Şuradakı üzvlüyü Komitənin qərarı ilə dayandırılır.

Maddə 9. Nazirlər Komitəsi, öhdəlik yerinə yetirilmədiyi müddət ərzində öz maliyyə öhdəliyini yerinə yetirmək imkanında olmayan üzvün Komitədə və Məşvərət Məclisində təmsilçilik hüququnu dayandıra bilər.

III fəsil. Ümumi müddəalar

Maddə 10. Avropa Şurasının orqanları bunlardır:

I. Nazirlər Komitəsi;

II. Məşvərət Məclisi.

Bu orqanların hər ikisinin fəaliyyətini Avropa Şurasının Katibliyi təmin edəcəkdir.

Maddə 11. Avropa Şurasının yerləşmə yeri Strasburq şəhəridir.

Maddə 12. Avropa Şurasının rəsmi dilləri ingilis və fransız dilləridir. Nazirlər Komitəsinin və Məşvərət Məclisinin prosedur qaydaları başqa dillərin istifadə edilməsinə yol verilən halları və şəraiti müəyyən edir.

IV fəsil. Nazirlər Komitəsi

Maddə 13. Nazirlər Komitəsi Avropa Şurası adından 15 və 16-cı maddələrə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən orqandır.

Maddə 14. Hər bir üzv Nazirlər Komitəsində bir nümayəndə ilə təmsil olunur və hər bir nümayəndə bir səsə malik olur. Komitədə nümayəndələr xarici işlər nazirləri olacaqdır. Xarici işlər nazirinin iştirak etmək imkanı olmadıqda və ya məqsədəuyğun hesab olunan hər hansı digər hallarda, Komitənin işində iştirak üçün nazirin yerinə onu əvəz edəcək və imkan daxilində öz ölkəsinin hökumət nümayəndəsi statusuna malik başqa bir şəxs təyin oluna bilər.

Maddə 15.

a. Nazirlər Komitəsi, Məşvərət Məclisinin tövsiyəsi əsasında və ya öz təşəbbüsü ilə, konvensiya və sazişlərin yekunları və xüsusi məsələlərə münasibətdə hökumətlər tərəfindən ümumi siyasətin qəbul edilməsi də daxil olmaqla, Avropa Şurasının məqsədinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan fəaliyyəti nəzərdən keçirəcəkdir. Onun nəticələri Baş Katib tərəfindən üzvlərə bildiriləcəkdir.

b. Nazirlər Komitəsinin qərarları lazımi hallarda üzvlərin hökumətlərinə tövsiyə formasında çıxarıla bilər, eləcə də, Nazirlər Komitəsi həmin tövsiyələrin yerinə yetirilməsi barədə Hökumətlərə sorğu ilə müraciət edə bilər.

Maddə 16. Məşvərət Məclisinin maddə 24, 28, 30, 32, 33 və 35-də göstərilmiş səlahiyyətlərini nəzərə almaqla, Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının daxili təşkilatlanma və iş qaydası ilə əlaqədar bütün məsələlərə dair məcburi xarakterli qərarlar qəbul edir. Bu məqsədlə Nazirlər Komitəsi zəruri maliyyə və inzibati qaydalar qəbul edir.

Maddə 17. Nazirlər Komitəsi məqsədəuyğun hesab etdiyi halda, konkret məqsədlərə nail olmaq üçün məsləhətçi və texniki xarakterli komitə və komissiyalar təsis edə bilər.

Maddə 18. Nazirlər Komitəsi tərkibində xüsusilə aşağıdakıların müəyyən edildiyi prosedur qaydalarını qəbul edir:

I. Korum;

II. Sədrin təyin edilmə qaydası və onun səlahiyyət müddəti;

III. Qərarlara dair təkliflərlə əlaqədar qeydlərin verilməsi də daxil olmaqla,

bəndlərin gündəliyə daxil edilmə qaydası;

IV. Maddə 14-ə uyğun olaraq, əvəzləyicilərin təyin edilməsi barədə bildirişin verilmə qaydası.

Maddə 19. Məşvərət Məclisinin iclasları keçirilən zaman Nazirlər Komitəsi öz fəaliyyəti haqqında hesabatı, müvafiq sənədləri əlavə edərək ona təqdim edir.

Maddə 20.

a. Nazirlər Komitəsinin aşağıdakı vacib məsələlər üzrə qərarları:

I. Maddə 15-in «b» bəndinə uyğun tövsiyələr;

II. Maddə 19-a aid olan məsələlər;

III. Maddə 21-in «a» bəndinin «i» yarım-bəndinə və «b» bəndinə aid məsələlər;

IV. Maddə 33-ə aid məsələlər;

V. Maddə 1-in «d» yarım-bəndi və maddə 7, 15, 20 və 22-yə aid düzəlişlərlə əlaqədar tövsiyələr;

VI. Aşağıdakı «d» bəndi əsasında qəbul edilmiş qərar vasitəsilə onların əhəmiyyətlik dərəcəsi nəzərə alınmaqla, Komitənin yekdilliklə qərar qəbul edə biləcəyi hər hansı digər məsələlər, səsvermədə iştirak edən namizədlərin yekdilliyi və Komitənin

işində iştirak etmək hüququ olan numayəndələrin əksər səs çoxluğu ilə qəbul edilməsini tələb edir.

b. Prosedur qaydaları və ya maliyyə və inzibati qaydalara aid olan məsələlər Komitənin işində iştirak etmək hüququ olan numayəndələrin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

c. Maddə 4 və 5-in icrasına dair Komitənin qərarları Komitənin işində iştirak etmək hüququ olan numayəndələrin ümumi sayının 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

d. Büdcənin qəbul edilməsi, prosedur qaydaları, maliyyə və inzibati qaydalar, yuxarıda qeyd olunmuş «a» bəndinin V yarımbəndindəkilər istisna olmaqla, Nizamnamənin maddələrinə düzəlişlərlə əlaqədar tövsiyələr və şübhə yarandığı halda bu maddənin hansı bəndinin tətbiq olunmasına dair qərar səsvermədə iştirak edən numayəndələrin 2/3 səs çoxluğu və Komitənin işində iştirak etmək hüququ olan numayəndələrin əksər səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 21.

a. Nazirlər Komitəsi, əgər başqa qərar qəbul olunmayıbsa, öz iclaslarını:

I. Bağlı qapılar arxasında və

II. Şuranın yerləşdiyi yerdə keçirir.

b. Komitə bağlı qapılar arxasında keçirilmiş iclasın yekun və müzakirələrinə dair hansı məlumatların dərc olunmasını müəyyənləşdirəcəkdir.

c. Komitə Məşvərət Məclisinin hər bir sessiyasının açılışından qabaq və hər bir sessiyanın əvvəlində məcburi qaydada iclaslarını keçirir. Komitə lazımlı hesab etdiyi istənilən digər vaxtda da iclaslarını keçirə bilər.

V fəsil. Məşvərət Məclisi

Maddə 22. Məşvərət Məclisi Avropa Şurasının məsləhətçi orqanıdır. O, bu Nizamnamə ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətlərinə aid olan məsələləri müzakirə edir və öz rəyini tövsiyə şəklində Nazirlər Komitəsinə təqdim edir.

Maddə 23.

a. Məşvərət Məclisi, I fəsildə müəyyən olunduğu kimi, Avropa Şurasının məqsəd və səlahiyyətinə aid olan istənilən məsələni müzakirə edə və ona dair tövsiyələr verə bilər. O, həmçinin, Nazirlər Komitəsi tərəfindən rəy üçün ona verilmiş istənilən məsələni müzakirə edə və ona dair tövsiyələr verə bilər.

b. Məclis yuxarıdakı «a» bəndinin müddəalarına uyğun olaraq, öz gündəliyini müəyyən edir. Bu zaman o, Avropa Şurasının bütün üzvlərinin və ya onlardan bəzilərinin iştirakçısı olduğu digər Avropa Hökumətlərarası təşkilatlarının iş qrafikini nəzərə alır.

c. Məclis Sədri, şübhə yarandığı halda, iclas zamanı qaldırılmış məsələnin Məclisin gündəliyinə aid olub-olmamasını həll edir.

Maddə 24. Məşvərət Məclisi maddə 38-in «d» bəndini lazımi qaydada nəzərə alaraq, maddə 23-də müəyyən olunduğu kimi öz səlahiyyətinə aid edilmiş istənilən məsələlərin baxılması, müvafiq məruzələr təqdim edilməsi, gündəliyə daxil edilmiş məsələlərin öyrənilməsi və bütün prosedur məsələləri üzrə rəylərin hazırlanması üçün komitə və komissiyalar təsis edə bilər.

Maddə 25.

a. Məşvərət Məclisi, hər bir Üzv Dövlətin özünün müəyyən etdiyi prosedura uyğun surətdə, Parlamentlərinin tərkibindən seçilmiş və ya Parlament üzvlərinin sırasından təyin edilmiş Nümayəndələrdən ibarətdir. Bununla yanaşı, əgər Parlament bu müddət ərzində iclas keçirmirsə və bu hal üçün zəruri prosedur müəyyən etməyibsə, hər bir Üzv Dövlətin hökuməti əlavə təyinatlar edə bilər. Hər bir nümayəndə təmsil etdiyi Üzv Dövlətin vətəndaşı olmalıdır, lakin eyni zamanda Nazirlər Komitəsinin üzvü ola bilməz. Bu qayda ilə təyin olunmuş nümayəndələrin səlahiyyət müddəti onların təyin olunmasından sonrakı iclasın açılış günü başlayır; öz parlamentlərinə seçkilərdən sonra Üzv Dövlətlərin yeni təyinatlar etməli olduğu hallar istisna olmaqla, səlahiyyət müddəti növbəti iclasın və ya növbəti iclaslardan hər hansı birinin açıldığı gün başa

çatır. Əgər Üzv Dövlət ölüm və ya istefa ilə əlaqədar boşalmış yerlərə təyinatı həyata keçirirsə, həmçinin əgər o, Parlament seçkiləri ilə əlaqədar yeni təyinatlar həyata keçirirsə, bu zaman yeni nümayəndələrin səlahiyyət müddəti onların təyin olunduğu tarixdən sonrakı Məclisin iclasının açılış günü başlayır.

b. Nümayəndələrin heç biri onun razılığı olmadan Məclisin iclas müddəti ərzində mandatından məhrum edilə bilməz.

c. Hər bir Nümayəndə, özünün olmadığı müddətdə, onun əvəzinə iclasın işində iştirak edə, çıxış edə və səs verə biləcək Əvəzləyiciyə malik ola bilər. Yuxarıdakı «a» bəndinin müddəaları eynilə Əvəzləyicinin təyin olunması qaydasına da şamil edilir.

Maddə 26. Avropa Şurasına hər üzv dövlətdən müxtəlif sayda nümayəndələr nəzərdə tutulur. Şuraya yeni üzvlər qəbul edildikcə bu maddəyə düzəlişlər edilir.

Maddə 27. Məşvərət Məclisində müzakirələr zamanı Nazirlər Komitəsinin kollektiv orqan kimi təmsil oluna bildiyi və ya Komitədəki nümayəndələrin və onların əvəzləyicilərinin Məclis qarşısında şəxsən çıxış edə bildikləri şərtlər, Məclis ilə məsləhətləşmədən sonra Komitə tərəfindən tərtib edilən prosedur qaydalarına uyğun surətdə müəyyən olunur.

Maddə 28.

a. Məşvərət Məclisi öz prosedur qaydalarını qəbul edir. O, öz üzvləri sırasından növbəti iclasadək bu vəzifədə qalan Sədr seçir.

b. Sədr iclaslara başçılıq edir, lakin nə müzakirələrdə, nə də səsvermədə iştirak edir. Sədr seçilmiş nümayəndəni əvəz edən şəxsin icaslarda iştirak etmək, çıxış etmək və öz yerində səs vermək hüququ var.

c. Prosedur qaydaları, o cümlədən, aşağıdakıları müəyyən edir:

I. Kquorum;

II. Sədr və digər vəzifəli şəxslərin seçilmə qaydası və səlahiyyət müddəti;

III. Gündəliyin hazırlanması və onun haqqında nümayəndələrə məlumat verilmə qaydası;

IV. Nümayəndələrin və onları əvəz edən şəxslərin adları barədə məlumatlandırmanın müddəti və qaydası.

Maddə 29. Maddə 30-un müddəalarına riayət olunması şərti ilə, Məşvərət Məclisi bütün qərarları, o cümlədən:

I. Nazirlər Komitəsinə tövsiyələrin əhatə olunduğu;

II. Məclisdə müzakirə edilmək üçün Komitəyə məsələlərin təklif olunduğu;

III. Komitə və komissiyaların yaradılmasının nəzərdə tutulduğu;

IV. İclasın açılış tarixinin müəyyən edildiyi;

V. Yuxarıdakı I-IV yarımbəndlərdə əhatə olunmayan hallarla əlaqədar qərarlar üçün lazım olan səsələrin sayını və ya şübhə yarandığı halda qərar qəbul etmək üçün səsələrin sayını müəyyənləşdirən qərarlar səsvermədə iştirak edən nümayəndələrin 2/3 səs çoxluğu ilə qəbul olunur.

Maddə 30. Məşvərət Məclisinin onun iş qaydasına, xüsusilə də vəzifəli şəxslərin seçilməsinə, komitə və komissiyaların üzvlərinin təyin olunmasına və prosedur qaydalarının təsdiqinə dair qərarları maddə 29-un V yarımbəndinə uyğun şəkildə Məclis tərəfindən müəyyən olunan əksər səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 31. Məşvərət Məclisinin gündəliyinə hər hansı bir məsələnin salınmasına aid müzakirələr (Nazirlər Komitəsinə təqdim edilməli olan təkliflər üzrə) yalnız baxılan məsələnin mahiyyəti üzrə və baxılan məsələnin gündəliyə daxil edilməsinin «lehinə» və ya «əleyhinə» motivlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün keçirilməlidir.

Maddə 32. Məşvərət Məclisi hər il növbəti iclasın, bu iclasın açılış tarixinin və keçirilmə müddətinin Məclis tərəfindən elə müəyyənləşdirilməsinə nail olur ki, onlar mümkün olan qədər Üzv Dövlətlərin Parlamentlərinin iclasları və BMT Baş Məclisinin iclasları ilə eyni vaxta düşməsin. Əgər Məclis və Nazirlər Komitəsi ümumi razılıqla başqa qərar qəbul

etməmişlərsə, növbəti iclasların müddəti heç bir halda 1 aydan artıq ola bilməz.

Maddə 33. Məclis və Nazirlər Komitəsi ümumi razılıqla başqa qərar qəbul etməmişlərsə, Məşvərət Məclisinin növbəti iclasları Şuranın yerləşdiyi yerdə keçirilir.

Maddə 34. İclasın keçirilmə tarixi və yeri də daxil olmaqla, öz aralarında razılığa gəlməklə Nazirlər Komitəsinin və ya Məclis Sədri ilə Məşvərət Məclisinin fəvqəladə iclası çağırıla bilər.

Maddə 35. Məşvərət Məclisinin iclasları, əgər o başqa qərar qəbul etməyibsə, açıq keçirilir.

VI fəsil. Katiblik

Maddə 36.

a. Katiblik Baş Katibdən, Baş Katibin müavindən və lazımı heyətdən ibarətdir.

b. Baş Katib və Baş Katibin müavini Nazirlər Komitəsinin tövsiyəsi ilə Məşvərət Məclisi tərəfindən təyin edilir.

c. Katibliyin digər əməkdaşları inzibati qaydalara uyğun olaraq Baş Katib tərəfindən təyin edilir.

d. Katibliyin əməkdaşlarından heç kəs Hökumət tərəfindən haqqı ödənilən vəzifə tuta bilməz. Məşvərət Məclisinin və ya istənilən milli qanunverici orqanın üzvü ola bilməz, ya da onun vəzifələri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir işlə məşğul ola bilməz.

e. Katibliyin heyətinin hər bir üzvü təntənəli surətdə elan etmə yolu ilə Avropa Şurasına munasibətdə öz vəzifələrini və milli qəbildən olan mülahizələrdən asılı olmayaraq, xidməti vəzifələrini vicdanla yerinə yetirmək, eyni zamanda hər hansı bir Hökumət və ya Avropa Şurasına yad olan hakimiyyətdən öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar heç bir göstərişin soruşulmaması və qəbul olunmaması, müstəsna olaraq Avropa Şurası qarşısında məsuliyyət daşıyan beynəlxalq məmur statusuna sığmayan hər hansı bir hərəkəti etməkdən çəkinmək

qətiyyətini təsdiq etməlidir. Baş Katib və Baş Katibin müavini belə bəyanatı Nazirlər Komitəsi qarşısında, heyətin digər üzvləri isə Baş Katib qarşısında verirlər. Hər bir Üzv Dövlət Baş Katibin və Katibliyin heyətinin vəzifələrinin beynəlxalq xarakterinə ciddi hörmət etməli və öz vəzifələrinin icra olunması zamanı onlara təsir göstərməkdən çəkinməlidir.

Maddə 37.

- a. Katiblik Şurasının olduğu yerdə yerləşir.
- b. Baş Katib Katibliyin fəaliyyətinə görə Nazirlər Komitəsi qarşısında məsuliyyət daşıyır. O, xüsusilə də, maddə 38-in «d» bəndinin müddəalarını nəzərə alaraq Məşvərət Məclisinə onun ehtiyac duyduğu inzibati və digər yardımları göstərir.

VII fəsil. Maliyyələşdirmə

Maddə 38.

- a. Hər bir üzv Nazirlər Komitəsində və Məşvərət Məclisindəki nümayəndəliyi ilə bağlı xərcləri ödəyir.
- b. Katibliyin xərcləri və bütün digər xərclər hər bir Üzvün əhalisinin sayı əsasında Nazirlər Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş nisbətdə bütün üzvlər arasında bölünür. İstənilən Assosiativ üzvün üzvlük haqqı Nazirlər Komitəsi tərəfindən müəyyən edilir.
- c. Baş Katib maliyyə qaydalarına uyğun olaraq, hər il Komitə tərəfindən bəyənilməsi üçün Avropa Şurasının büdcəsini təqdim edir.
- d. Baş Katib Məclisin və onun fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş büdcə xərclərinə daxil olan məbləğdən artıq olan xərclərlə əlaqədar Məclisin sorğularını Komitəyə təqdim edir.
- e. Baş Katib Komitəyə təqdim edilən tövsiyələrin hər birinin icrası üçün zəruri olan xərclərin smeta layihəsini eyni şəkildə Nazirlər Komitəsinə təqdim edir. İcrası əlavə xərclər tələb edən istənilən qərar Nazirlər Komitəsi tərəfindən yalnız o zaman

qəbul edilmiş sayılır ki, bu cür əlavə xərclərin müvafiq smeta dəyəri sonuncu tərəfindən bəyənilsin.

Maddə 39. Baş Katib hər il hər bir üzvün Hökumətini onun üzvlük haqqının məbləği barədə məlumatlandırır; hər bir Üzv ona məlumat verildiyi gün ödənilməli olan üzvlük haqqı məbləğini Baş Katibə ödəyir. Lakin bu ödəmə bildirişin verildiyi tarixdən sonrakı altı aylıq müddətdən gec həyata keçirilə bilməz.

VIII fəsil. İmtiyazlar və immunitetlər

Maddə 40.

a. Avropa Şurası, üzvlərin nümayəndələri və Katiblik üzvlərin ərazisində öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün məqsədəuyğun hesab olunan zəruri imtiyaz və immunitetlərdən istifadə edirlər. Bu immunitetlərə bütün üzvlərin ərazisində Məşvərət Məclisindəki nümayəndələrin Məclisin, onun komitə və komissiyalarının işinin gedişində söylədikləri və səsvermələri ilə əlaqədar həbs və digər hüquqi proseduralardan irəli gələn immunitetlər daxildir.

b. Avropa Şurasının üzvləri mümkün qədər tez bir zamanda yuxarıdakı «a» bəndində nəzərdə tutulmuş müddələrin həyata keçirilməsi məqsədilə imzalanmış sazişlərin iştirakçısı olmağa öhdəlik daşıyırlar. Bu məqsədlə Nazirlər Komitəsi üzvlərin Hökumətlərinə bütün üzvlərin ərazisində təqdim olunan imtiyaz və immunitetləri müəyyən edən sazişi bəyənməyi tövsiyə edir. Bundan başqa, Fransa Respublikasının Hökuməti ilə Avropa Şurasının yerləşdiyi yerdə istifadə etdiyi imtiyaz və immunitetləri müəyyən edən xüsusi bir saziş imzalanır.

IX fəsil. Düzəlişlər

Maddə 41.

a. Bu Nizamnaməyə aid olan düzəlişlər barədə təkliflər Nazirlər Komitəsinə və ya maddə 23-də nəzərdə tutulmuş şərtlərə uyğun olaraq, Məşvərət Məclisinə təqdim oluna bilər.

b. Komitə məqsədemüvafiq hesab etdiyi halda, Nizamnaməyə Protokol şəklində tövsiyələr verir və dəyişiklikləri rəsmiləşdirir.

c. Düzəlişlərə dair Protokol imzalandıqdan və üzvlərin 2/3-si tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə minəcəkdir.

d. Bu maddənin əvvəlki bəndlərinin müddəalarından asılı olmayaraq, Komitə və Məclis tərəfindən bəyənilmiş maddə 23-35, 38 və 39-a düzəlişlər Baş Katib Üzv hökumətlərə həmin düzəlişlərin bəyənilməsini təsdiq edən xüsusi Şəhadətnamə verdiyi tarixdən qüvvəyə minir. Bu bəndin müddəaları yalnız Məclisin ikinci növbəti iclası başa çatdıqdan sonra tətbiq edilə bilər.

X fəsil. Yekun müddəalar

Maddə 42.

a. Bu Nizamnamə ratifikasiya edilməlidir. Ratifikasiya şəhadətnamələri saxlanmaq üçün Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Hökumətinə təqdim edilir.

b. Bu Nizamnamə yeddi ratifikasiya şəhadətnaməsi saxlanmağa verildikdən sonra qüvvəyə minir. Birləşmiş Krallığın Hökuməti Nizamnaməni imzalamış bütün hökumətlərə Nizamnamənin qüvvəyə minməsi haqqında şəhadətnaməni göndərir və həmin tarix üçün Avropa Şurası Nizamnaməsinin üzvü olan dövlətlərin siyahısını təqdim edir.

c. Sonradan Nizamnaməni imzalamış istənilən digər hökumət öz ratifikasiya şəhadətnaməsinin saxlanmağa verildiyi tarixdən bu Nizamnamənin iştirakçısı olur.

Bunu təsdiq edərək lazımı qaydada səlahiyyətləndirilmiş aşağıda imza edənlər bu Nizamnaməni imzaladılar.

Birgə Komitə:

I. Birgə Komitə Avropa Şurasının koordinasiya orqanıdır. Nazirlər Komitəsinin və Məşvərət Məclisinin müvafiq hüquqlarına xələl gətirmədən, Birgə Komitənin funksiyaları konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

- a. bu iki orqan üçün ümumi olan problemləri araşdırmaq;
- b. bu iki orqanın diqqətini Avropa Şurasında xüsusi maraq doğura bilən məsələlərə cəlb etmək;
- c. Nazirlər Komitəsinin və Məşvərət Məclisinin sessiyalarının gündəliyinin layihəsinin tərtib edilməsi üçün təkliflər vermək;
- d. bu iki orqanın hər hansı biri tərəfindən qəbul edilmiş tövsiyələrə praktiki qüvvə vermək vasitələrini araşdırmaq və təşviq etmək.

II.

- a. Birgə Komitə əsasən on iki üzvdən ibarət tərkibdə təşkil edilir, onlardan beşi Nazirlər Komitəsinə, yeddisi isə Məşvərət Məclisinə təmsil edir, sonuncuya ehtiyat üzv qismində Məşvərət Məclisinin Sədri də daxildir. Üzvlərin sayı Nazirlər Komitəsi ilə Məşvərət Məclisi arasındakı razılaşma əsasında artırıla bilər. Lakin Nazirlər Komitəsi öz mülahizəsinə əsasən, təmsilçilərinin sayını bir və ya iki nəfər artırmağa bilər.
- b. Nazirlər Komitəsi və Məşvərət Məclisi Birgə Komitəyə öz təmsilçilərinin seçilməsi metodunu seçməkdə azaddırlar.
- c. Baş Katib Birgə Komitənin iclaslarında məşvərətçi qismində iştirak etmək hüququna malikdir.

III.

- a. Məşvərət Məclisinin Sədri Birgə Komitənin Sədri olur.
- b. Nazirlər Komitəsinin üç, Məşvərət Məclisinin isə yeddi təmsilçisinin səsindən ibarət kvorum olmadıqda, Komitənin prosedurları etibarlı sayılmır.
- c. Birgə Komitənin yekun rəyləri səsvermə keçirilmədən qəbul edilir.
- d. Birgə Komitənin iclası Sədr tərəfindən çağırılır və hər dəfə zərurət olduqda, xüsusilə Nazirlər Komitəsinin və Məşvərət Məclisinin sessiyalarından əvvəl və sonra çağırılmalıdır.
- e. Yuxarıdakı müddəaları nəzərə almaq şərti ilə, Birgə Komitə öz prosedur qaydalarını qəbul edə bilər.

İxtisaslaşmış orqanlar

I. a. Avropa Şurası iqtisadi, sosial, mədəni, hüquqi, inzibati və digər bu kimi sahələrdə hər birinin öz səlahiyyətləri olan ixtisaslaşmış Avropa orqanlarının yaradılması məqsədilə öz üzvləri arasında danışıqlar aparılması təşəbbüsü ilə çıxış edə bilər.

b. Hər bir üzv bu ixtisaslaşmış Avropa orqanlarının hər hansı birinə qoşulmaqda və ya qoşulmamaqda azaddır.

II. Üzv dövlətlər öz təşəbbüsləri ilə öz aralarında ixtisaslaşmış Avropa orqanlarını yaratdıqda bu orqanların Avropa Şurası ilə münasibətlər qurmasının məqsədəuyğunluğu, bütövlükdə Avropa cəmiyyətinin maraqları lazımı qaydada nəzərə alınmaqla nəzərdən keçirilir.

III a. Nazirlər Komitəsi hər bir orqanı öz fəaliyyətləri barədə ona vaxtaşırı hesabat verməyə dəvət edə bilər.

b. İxtisaslaşmış orqanı yaradan hər hansı sazişdə parlament orqanının yaradılması nəzərdə tutulursa, həmin orqan Avropa Şurasının Məşvərət Məclisinə vaxtaşırı hesabat təqdim etməyə dəvət edilə bilər.

IV. a. İxtisaslaşmış orqanın Avropa Şurası ilə münasibətlər qurmasının şərtləri Şura ilə müvafiq ixtisaslaşmış orqan arasında bağlanan xüsusi sazişlərlə müəyyən edilə bilər. Belə sazişlər konkret olaraq aşağıdakı şərtləri özündə ehtiva edə bilər:

1. qarşılıqlı təmsilçilik və zəruri hallarda, Avropa Şurasının orqanları ilə ixtisaslaşmış orqanlar arasında müvafiq inteqrasiya formaları;

2. informasiya, sənədlər və statistik məlumatlar mübadiləsi;

3. ixtisaslaşmış orqan tərəfindən Avropa Şurasına hesabatların və Avropa Şurası tərəfindən ixtisaslaşmış orqana tövsiyələrin təqdim edilməsi;

4. işçi heyəti, inzibati, texniki, büdcə və maliyyə xidmətləri ilə bağlı tədbirlər.

b. Məşvərət Məclisi tərəfindən rəy verildikdən sonra belə sazişlərlə bağlı Avropa Şurası adından Nazirlər Komitəsi danışıqlar apara və həmin sazişləri bağlaya bilər.

v. Avropa Şurası onunla münasibətlər quran ixtisaslaşmış orqanların işini yuxarıdakı müddəalara uyğun olaraq, birgə müzakirələr keçirmək və onlara, eləcə də, üzv dövlətlərin hökumətlərinə tövsiyələr vermək vasitəsilə koordinasiya edə bilər.

Hökumətlərarası təşkilatlarla və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə münasibətlər.

I. Nazirlər Komitəsi istənilən hökumətlərarası təşkilatla Avropa Şurasının adından Şuranın səlahiyyətləri çərçivəsində olan məsələlərə dair sazişlər bağlaya bilər. Bu sazişlərdə konkret olaraq həmin təşkilatın Avropa Şurası ilə hansı formada münasibətlər quracağına şərtləri müəyyən edilir.

II. Avropa Şurası və ya onun istənilən orqanı Avropanın digər hökumətlərarası təşkilatları tərəfindən ona həvalə edilmiş istənilən funksiyaları Avropa Şurasının səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər. Nazirlər Komitəsi bu məqsəd üçün zəruri olan istənilən sazişləri bağlayır.

III . II bənddə qeyd edilən sazişdə konkret olaraq aşağıdakılar nəzərdə tutula bilər:

a. Şura sözügedən təşkilatlardan vaxtaşırı yazılı və ya şifahi hesabat və məlumatlar almaq və onlara bu cür hesabat və məlumatlar təqdim etmək üçün müvafiq addımlar atır;

b. Şura həmin təşkilatlar üçün zəruri ola biləcək rəyləri verir və xidmətləri göstərir.

IV. Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının səlahiyyətləri çərçivəsində olan məsələlərlə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr aparmaq üçün Avropa Şurasının adından lazımi tədbirləri həyata keçirə bilər.

«İNSAN HAQLARI VƏ ƏSAS AZADLIQLARI BARƏDƏ AVROPA KONVENSIYASI»

Avropa Şurası tərəfindən qəbul olunmuş birinci sənəd (4 noyabr 1950-ci ildə Romada imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş) «İnsan haqları və əsas azadlıqları barədə Avropa Konvensiyası» oldu.

Konvensiyanın giriş hissəsində deyilir:

Avropa Şurasının üzvü olub, bu Konvensiyanı imzalayan hökumətlər:

- 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannaməni nəzərə alaraq;

- Bu bəyannamənin məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqların hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi olduğunu nəzərə alaraq;

-Avropa Şurasının məqsədinin onun üzvləri arasında böyük birliyə nail olmaqdan ibarət olduğunu və bu məqsədlərə nail olmağın əsas vasitələrindən biri kimi insan hüquqları və əsas azadlıqlarının dəstəklənməsi və gələcəkdə reallaşdırılmasının mümkün olmasını hesab edərək;

-Dünyada ədalətin və sülhün əsası olan və riayət olunması daha yaxşı qaydada, bir tərəfdən həqiqi demokratik siyasi rejim, digər tərəfdən ümumi anlaşma və onların sadıq qaldığı insan hüquqlarına riayət etməklə təmin olunan əsas azadlıqlara dərin sadıqlıqlarını təsdiq edərək;

-Vahid səylərlə hərəkət edən və siyasi ənənələrin, idealların, azadlığın və hüququn aliliyinin ümumi irsinə malik olan Avropa ölkələrinin hökumətləri kimi ümumi bəyannamədə təsbit olunmuş bəzi hüquqların kollektiv həyata keçirilməsinin təmin edilməsi yolunda ilk addımlar atmaq üçün qətiyyət göstərərək aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

I fəsil. Əsas hüquq və azadlıqlar.

Maddə 1. İnsan hüquqlarına əməl etmək öhdəliyi.

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyası altında olan hər bir kəs üçün bu Konvensiyanın 1-ci fəsilində müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqların təminatçısıdır.

Maddə 2. Yaşamaq hüququ.

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm hökmü nəzərdə tutulmuş cinayət hadisəsinin törədilməsinə görə məhkəmə hökmünün icrası istisna olmaqla, qəsdən həyatdan məhrum edilə bilməz.

2. Son zərurət vəziyyətində gücün tətbiq edilməsi nəticəsində həyatdan məhrum etmə bu maddənin tələblərinin pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz:

- a) hər hansı şəxsi qanunsuz zorakılıqdan müdafiə məqsədilə;
- b) qanuni həbs həyata keçiriləndə və ya qanuni əsaslarla saxlanılmış şəxsin qaçmasının qarşısının alınması məqsədilə;
- c) qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ixtişaş və qiyamın yatırılması məqsədilə.

Maddə 3. İşgəncələrin qadağan olunması.

1. Heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz.

Maddə 4. Kəlləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması.

1. Heç kəs kəlləlikdə və asılılıqda saxlanıla bilməz;
2. Heç kəs məcburi və ya icbari əməyə cəlb edilə bilməz;
3. Bu maddənin məqsədləri «məcburi və icbari əmək» istilahına daxil deyil:

a) Konvensiyanın 5-ci maddəsinin əsasları ilə nəzərdə tutulmuş qaydada həbsə alınmış və ya həbsdən şərti azad edilmiş şəxslərin görməli olduqları hər hansı bir iş;

b) əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina etmənin qanuni hesab edildiyi ölkələrdə həqiqi hərbi xidmət əvəzinə təyin olunmuş hər hansı bir qeyri- hərbi xidmət;

c) fəlakət baş verdiyi və ya fəvqəladə hallar zamanı insanların həyatına və əmin-amanlığına təhlükə yaranan vaxtı istənilən xidmət;

d) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan istənilən iş və ya xidmət;

Maddə 5. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ.

1. Hər kəs azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir. Heç kəs aşağıda göstərilən, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar və qaydalar istisna olmaqla, azadlıqdan məhrum edilə bilməz.

a) səlahiyyətli Məhkəmə tərəfindən məhkum edilmə ilə əlaqədar şəxsin qanuni həbsdə saxlanılması;

b) məhkəmə qərarını və ya digər qanuni əsaslarla nəzərdə tutulmuş öhdəliyin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni həbs edilməsi və ya tutulub saxlanılması;

q) hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsasların olduğunun hesab edildiyi hallarda, şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

d) yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin, tərbiyəvi nəzarətini həyat keçirmək və ya qanuni əsaslarla tutulmasını təmin etmək və ya səlahiyyətli orqana təqdim etmək məqsədilə tutulub saxlanılması ;

e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə şəxslərin, o cümlədən ruhi xəstələrin, əyyaşların, narkotiklərə mübtəla olmuşların və sərsərilərin qanuni əsaslarla tutulub saxlanılması;

f) qanunsuz olaraq ölkəyə daxil olan, barələrində sürgün edilməsi (deportasiya) və geri qaytarılması (ekstradisiya) tədbirləri həyata keçirilən şəxslərin qanuni əsaslarla həbsi və ya tutulub saxlanılması;

2. Hər bir həbs olunan şəxsə təxirə salınmadan başa düşdüüyü dildə onun həbs olunmasının və irəli sürülən hər hansı bir ittihamın mahiyyəti barədə məlumat verilir.

3. Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən əsaslarla həbs olunmuş və ya tutulub saxlanılmış hər bir şəxs məhkəməyə qədər azad olunması üçün əqlabatan müddət ərzində (mümkün qədər təxirə salınmadan) məhkəməyə və ya qanuni səlahiyyətlərlə məhkəmə vəzifələrini yerinə yetirən və məhkəmə araşdırmasını aparmağa hüququ olan digər vəzifəli şəxsin yanına aparılır. Şəxsin azad olunması məhkəmədən qaçıb gizlənməsi ehtimalının olmamasına zəmanət verən əsaslarla əlaqələndirilə bilər.

4. Həbs olunmuş və ya tutulub saxlanılmaqla azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir şəxs gecikdirilmədən onun saxlanılmasının qanuni olub-olmamasını öyrənmək, əgər qanunsuz saxlanılıbsa, azad edilməsi barədə qərar qəbul edilməsi üçün məhkəmə araşdırılması hüququna malikdir.

5. Bu maddənin əsaslarına zidd olaraq həbs olunma və ya tutulub saxlanma qurbanı olmuş hər bir şəxsin zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ var.

Maddə 6. Ədalətli məhkəmə baxışı hüququ.

1. Hər bir şəxsin mülki hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən və ya ona elan olunmuş cinayət ittihamı üzrə hər hansı bir işə baxılarkən ədalətli, açıq, müstəqil, qərəzsiz və qanunla yaradılmış məhkəmə tərəfindən qısa vaxt ərzində araşdırılma aparılması hüququ vardır. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə şərafət nöqtəyi-nəzərindən, ictimai qayda və dövlət təhlükəsizliyi baxımından, həmçinin yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarını təmin etmək məqsədilə və ya tərəflərin şəxsi həyatını qorumaq baxımından, eləcə də, hakimin fikrinə əsasən, açıq-aşkarlıq mühakimə icraatının maraqlarına xüsusi vəziyyətlərdə zidd olarsa, mətbuat nümayəndələri və digər şəxslər bütövlüklə məhkəmə gedişinə və ya onun hər hansı bir hissəsinə buraxılmaya bilərlər.

2. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə, təqsirsiz sayılır.

3. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxsin ən azı aşağıdakı hüquqları vardır:

a) başa düşdüyü dildə hansı əsaslarla, nədə təqsirləndirildiyi barədə təxirəsalınmadan və ətraflı məlumat almaq;

b) öz müdafiəsinə hazırlaşmaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq;

c) şəxsən özü və ya özü seçdiyi müdafiəçi, əgər həmin şəxsin müdafiəçi xidmətindən istifadə etmək üçün kifayət qədər maddi imkanı yoxdursa, mühakimə icraatının maraqlarının təmini baxımından ona pulsuz təyin olunmuş müdafiəçi tərəfindən müdafiə olunmaq ;

d) təqsirləndirilən şəxs onun əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya dindirilməsini tələb etmək, həmin şahidlərin dindirilmə şərtlərinə uyğun olaraq lehinə ifadə verə biləcək şahidlərin çağırılıb dindirilməsini tələb etmək ;

e) əgər təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışı dilini başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, pulsuz olaraq tərcüməçinin xidmətindən istifadə etmək.

Maddə 7. Yalnız qanunla cəzalandırma.

1. Törədilən anda qüvvədə olan milli və beynəlxalq hüquqa əsasən, cinayət hadisəsi hesab edilməyən, hər hansı bir hərəkət və ya hərəkətsizlik nəticəsində törədilən hər hansı bir cinayət hadisəsinə görə heç kim məhkum edilə bilməz və cinayət hadisəsi törədilən vaxtı tətbiqi nəzərdə tutulan cəzadan daha ağır cəzaya məruz qala bilməz.

2. Hərəkət və hərəkətsizliyin nəticəsi olaraq, törədilən anda ümumi hüquq prinsipləri və sivil ölkələr tərəfindən cinayət hadisəsi kimi tanınan əmələ görə hər hansı bir şəxsin məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına bu maddənin tələbləri mane olmur.

Maddə 8. Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ.

1. Hər bir insan şəxsi və ailə həyatına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və gizli yazışmaq hüququna malikdir.

2. Qanuna uyğun olan, habelə, demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai təhlükəsizliyin və ya ölkənin iqtisadi rifahının mənafeyi üçün ictimai qayda pozulmasının və ya cinayətkarlığın qarşısının alınması, sağlamlıq və ya mənəviyyatın qorunması, yaxud digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə zəruri olan müdaxilə istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət orqanları tərəfindən müdaxilə edilə bilməz.

Maddə 9. Fikir, vicdan və din azadlığı.

1. Hər bir insan fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquq dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirməyi, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etməyi, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etməyi, dini ayinlərin, mərasimlərin öyrənilməsi və yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan həddə məhdudlaşdırıla bilər.

Maddə 10. Fikir və söz azadlığının ifadə edilməsi.

1. Hər bir insan öz fikrini və sözünü azad ifadə etmək hüququna malikdir. Bu hüquq öz fikrində qalmaq azadlığı, dövlət orqanları tərəfindən hər hansı müdaxilə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığını özündə birləşdirir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinomatoqrafiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur.

2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə ixtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın, yaxud

mənəviyyatın mühafizəsi üçün, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi üçün gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq üçün və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən formallıqlara, şərtlərlə, məhdudiyətlərlə və ya sanksiyalarla müşayiət oluna bilər.

Maddə 11. Toplaşmaq və birlik azadlığı.

1. Hər bir şəxsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı və həmçinin, öz maraqlarını qorumaq məqsədilə həmkarlar ittifaqı yaratmaq və həmin ittifaqa üzv olmaq hüququ var.

2. Bu azadlıqların yerinə yetirilməsi demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin və ictimai asayişin təminatı, ixtişas və cinayətlərin qarşısının alınması, sağlamlığın və mənəviyyatın, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması zərurəti yarandığı halda məhdudlaşdırıla bilər.

3. Silahlı qüvvələrin tərkibində, polisdə və digər inzibati dövlət orqanlarında olan şəxslərin bu azadlıqları həyata keçirmələrinə qanuni məhdudiyət qoyulmasına maddənin tələbləri mane olmur.

Maddə 12. Nikah hüququ.

1. Nikah hüququnu tənzimləyən milli qanunvericiliyə əsasən, nikah yaşına çatmış kişi və qadınlar nikah bağlamaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər.

Maddə 13. Səmərəli vasitələrlə müdafiə hüququ.

1. Bu Konvensiya ilə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqları pozulmuş hər bir insan, pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, səmərəli vasitələrlə dövlət orqanları qarşısında müdafiə hüququna malikdir.

Maddə 14. Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması.

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlar cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi baxışından, milli və ya sosial mənşəyindən, milli azlıqlara mənsubiyyətindən,

əmlak vəziyyətindən, doğum və ya digər əlamətlərindən asılı olmayaraq, hər bir şəxsə qarşı ayrı-seçkiliyi qadağan edir.

Maddə 15. Fövqəladə hallar zamanı məhdudlaşdırma.

1. Müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fövqəladə hallar zamanı razılığa gələn ali tərəflərdən hər hansı biri beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərə zidd olmamaq şərti ilə, yalnız vəziyyətin fövqəladəliliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilməklə bağlı tədbirlər görə bilər.

2. Bu müddəaya əsasən, qanuni müharibə aktları nəticəsində ölüm halları istisna olmaqla, II, III maddələr, IV maddənin I bəndi və VII maddədən geri çəkilməyə yol verilmir.

3. Bu geri çəkilmə hüququndan istifadə edən hər hansı razılığa gələn yüksək tərəf gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri haqqında Avropa Şurasının Baş Katibini tam məlumatlandırır. O, həmçinin belə tədbirlərin dayandırılması və Konvensiyanın müddəalarının yenidən tam həyata keçirilməyə başlanması haqqında Avropa Şurasının Baş Katibinə məlumat verir.

Maddə 16. Əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması.

10, 11 və 14-cü maddələrdə nəzərdə tutulan heç bir hal razılığa gələn yüksək tərəflər üçün əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinə məhdudiyətlər qoyulmasına maneə kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

Maddə 17. Hüquqlardan sui-istifadənin qadağan olunması.

Bu Konvensiyanın heç bir müddəası hər hansı bir dövlətin, qrupun və ya şəxsin burada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının ləğvinə yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq, hər hansı əməl törətmək və ya onları Konvensiyada nəzərdə tutulandan daha artıq məhdudlaşdırmaq hüququna malik olması kimi şərh oluna bilməz.

Maddə 18. Hüquqlarla bağlı məhdudlaşdırmalardan istifadənin hədləri.

Qeyd olunan hüquq və azadlıqlarla bağlı bu Konvensiyada yol verilən məhdudiyətlər nəzərdə tutulduğundan başqa hər hansı bir məqsəd üçün tətbiq olunmamalıdır.

II fəsil. Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi.

Maddə 19. Məhkəmənin təsis olunması.

Razılığa gələn yüksək tərəflər bu konvensiya və onun protokolları ilə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərə riayəti təmin etmək məqsədilə Avropa İnsan Haqları Məhkəməsini (sonradan «Məhkəmə» adlanacaq) təsis edirlər. O, daimi əsaslarla fəaliyyət göstərir.

Maddə 20. Hakimlərin sayı.

Məhkəmə razılığa gələn yüksək tərəflərin bərabər sayda hakimlərindən ibarətdir.

Maddə 21. Hakimliyə dair tələblər.

1. Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış nüfuzlu hüquqşünaslar olmalıdırlar.

2. Hakimlər Məhkəmənin işində şəxs qisminə iştirak edirlər.

3. Vəzifədə olduqları bütün müddət ərzində hakimlər onların müstəqilliyi, qərəzsizliyi və ya tam iş gününün xarakterindən irəli gələn tələblərlə bir araya sığmayan hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmamalıdırlar. Bu bəndin müddəalarının tətbiqi ilə bağlı yaranan bütün məsələləri Məhkəmə həll edir.

Maddə 22. Hakimlərin seçilməsi.

1. Hər bir razılığa gələn yüksək tərəf üzrə hakimlər onların təqdim etdiyi 3 namizəd siyahısından Parlament Assambleyasında səs çoxluğu ilə seçilir.

2. Yeni razılığa gələn yüksək tərəflərin qoşulması zamanı, həmçinin yaranan boş yerlər doldurularkən məhkəmənin tərkibinə seçkilər üçün analoji prosedur tətbiq olunur.

Maddə 23. Səlahiyyət müddəti.

1. Hakimlər 6 il müddətinə seçilirlər. Onlar yenidən seçilə bilərlər. Lakin birinci seçkidə seçilmiş hakimlərin yarısının səlahiyyət müddəti 3 il sonra bitir.

2. 3 il sonra səlahiyyət müddəti bitən hakimlər seçkilərdən dərhal sonra Avropa Şurası Baş Katibi tərəfindən püşkatma yolu ilə müəyyənləşdirilir.

3. Məhkəmənin yarı tərkibinin hər üç ildən bir dəyişilməsini təmin etmək məqsədilə Parlament Assambleyası hər hansı növbəti seçkilərin keçirilməsinə qədər seçilmiş bir və ya bir neçə hakimin səlahiyyət müddətinin 3 ildən az və 9 ildən çox olmamaq şərtilə, 6 ildən başqa müddətə dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər.

4. Parlament Assambleyası bir dəfədən çox səlahiyyət müddətinin müzakirə edir və ya əvvəlki bəndin müddəalarını tətbiq edərsə, səlahiyyət müddətləri Avropa Şurası Baş Katibi tərəfindən seçkilərdən dərhal sonra püşkatma yolu ilə müəyyənləşdirilir.

5. Səlahiyyət müddəti bitməmiş hakimi əvəz etmək üçün seçilmiş yeni hakim öz sələfinin səlahiyyət müddətinin qalan hissəsi qədər bu vəzifəni tutur.

6. Hakimler 70 yaşa çatdıqda onların səlahiyyət müddəti bitir.

7. Hakimler öz vəzifələrini dəyişiklik həyata keçirilənə qədər tuturlar. Bununla yanaşı, onlar səlahiyyət müddətləri bitdikdən sonra belə icraatlarında olan işlərə baxmaqda davam edirlər.

Maddə 24. Vəzifədən azad etmə.

Digər hakimlərin 2/3 səs çoxluğu ilə hər hansı hakimin qoyulan tələblərə cavab vermədiyi haqqında qərarı olmadan hakim öz vəzifəsindən azad edilə bilməz.

Maddə 25. Dəftərxana və məhkəmə katibləri.

Məhkəmə vəzifələri və Məhkəmənin təşkil qaydalarını müəyyənləşdirilən katibliyə malikdir. Məhkəmə katibləri Məhkəmənin işinə köməklik göstərirlər.

Maddə 26. Məhkəmənin Plenumu.

Məhkəmənin Plenumu:

a) öz sədrini və sədrin bir, yaxud iki müavinini 3 il müddətinə seçir; onlar yenidən seçilə bilər;

b) müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan Palatalar təsis edir;

v) Məhkəmə Palatasının sədrilərini seçir; onlar yenidən seçilə bilərlər;

q) Məhkəmə qaydalarını təsdiq edir;

d) Qeydiyyatçının bir, yaxud bir neçə müavinini seçir.

Maddə 27. Komitələr, Palatalar və Böyük Palata.

1. Məhkəmə, qarşısında qaldırılmış işlərə baxmaq üçün 3 hakimdən ibarət komitələri, 7 hakimdən ibarət Palataları və 17 hakimdən ibarət Böyük Palatanı təsis edir. Məhkəmə Palataları müəyyən müddət üçün nəzərdə tutulan komitələri yaradır.

2. İşdə tərəf olan dövlətdən seçilmiş hakim, yaxud belə hakim olmadığı hallarda və ya o, iclasda iştirak edə bilmədikdə, həmin dövlətin seçdiyi hakim qismində iştirak edə biləcək şəxs Palatanın və Böyük Palatanın ehtiyat üzvü olur.

3. Böyük Palatanın tərkibinə Məhkəmənin sədri, Məhkəmə sədrinin müavinləri, Palata sədrləri və Məhkəmə qaydalarına müvafiq olaraq seçilmiş digər şəxslər də daxil olur. 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, işin Böyük Palataya verildiyi hallarda onun iclaslarında bu Palatanın sədri və işdə tərəf olan müvafiq dövlətin hakimi istisna olmaqla, qərar çıxaran Palatanın hakimlərindən heç biri iştirak etməməlidir.

Maddə 28. Komitələrin şikayəti qəbul olunmayan elan etməsi.

Komitə yekdil səsle 34-cü maddəyə müvafiq olaraq, verilmiş şikayətləri, əgər belə qərar şikayət əlavə öyrənilmədən qəbul edilibsə, qəbul olunmayan elan edə və ya onu icraatda olan işlərin siyahısından çıxara bilər. Belə qərar qətidir.

Maddə 29. Şikayətin qəbul olunması və mahiyyəti barədə Palataların qərarları.

1. Əgər 28-ci maddədə nəzərdə tutulmuş heç bir qərar qəbul edilməyibsə, Palata 34-cü maddəyə müvafiq verilmiş fərdi şikayətin qəbul olunması və işin mahiyyəti haqqında qərar çıxarır.

2. Palata 33-cü maddəyə müvafiq olaraq verilmiş dövlətlərarası şikayətin qəbul olunması və mahiyyəti haqqında qərar çıxarır.

3. Əgər Məhkəmə istisna qaydada digər qərar qəbul etməzsə, şikayətin qəbul olunması haqqında qərar ayrılıqda çıxarılır.

Maddə 30. Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyadan imtina.

Əgər Palatanın icraatında olan iş Konvensiyanın və ya onun protokollarının şərhinə dair ciddi məsələlərə toxunursa, yaxud məsələnin həlli Məhkəmənin əvvəllər çıxardığı qərara ziddirsə, tərəflərdən heç biri buna etiraz etmədikdə Palata öz qərarını çıxarana qədər istənilən vaxt Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyasından imtina edə bilər.

Maddə 31. Böyük Palatanın səlahiyyətləri.

Böyük Palata:

- a) 30-cu maddənin müddəalarına əsasən, yurisdiksiyasından imtina etdikdə və ya 43-cü maddənin müddəalarına müvafiq olaraq iş ona göndərildikdə, 33-cü və ya 34-cü maddəyə müvafiq olaraq verilmiş şikayətlər üzrə qərar çıxarır;
- b) 47-ci maddənin müddəalarına müvafiq olaraq, məsləhətçi rəylər çıxarmaq üçün verilmiş sorğulara baxır.

Maddə 32. Məhkəmənin yurisdiksiyası.

1. Məhkəmənin yurisdiksiyası 33, 34 və 47-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş şərtlərlə, Konvensiyanın və onun protokollarının şərhinə və tətbiqinə dair göndərilən bütün məsələlərə şamil edilir.

2. Konkret iş üzrə Məhkəmənin yurisdiksiyası ilə bağlı mübahisəni Məhkəmə həll edir.

Maddə 33. Dövlətlərarası işlər.

Hər hansı razılığa gələn yüksək tərəf digər razılığa gələn yüksək tərəfin Konvensiya və onun protokollarının müddəalarını pozması ilə bağlı məhkəməyə müraciət edə bilər.

Maddə 34. Fərdi şikayətlər.

Məhkəmə istənilən fiziki şəxsdən, qeyri-hökumət təşkilatından və ya ayrı-ayrı şəxslər qrupundan razılığa gələn yüksək tərəflərdən birinin onun bu Konvensiya və ya onun protokolları ilə tanınmış hüquqlarını pozmasını iddia edən şikayətlər qəbul edə bilər. Razılığa gələn yüksək tərəflər bu hüququn səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 35. Qəbul edilmə meyarı.

1. Məhkəmə yalnız beynəlxalq hüququn qəbul edilmiş normalarına müvafiq olaraq, bütün daxili hüquq-müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra və son qərarın çıxarıldığı tarixdən 6 ay müddət keçənədək məsələyə baxa bilər.

2. Məhkəmə 34-cü maddəyə müvafiq olaraq, verilmiş aşağıdakı şikayətlərə baxmır:

a) anonim olan;

b) mahiyyətə məhkəmənin artıq baxdığı məsələ ilə eyni olan, yaxud beynəlxalq araşdırmanın və ya tənzimlənmənin digər prosedurunun predmeti olan və işə aid yeni faktları əks etdirməyən.

3. Məhkəmə 34-cü maddəyə müvafiq olaraq verilmiş istənilən fərdi şikayəti, bu Konvensiya və ya onun protokollarının müddəaları ilə bir araya sığmayan, açıq əsaslandırılmamış və ya şikayətvermə hüququndan sui-istifadə edilmiş hesab edirsə, qəbul olunmayan elan edə bilər.

4. Məhkəmə bu maddəyə müvafiq olaraq qəbul olunmayan hesab etdiyi istənilən şikayəti rədd edir. O, bunu icraatın istənilən mərhələsində edə bilər.

Maddə 36. Üçüncü tərəfin iştirakı.

1. Palatada və ya Böyük Palatada olan bütün işlərdə vətəndaşı şikayətçi olan hər bir yüksək razılığa gələn tərəfin yazılı qeydlər təqdim etmək və dinləmələrdə iştirak etmək hüququ var.

2. Ədalət mühakiməsinin lazımı qaydada həyata keçirilməsi naminə Məhkəmənin sədri prosesdə tərəf olmayan istənilən razılığa gələn tərəfi və ya şikayətçi olmayan istənilən maraqlı şəxsi yazılı qeydlər təqdim etmək və dinləmələrdə iştirak etmək üçün dəvət edə bilər.

Maddə 37. Şikayətlərin siyahıdan çıxarılması.

1. Əgər işin vəziyyəti aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verirsə, icraatın istənilən mərhələsində məhkəmə şikayəti işlərin siyahısından çıxarmaq barədə qərar qəbul edə bilər:

a) Şikayətçi daha öz ərizəsinə baxılmasına nail olmaq üçün səy göstərmirsə; və ya

b) məsələ öz həllini tapıb; və ya

v) məhkəmənin müəyyənləşdirdiyi istənilən digər səbəbə görə, şikayətə baxışı davam etdirməyə lüzum yoxdursa.

Bununla belə, əgər bu Konvensiya və onun Protokolları ilə təmin olunan insan hüquqlarına riayət olunması bunu tələb edirsə, Məhkəmə şikayətə baxmaqda davam edir.

2. Əgər Məhkəmə işin gedişinin buna bəraət qazandırdığını hesab edirsə, şikayətin baxılmalı işlər siyahısında bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər.

Maddə 38. İşə baxılma və dostcasına həll proseduru.

1. Əgər Məhkəmə şikayəti qəbul edilən elan edirsə, o:

a) maraqlı tərəflərin nümayəndələrinin iştirakı ilə işin baxışını davam etdirir və ehtiyac olduqda, maraqlı dövlətlərin bütün zəruri şəraiti yaradacağı səmərəli nəzərdən keçirilmə üçün tədqiqat aparır;

b) bu Konvensiyada və onun protokollarında bəyan edilmiş insan hüquqlarına hörmət əsasında məsələnin dostcasına həllini təmin etmək niyyətilə özünü maraqlı tərəflərin sərəncamına təqdim edir.

2.1 bənddə nəzərdə tutulan proses məxfi həyata keçirilir.

Maddə 39. Dostcasına həllin tapılması.

Dostcasına həll səmərə verdikdə, Məhkəmə faktların qısa xülasəsini və nail olunan həlli əks etdirən qərar çıxarmaqla işi öz siyahısından çıxarır.

Maddə 40. Açıq dinləmələr və sənədlərə çıxış.

1. Məhkəmə istisna hal kimi digər qərar qəbul etməzsə, dinləmələr açıq keçirilir.

2. Məhkəmə sədri digər qərar qəbul etməzsə, qeydiyyatçıya saxlanmaq üçün verilmiş sənədlər ictimaiyyət üçün açıqdır.

Maddə 41. Əvəzin ədalətli ödənilməsi.

Əgər Məhkəmə Konvensiya və onun protokollarının pozulduğunu, lakin razılığa gələn yüksək tərəfin daxili hüququnun yalnız bu pozuntunun nəticələrinin qismən aradan

qaldırılmasına imkan verdiyini müəyyən edirsə, Məhkəmə zəruri halda zərərçəkən tərəfə əvəzin ədalətli ödənilməsini təyin edir.

Maddə 42. Palataların qərarları.

44-cü maddənin II hissəsinin müddəalarına uyğun olaraq, Palataların qərarları qətidir.

Maddə 43. İşin Böyük Palataya verilməsi.

1. Palatanın qərar çıxarmasından sonrakı 3 ay müddət ərzində iş üzrə istənilən tərəf, müstəsna hallarda, işin Böyük Palataya verilməsini tələb edə bilər.

2. Əgər iş bu Konvensiya və onun protokollarının müddələrinin şərh və ya tətbiqinə dair ciddi məsələlər və ya ümumi xarakterli digər ciddi məsələlər yaradırsa, Böyük Palatanın 5 hakimdən ibarət Kollegiyası tələbi qəbul edir.

3. Kollegiya tələbi qəbul edirsə, onda Böyük Palata qərar çıxarmaqla işi həll edir.

Maddə 44. Qəti qərarlar.

1. Böyük Palatanın qərarı qətidir.

2. Palatanın qərarı aşağıdakı hallarda qəti olur:

a) tərəflər işin Böyük Palataya verilməsi barədə müraciət etməyəcəklərini bəyan etdikdə;

b) Əgər işin Böyük Palataya verilməsi barədə müraciət edilməyibsə, qərar çıxarılan tarixdən 3 ay sonra;

v) Böyük Palatanın Kollegiyası 43-cü maddəyə müvafiq olaraq, verilmə haqqında müraciəti rədd etdikdə.

3. Qəti qərar dərc olunur.

Maddə 45. Qərar və qərardadların əsaslandırılması.

1. Qərarlar, həmçinin şikayətləri qəbul edilən və ya qəbul olunmayan elan edən qərardadlar əsaslandırılmalıdır.

2. Əgər qərar bütövlükdə və ya qismən hakimlərin yekdil rəyini ifadə etmirsə, onda hər hansı hakim xüsusi rəy verə bilər.

Maddə 46. Qərarların məcburi qüvvəsi və icrası.

1. Razılığa gələn yüksək tərəflər Məhkəmənin onların tərəf olduqları işlər üzrə yekun qərarına riayət etməyi öhdələrinə götürürlər.

2. Məhkəmənin yekun qərarı onun icrasına nəzarəti həyata keçirən Nazirlər Komitəsinə göndərilir.

Maddə 47. Məsləhətçi rəylər.

1. Məhkəmə Nazirlər Komitəsinin müraciəti ilə Konvensiya və onun protokollarının müddələrinin şərhinə dair hüquqi məsələlər üzrə məsləhətçi rəylər verə bilər.

2. Belə rəylər Konvensiyanın II fəslə və onun protokollarında müəyyən edilən hüquq və azadlıqların məzmun və həcmində dair hər hansı məsələyə, yaxud Məhkəmənin və ya Nazirlər Komitəsinin Konvensiyaya müvafiq olaraq, hər hansı müraciətə baxarkən toxunmalı olduğu digər məsələlərə aid olmamalıdır.

3. Məhkəmənin məsləhətçi rəy verməsi üçün Nazirlər Komitəsinin müraciəti Komitənin iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Maddə 48. Məhkəmənin məsləhət yurisdiksiyası.

Məsləhətçi rəy vermək haqqında Nazirlər Komitəsi tərəfindən edilən müraciətin Məhkəmənin səlahiyyətinə aid olub-olmamasını, 47-ci maddədə müəyyən edildiyi kimi, Məhkəmə özü həll edir.

Maddə 49. Məsləhətçi rəylərin əsaslandırılması.

1. Məhkəmənin məsləhətçi rəyləri əsaslandırılmalıdır.

2. Əgər məsləhətçi rəy ümumilikdə və ya qismən hakimlərin yekdil rəyini əks etdirmirsə, onda hər hansı hakim xüsusi rəy vermək hüququna malikdir.

3. Məhkəmənin məsləhətçi rəyləri Nazirlər Komitəsinə təqdim edilir.

Maddə 50. Məhkəmənin saxlanılması xərcləri.

Məhkəmənin saxlanması xərclərini Avropa Şurası ödəyir.

Maddə 51. Hakimlərin imtiyaz və immunitetləri.

Hakimlər öz funksiyalarını yerinə yetirərkən Avropa Şurası Nizamnaməsinin 40-cı maddəsində və onun əsasında bağlanmış sazişlərdə nəzərdə tutulan imtiyaz və immunitetlərə malikdirlər.

III fəsil. Ümumi müddəalar.

Maddə 52. Baş Katibin sorğuları.

Avropa Şurası Baş Katibinin müraciəti əsasında hər bir razılığa gələn yüksək tərəf öz daxili hüququnun bu Konvensiyanın hər hansı müddəasının səmərəli tətbiqini necə təmin edəcəyi ilə bağlı izahat təqdim edir.

Maddə 53. İnsan hüquqları ilə bağlı təminatlar.

Bu Konvensiyada heç nə hər hansı razılığa gələn yüksək tərəfin qanunvericiliyi və ya onun tərəfdar olduğu hər hansı digər sazişlə təmin edilə bilən insan hüquqları və əsas azadlıqlarından hər hansını məhdudlaşdırmaq və ya onlardan geri çəkmə kimi şərh oluna bilməz.

Maddə 54. Nazirlər Komitəsinin səlahiyyətləri.

Bu Konvensiyada heç nə Avropa Şurası Nizamnaməsinin Nazirlər Komitəsinə verdiyi səlahiyyətlərə xələl gətirmir.

Maddə 55. Mübahisələrin digər vasitələrlə tənzimlənməsindən imtina.

Razılığa gələn yüksək tərəflər, xüsusi saziş istisna olmaqla, bu Konvensiyanın müddəalarının şərhini və tətbiqi ilə bağlı mübahisələri petisiya yolu ilə baxışa verərkən, onlar arasında qüvvədə olan müqavilələrə və ya bəyannamələrə müraciət etməməyə və bu Konvensiyada nəzərdə tutululardan başqa mübahisələrin tənzimlənməsi vasitələrindən istifadə etməməyə razılıq verirlər.

Maddə 56. Ərazi tətbiqi.

1. Hər hansı dövlət imzalanma, yaxud ratifikasiya zamanı və ya sonradan Avropa Şurasının Baş Katibinə ünvanlanmış bildiriş vasitəsilə Konvensiyanın və bu maddənin 4-cü bəndi nəzərə alınmaqla, beynəlxalq əlaqələrinə görə onun cavabdehlik daşdığı bütün ərazilərə, yaxud onlardan hər hansı birinə şamil ediləcəyini bəyan edə bilər.

2. Konvensiya bildirişdə adı çəkilən əraziyə və ya ərazilərə Avropa Şurasının Baş Katibi bildirişi aldıqdan 30 gün sonra şamil edilir.

3. Bu Konvensiyanın müddəaları belə ərazilərdə yerli şəraitin lazımı qaydada nəzərə alınması ilə tətbiq edilir.

4. Bu maddənin 1-ci hissəsinə müvafiq olaraq bəyanat vermiş hər hansı dövlət sonradan istənilən vaxt həmin bəyanatda göstərilmiş bir və ya bir neçə ərazinin adından Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Məhkəmənin fiziki şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ya fərdlər qrupundan şikayətlər qəbul etmək səlahiyyətini tanıdığını bəyan edə bilər.

Maddə 57. Qeyd-şərtlər.

1. İstənilən dövlət bu Konvensiyanı imzalayarkən və ya onun ratifikasiya sənədini depozitə verərkən, Konvensiyanın hər hansı konkret müddəası ilə bağlı o dövrdə onun ərazisində qüvvədə olan bu və ya digər qanunun həmin müddəaya uyğun olmaması ilə əlaqədar qeyd-şərt verə bilər. Ümumi xarakterli qeyd-şərtlərə yol verilmir.

2. Bu maddəyə uyğun olaraq edilmiş istənilən qeyd-şərt müvafiq qanunun qısa məzmununu əks etdirməlidir.

Maddə 58. Denonsasiya.

1. Razılığa gələn yüksək tərəf yalnız bu Konvensiyaya tərəfdar olduğu tarixdən 5 il keçdikdən sonra və bu barədə digər razılığa gələn digər yüksək tərəfləri məlumatlandıran Avropa Şurasının Baş Katibinə ünvanlanmış xəbərdarlığın əks olunduğu bildirişi göndərdikdən 6 ay sonra bu Konvensiyanı denonsasiya edə bilər.

2. Denonsasiya müvafiq razılığa gələn yüksək tərəfi denonsasiyanın qüvvəyə minəcəyi tarixədək törədə biləcəyi və bu Konvensiya üzrə öhdəliklərini poza biləcək hər hansı əməlinə görə öhdəliklərindən azad etmir.

3. Avropa Şurasının üzvlüyündən çıxan hər hansı razılığa gələn yüksək tərəf eyni şərtlərlə bu Konvensiyanın da tərəfi olmur.

4. Konvensiya 56-cı maddəyə əsasən, onun şamil olunmasının bəyan edildiyi istənilən əraziyə münasibətdə əvvəlki bəndlərin müddəalarına müvafiq olaraq denonsasiya edilə bilər.

Maddə 59. İmzalanma və ratifikasiya.

1. Bu Konvensiya Avropa Şurası üzvləri tərəfindən imzalanmaq üçün açıqdır. O, ratifikasiya olunmalıdır. Ratifikasiya sənədi Avropa Şurasının Baş Katibinə saxlanmaya verilir.

2. Bu Konvensiya 10 ratifikasiya sənədi saxlanmaya verildikdən sonra qüvvəyə minir.

3. Sonradan ratifikasiya edən dövlətlər üçün Konvensiya onların ratifikasiya sənədlərini saxlanmaya verdikləri tarixdən qüvvəyə minir.

4. Avropa Şurasının Baş Katibi Konvensiyanın qüvvəyə minməsi, onu ratifikasiya etmiş razılığa gələn yüksək tərəflərin adları və sonradan qüvvəyə minmiş bütün ratifikasiya sənədlərinin saxlanmaya verilməsi haqqında Avropa Şurasının bütün üzv dövlətlərini xəbərdar edir.

AVROPA ŞURASININ FORMALAŞMASINDA ƏSAS TARİXİ HADİSƏLƏR

19 dekabr 1954-cü ildə – Şuranın təhsil, mədəniyyət, gənclər və idman sahələrini əhatə edən «Avropa Mədəni Konvensiyası imzalanır;

16 aprel 1956-cı ildə iştirakçı dövlətlər tərəfindən xüsusi istiqamətli layihələrin həyata keçirilməsinə yardım məqsədilə «İşədüzəltmə Fondu» (hazırda Avropa Şurasının İnkişaf Fondu adlandırılır) yaradılır;

12 yanvar 1957-ci ildə Avropa Şurasının yerli və regional hökumətlərinin daimi Konfransı yaradılır. Hazırda Avropa dövlətlərinin yerli və regional konqresi adlandırılır;

18 sentyabr 1959-cu ildə Strasburqda Avropa Şurası tərəfindən «İnsan haqları üzrə Avropa Məhkəməsi yaradılır;

18 oktyabr 1961-ci ildə Turin şəhərində Avropa Şurasının «Avropa Sosial Xartiyası» imzalanır;

1 iyun 1972-ci ildə Strasburqda «Birinci Avropa Gənclər Mərkəzi» fəaliyyətə başlayır;

27 mart 1980-cı ildə narkotik vasitələrin qəbulu və qanunsuz dövriyyəsinə qarşı «Pompida qrupu» yaradılır;

26 noyabr 1987-ci il də İsgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qoymanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyası imzalanır;

8 iyun 1989-cu il Avropa Şurasının Parlament Assambleyası demokratiya yoluna qədəm qoymuş dövlətlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə «xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusu» haqqında qərar qəbul edir;

30 aprel 1990-cı ildə Lissabonda (Portuqaliya) Avropa Şurasının «Şimal-Cənub mərkəzi» açılır;

10 may 1990-cı ildə Avropa Şurası tərəfindən demokratiyanın qanunvericilik təminatçısı olan «hüquqi vasitələrlə demokratiya uğrunda Avropa Komissiyası» yaradılır;

8-9 oktyabr 1993-cü ildə Vyana şəhərində (Avstriya) «panavropa» başlanğıcının təsdiqi kimi yeni siyasi istiqamətin müəyyənləşdirilməsi, milli azlıqların hüquqlarının qorunması, millətçiliyin bütün formalarda təzahürünə, təqib və təsir altında yaşamağa, birgə yaşayış qaydalarına dözülməzlik hallarına qarşı birgə bəyannamə qəbul edilməsi ilə nəticələnən Avropa Birliyinin dövlət və hökumət başçılarının zirvə toplantısı keçirilir;

17 yanvar 1994-cü ildə yerli və regional hökumətlərin Nazirlər Kabinetinin daimi Konfransını əvəz edən «Avropa yerli və regional hökumətləri Konqresi yaradılır;

1 fevral 1995-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən hazırlanmış «Milli azlıqların qorunması haqqında» çərçivə konvensiyası imzalandı;

15 dekabr 1995-ci ildə Budapeştdə Avropa Şurasının İkinci Gənclər Mərkəzi açılır;

4 aprel 1997-ci ildə insan haqları və biotibb sahəsində Avropa Konvensiyası imzalanır.

10 və 11 oktyabr 1997-ci ildə Strasburqda dövlət və hökumət başçılarından ikinci zirvə toplantısı keçirilir;

12 yanvar 1998-ci ildə «insan haqları və biotibb» sahəsində Avropa Konvensiyasına insanın klonlaşdırılmasını qadağan edən əlavə protokol imzalanır;

1 noyabr 1998-ci ildə 11 sayılı protokola uyğun olaraq, Strasburqda İnsan haqları üzrə Vahid Məhkəmə yaradılır;

5 may 1999-cu ildə Avropa Şurasının 50 illik ildönümü keçirilir;

4 noyabr 2000-ci ildə *İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasının* imzalanmasının 50-ci ildönümü qeyd olunur;

Avropa Şurasının mövcudluğu dövründə 3 dəfə - 1993-cü ildə Vyanada, 1997-ci ildə Strasburqda və 2005-ci ildə Varşavada sammit keçirilib.

Aşağıdakı dövlətlər qeyd olunan vaxtdan Avropa Şurasının üzvüdürlər: Böyük Britaniya (05.05.1949)

Danimarka (05.05.1949)

Fransa (05.05.1949)

Belçika (05.05.1949)

Lüksemburq (05.05.1949)

Niderland (05.05.1949)

İrlandiya (05.05.1949)

İtaliya (05.05.1949)

İsveç (05.05.1949)

Norveç (05.05.1949)

Türkiyə (09.08.1949)

Yunanıstan (09.08.1949)

İslandiya (07.03.1950)
Almaniya (13.07.1950)
Avstriya (16.04.1956)
Kipr (24.05.1961)
İsveçrə (06.05.1963)
Malta (29.04.1965)
Portuqaliya (22.09.1976)
İspaniya (24.11.1977)
Lixtenşteyn (23.11.1978)
San-Marino (16.11.1988)
Finlandiya (05.05.1989)
Macarıstan (06.11.1990)
Polşa (29.11.1991)
Bolqarıstan (07.05.1992)
Sloveniya (14.05.1993)
Litva (14.05.1993)
Estoniya (14.05.1993)
Slovakiya (30.06.1993)
Çexiya Respublikası (30.06.1993)
Rumıniya (07.10.1993)
Andorra (10.10.1994)
Moldova (13.07.1995)
Albaniya (13.07.1995)
Ukrayna (09.11.1995)
Makedoniya (09.11.1995)
Rusiya (28.02.1996)
Xorvatiya (06.11.1996)
Gürcüstan (27.04.1999)
Azərbaycan (25.01.2001)
Ermənistan (25.01.2001)
Bosniya və Hersoqovina (24.04.2002)
Serbiya (03.04.2003)
Monako (05.10.2004)
Çernoqoriya (11.05.2007)
Belorus 12.03.1993-cü ildən namizəd üzv dövlətdir.

Avropa Şurasının Nazirlər kabineti yanında müşahidəçi statuslu dövlətlər:

Vatikan (07.03.1970)

Kanada (29.05.1996)

Meksika (01.12.1999)

Amerika Birləşmiş Ştatları (10.01.1996)

Yaponiya (20.11.1996)

Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında müşahidəçi statuslu dövlətlər:

İsrail (02.12.1957)

Kanada (28.05.1997)

Meksika 04.11.1999)

Avropa Şurasının rəsmi dili ingilis və fransız dilləridir.

Avropa Şurasının qarşıya qoyduğu məqsədlər:

1. insan haqları, demokratiya və qanunun aliliyinin qorunması;
2. Avropa mədəniyyətinə xas olan xüsusiyyətlərin anlaşılmasına və inkişafına dəstək;
3. Sosial problemlərin (milli azlıqlar, təqib və təsir altında yaşamaq, birgə yaşayış qaydalarına dözümsüzlük, narkotik vasitələrin qəbulu və qanunsuz dövriyyəsi, immün çatışmazlığı, ətraf mühitin qorunması və.s. sahələr üzrə) həlli üçün səmərəli yolların vasitələrin birgə axtarışı və qərar qəbul edilməsi;
4. Avropanın demokratiya yoluna qədəm qoymuş dövlətləri ilə siyasi müttəfiqlik əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi;
5. Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinə siyasi əməkdaşlıq, qanunvericilik və konstitusiya sahələrində islahatların keçirilməsində dəstək vermək.

AVROPA ŞURASININ TƏSİSATLARI

1. Nazirlər Kabineti - üzv dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərindən və onların müavinlərindən təşkil edilmiş, (Nazirlər Kabinetində Azərbaycan Respublikasını kimi xarici

işlər naziri Elmar Məmmədov təmsil edir. Avropa Şurasında Azərbaycanın daimi nümayəndəsi 1 yanvar 2007-ci ildən etibarən Arif Məmmədovdur.) qanunverici və icra orqanıdır. Strasburqda yerləşir. Nazirlər Kabineti fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirir:

- siyasi danışıqların aparılması;
- Avropa Şurasının Parlament Assambleyası ilə əlaqənin həyata keçirilməsi;
- yerli və regional hökumət konqresləri ilə əlaqələrin həyata keçirilməsi;
- konvensiya və digər razılaşmaların hazırlanıb imzalanması;
- Hökumətlərarası proqramların işlənilib hazırlanması, qəbulu və həyata keçirilməsinə nəzarət;
- üzv dövlətlərin təkliflərinin qəbul edilməsi və ona münasibət bildirilməsi;
- büdcənin qəbul edilməsi;
- yeni üzv dövlətlərin qəbul edilməsi;
- Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq proqramlarının işlənilib hazırlanması;
- İnsan haqları və azadlıqlarına dair Konvensiyada nəzərdə tutulmuş müddələrin əməl olunmasına nəzarət;
- nazirlərin xüsusi iclaslarının keçirilməsinin təşkili və.s.

2. *Parlament Assambleyası* - 43 üzv dövlətin milli parlamenti və xüsusi dəvət olunmuş qonaq statusuna malik dövlətlərin parlament nümayəndələrindən ibarətdir. 301 üzvü var. Məşvərətçi orqandır. (Həmin orqanda Azərbaycan Respublikasını 6 nümayəndə və onların müavinləri təmsil edir. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Səməd Seyidovdur.)

3. *Avropa hakimiyyətinin yerli və regional konqresi* - iki palatadan ibarətdir. Yerli və regional hakimiyyətin maraqlarını təmsil edən məsləhətçi orqandır. (Azərbaycan Respublikasından 6 nümayəndə və onların müavinləri konqresdə təmsil olunur. Qrupun rəhbəri Anar İbrahimovdur.)

4. *Beynəlxalq Katiblik* - rəhbəri 5 illik müddətə seçilmiş Baş

Katibdir. Avropa Şurasının orqanlarının işinə yardım göstərir. Hazırda baş katib avstriyalı Valter Şvimmerdir.

5. İnsan haqları üzrə Avropa Məhkəməsi – Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq, ayrı-ayrı şikayətlərə və üzv dövlətlərin iddialarına baxır. Məhkəmənin qərarlarının icrasına Nazirlər Kabineti nəzarət edir. (1989-cu ilədək İnsan haqları Komissiyası və Məhkəmə fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tarixdən 11 sayılı protokolun tələblərinə müvafiq olaraq, bu orqanlar Avropa Məhkəməsi kimi vahid təsisatda birləşdirilmişdir.)

İnsan Haqları üzrə Avropa Məhkəməsi «İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq, 1959-cu ildə yaradılmışdır. Qeyd edildiyi kimi, Avropa Şurasına üzv dövlətlərin sayı az olduğundan 1989-cu ilədək fəaliyyət göstərmiş «İnsan haqları Komissiyası» və Avropa Məhkəməsi bu işlərin öhdəsindən gəlirdi. Qaydaya uyğun olaraq, şikayətə əvvəlcə İnsan haqları Komissiyası baxırdı. Məqbul hesab olunduğu təqdirdə, baxılması üçün Avropa Məhkəməsinə təqdim edilirdi. Lakin Avropa Şurası üzv dövlətlərin sayı artıqca artıq Məhkəmə sistemi daxil olmuş çoxsaylı şikayət ərizələrinə vaxtlı-vaxtında və keyfiyyətlə baxa bilmirdi. Həmin səbəbdən 11 may 1994-cü ildən (1 noyabr 1998-ci ildən qüvvəyə minmiş və bütün üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter almışdır) 11 sayılı protokolun tələblərinə müvafiq olaraq, İnsan Haqları üzrə Komissiya və Avropa Məhkəməsi birləşdirildi və Avropa Məhkəməsi vahid şəkildə fəaliyyətə başladı. İndi şikayət edən ayrı-ayrı fiziki şəxslər, qeyri hökumət təşkilatları, ayrı-ayrı insan qrupları öz şikayətlərini birbaşa Avropa Məhkəməsinə göndərmək hüququ əldə edirdilər.

Məhkəmənin hakimlərinin sayı Avropa Şurasına üzv dövlətlərin sayına bərabərdir. Belə ki, hər dövlətdən Avropa Məhkəməsinə 1 hakim 6 il fəaliyyət müddətinə seçilir. (Avropa Şurasının Parlament Assambleyası hər dövlətdən təqdim olunmuş 3 namizəd arasından hakimləri seçir.) Hakim

70 yaşından sonra istefa verməlidir. Məhkəməyə daxil olmuş şikayətlərə 3 hakimdən ibarət olan komitələrdə, 7 hakimdən ibarət olan Palatada və 17 hakimdən ibarət olan Böyük Palatada baxılır. İlk baxış komitələrdə şikayətlərin «qəbuledilən» olub-olmaması məsələsini araşdırır və nəticə müsbət olduğu təqdirdə, şikayət mahiyyəti üzrə baxılması üçün palataya təqdim olunur. Əgər şikayətin «qəbuledilməz» olduğu barədə qərar qəbul edilibsə, bu qərar «dönməz» hesab edilir və qərardan əlavə şikayət verilə bilməz. Əgər komitədə «yekdil» fikrə gəlinməyibsə, 3 hakimdən hər hansı birinin fikrində ümumi mövqə ilə üst-üstə düşməyən fikir formalaşıbsa, onda şikayət baxılması üçün palataya təqdim olunur. Böyük Palatada işlərə Konvensiyanın və ona əlavə olunmuş protokolların izahı, tətbiqi ilə əlaqədar və ya əvvəlki Məhkəmə qərarının ziddiyyətli olması ilə fərqlənən və.s. məsələləri əhatə edən müraciətlər üzrə baxılır. İş Böyük Palataya işə baxılmanın istənilən mərhələsində hər iki tərəfin razılığı ilə verilə bilər. Böyük Palatanın qərarı yekun qərar hesab olunur. Üzv dövlətlər Məhkəmənin qərarının yerinə yetirilməsi öhdəliyini üzərlərinə götürmüşlər. Məhkəmə qərarlarının icrasına Avropa Şurasının Nazirlər kabineti nəzarət edir.

Avropa Şurası insan haqları və demokratiya sahəsində aşağıdakı mühüm sənədlər, konvensiyalar və razılaşmaların qəbul olunub həyata keçirilməsində iştirak edir:

1. Avropa Şurasının müstəqil ekspertləri tərəfindən Konvensiyaya qoşulmuş üzv dövlətlərin ərazisində seçmə yolu ilə həbs və istintaq təcridxanalarında yoxlamalar aparmağı nəzərdə tutan «İşgəncələrə qarşı konvensiya» - 1987-ci ildə;

2. Sosial sahədə 23 əsas prinsipi əhatə edən Avropa Sosial Xartiyası – 1961-ci ildə;

3. Ailələrin birləşməsi hüququnu, ölkə vətəndaşları və əcnəbi vətəndaşların işə qəbulu zamanı hüquq bərabərliyini tanıyan «Əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti barədə konvensiya»

4. Sosial təminat sahəsində (pensiya təminatı, müavinətlər, tibbi yardım və.s.) vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi meyarlarını müəyyənləşdirən «Sosial təminatın Avropa Kodeksi»

5. Hökumətlərarası əməkdaşlıq çərçivəsində təyinatı kişi və qadın bərabərliyini təmin etmək olan Baş komitənin yaradılması;

6. 800-yaxın dərman vasitələrini, o cümlədən, insanlara və heyvanlara peyvənd edilməsini əhatə edən Avropa Farmakopeyasının (dərmanları hazırlamaq, yoxlamaq, saxlamaq və ya xəstəyə dərman yazmaq üçün riayət edilməli olan məcburi təlimat) yaradılması – 1964-cü ildə

7. Avropa Şurası qan köçürmə Milli mərkəzlərinin, həmçinin Amsterdamda yerləşən nadir tapılan qan qruplarının dondurulmuş şəkildə saxlanma mərkəzinin yaradılması;

8. Üzv dövlətlərin narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi məqsədilə «Pampida Qrupu» yaradılması - 1971-ci ildə;

9. Terrorçuluğa qarşı mübarizə, bu sahədə qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsi haqqında 1977-ci il Konvensiyasının qəbulu;

10. Məlumatların qorunması sahəsində, kompüter məlumatlarının qanunsuz istifadəsinin qarşısını almağa və bu sahədə vətəndaş hüquqlarının müdafiəsini nəzərdə tutan 1981-ci il Konvensiyasının qəbulu;

11. Kütləvi idman meydançalarında zorakılığın qarşısının alınması aktının qəbulu;

12. Təhsil, mədəniyyət, irsi dəyərlər, idman və gənclər sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığı nəzərdə tutan Avropa Mədəni Konvensiyasının (1954-cü il) qəbulu;
13. Arxitektura və arxeoloji irsi qorumaq məqsədilə fəaliyyət prinsiplərini və əlaqələndirmə şərtlərini nəzərdə tutan Xüsusi Mədəni irsimiz Konvensiyasının qəbulu;
14. Arxitektura irsinin qorunub saxlanması məqsədilə, daş hörücüləri, daşyonanlar, xarrat və heykəltəraşların hazırlıq kurslarını həyata keçirən «Avropa bərpaçı ustalar Mərkəzi»nin yaradılması;
15. Hər kəs üçün ləyaqətli, təhlükəsiz və sağlamlıq üçün idman normalarını özündə cəmləyən «Avropa İdman və əxlaq kodeksi Xartiyası»nın qəbulu (1992-ci il);
16. İdmanda dopinqin qadağan edilməsini nəzərdə tutan Avropa Konvensiyasının qəbulu (1989-cu il);
17. Mərkəzi mənzil qəragahı və Fondu Strasburqda yerləşən Avropa Gənclik Mərkəzlərinin yaradılması (1972 və 1995-ci il);
18. Canlı təbiətin və ətraf mühitin qorunması və bu məqsədlə «Naturopa» mərkəzinin yaradılması;
19. Yerli idarəetmə məsələlərini əhatə edən Avropa Xartiyası (1985-ci il);
20. Milli azlıqların dilinin qorunmasına yönəldilmiş Avropa Xartiyası (1992-ci il);
21. Televiziya sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutan Avropa Konvensiyası (1989-cu il);
22. Cinayət yolu ilə (silah-sursat ticarəti, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, terrorçuluq və dələduzluq) əldə edilmiş çirkli pulların yuyulmasına qarşı Konvensiyanın qəbul edilməsi (1990-cı il), birja möhtəkirliyinə qarşı (insayderlərə) 1989-cu il Konvensiyasının qəbulu;
23. Şərqi və Mərkəzi Avropa dövlətlərində siyasi, konstitusiya, yerli orqanların, məhkəmə, ədliyyə, qanunların icrasına nəzarət müəssisələrinin və müxtəlif sahələrdə islahatların aparılması məqsədilə «Demosfen» «Femida», «Yerli demokratiya» mərkəzlərinin yaradılması;

24. Bütün Avropa ölkələrinin diqqətinin müttəfiqliyə və əməkdaşlığa yönəldilməsini nəzərdə tutan Şimal-Cənub Mərkəzinin yaradılması (1990-cı il, Lissabon)

25. İş yerlərinin artırılması, mənzil krediti verilməsi, qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həllinə yönəldilmiş layihələrin həyata keçirilməsi məqsədilə Avropa Şurasının Sosial İnkişaf Fondunun yaradılması (1956-cı il)

AZƏRBAYCAN-AVROPA ŞURASI ƏLAQƏLƏRİ

1996-cı ildə Azərbaycan «xüsusi dəvət olunmuş qonaq» qismində Avropa Şurasına qəbul edildi.

1996-cı il iyulun 8-də Avropa Şurasının Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlıq Proqramının həyata keçirilməsi haqqında, 1998-ci il 20 yanvarında isə əməkdaşlığın genişləndirilməsi tədbirləri haqqında müvafiq sənədlər qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 25 yanvar 2001-ci ildə Avropa Şurasının həqiqi üzvlüyünə qəbul edildi. Azərbaycan Avropa Şurasına daxil olarkən bu qurumun demokratik öhdəliklərini yerinə yetirməklə yanaşı, həm də gələcəkdə tamhüquqlü üzv kimi Avropa Şurasının verdiyi imkanlardan bəhrələnmək sahəsində özünün milli proqramını hazırlamışdır. Proqramda başlıca məqsəd kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla Ermənistanın işğalçı siyasətini ifşa etmək, azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş Xocalı soyqırımını, torpaqlarımızın 20%-dən çoxunun erməni silahlı birləşmələri tərəfindən zəbt edildiyini bəyan etmək, hüquqları pozulmuş qaçqınların və məcburi köçkünlərin ağırlı-acılı həyatını dünya ictimaiyyətinin nəzərini cəlb etmək, bununla da, ölkəni cəlb olunduğu regional münaqişədən kənarlaşdırmaq, ərazi bütövlüyünü danışıqlar yolu ilə bərpa etmək;

- Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərin yüksək səviyyədə qurulmasına nail olmaqla xarici siyasətinin

beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında davam etdirilməsini təmin etmək.

Avropa Şurasının Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya olunmuş Konvensiya və razılaşmaları:

1. Avropa Şurasının Nizamnaməsi;
2. Avropa Şurasının imtiyaz və toxunulmazlığı barədə müqaviləsi (əlavə razılaşmalarla);
3. İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Konvensiya;
4. Universitetlərə qəbul hüququ verən diplomların bərabərliyi haqqında Avropa Konvensiyası;
5. Avropa Mədəni Konvensiyası;
6. Universitetlərdə təhsil müddətinin bərabərliyi barədə Avropa Konvensiyası;
7. «Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi barədə (əlavə razılaşma ilə) Avropa Konvensiyası;
8. Universitet ixtisaslarının tanınması barədə Avropa Konvensiyası;
9. İnsan haqları və əsas azadlıqları Konvensiyasına əlavə 2, 3, 4, 7, 8, 9, 11 və 12 sayılı protokolların qəbul olunması barədə razılaşma;
10. Arxeoloji irsin müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası;
11. Terrorçuluğa qarşı Avropa Konvensiyası;
12. Cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardımın göstərilməsi barədə razılaşma;
13. Yerli idarəetmə haqqında Avropa Xartiyası;
14. İşgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qoymaya qarşı Avropa Konvensiyası;
15. Milli azlıqların qorunması haqqında çərçivə Konvensiyası;
16. Ombudsman barədə Konvensiya.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) Monitoring Komitəsində Azərbaycanın üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı qəbul olunmuş qətnamə layihəsində Ermənistan qoşunlarının işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tövsiyə olunub.

Avropa Sosial Xartiyası

Mülki və siyasi hüquqların müdafiəsini nəzərdə tutan «Avropa Sosial Xartiyası» İnsan haqları və əsas azadlıqları barədə Avropa Konvensiyasına əlavə olunan sənəd kimi qiymətləndirilir.

Avropa Sosial Xartiyası 18 oktyabr 1961-ci ildə Turin şəhərində İtaliya, Kipr, Malta, Niderland, Norveç, Portuqaliya, Finlandiya və İsveç tərəfindən imzalanmışdır. (26 fevral 1965-ci ildə qüvvəyə minmişdir)

Xartiyanın əsas məqsədi sosial hüquqların səmərəli müdafiəsinə yönəldilmişdir. Sosial hüquqlara əmək hüququ, sağlamlığı qoruma şəraiti və təhlükəsizlik tədbirlərini əhatə edən əmək şəraiti hüququ, ədalətli haqq ödənilməsi hüququ, kişi və qadının bərabər əmək haqqı hüququ, kollektiv müqavilələr bağlamaq və əmək kollektivlərinin birləşmək hüququ (tətil hüququ da daxil olmaqla), sosial təminat hüququ, sosial və tibbi yardım almaq hüququ, ailə hüququ, əlillilərin, mühacirlərin və onların ailə üzvlərinin hüququ, uşaqların və gənclərin qorunmasının və sair aiddir.

5 may 1988-ci ildə Xartiyaya aşağıdakı hüquqları nəzərdə tutan və «Charte-Rel» komitəsi tərəfindən bəyənilən yeni hüquqları əhatə edən əlavə protokol qəbul olundu. 5 dövlət – İtaliya, Niderland, Norveç, Finlandiya və İsveç bu protokolu imzalamışdır. Protokol 4 sentyabr 1992-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

«Charte-Rel» komitəsinin yaradılması 5 noyabr 1990-cı ildə insan haqları üzrə nazirlərin qeyri-rəsmi görüşündə üzv dövlətlərin fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə qərara alınmış və həmin ilin dekabr ayında yaradılmışdır. Komitənin iclaslarında «səs hüququ olmayan» Parlament Assambleyasının, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının, Avropa Həmkarlar Konfransının, Avropa Zəhmətkeşləri Konfederasiyası və Sənaye Birliyi konfederasiyasının nümayəndələrinin iştirakı nəzərdə tutulurdu.

Əlavə protokolda aşağıdakı hüquqlar nəzərdə tutulmuşdu:

- haqqı ödənilən illik məzuniyyətin minimum müddətini 2 həftədən 4 həftəyədək artıran ədalətli əmək şəraiti hüququ (mad.2);

- Xartiya ilə nəzərdə tutulmayan təhlükəli və əmək şəraiti ağır olan işlərə 18 yaşından aşağı uşaqların cəlb edilməməsini, uşaqların iş prosesində və işdən kənar müdafiəsini nəzərdə tutan hüquqlar (mad 7 və 17);

- işləyən hamilə qadınların hüquqlarının müdafiəsi (mad 8);

- peşə seçilməsi və məşğulluq sahəsində cinsi ayrı-seçkililik qoyulmadan, bərabər əmək şəraiti və imkanlarını nəzərdə tutan hüquqlar (mad 14);

- əlillərin cəmiyyətin həyatında müstəqil iştirakını və onların müdafiəsini nəzərdə tutan hüquqlar (mad.15);

- əmək müqaviləsi pozulanda müdafiə hüququ, iş verənin təqsiri ucbatından baş vermiş şəraitlə əlaqədar zəhmətkeşlərin iddialarının təmin hüququ;

- işdə ləyaqətin qorunması hüququ;

- ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq, zəhmətkeşlərin bərabər müraciət hüququ;

- zəhmətkeşlərin işdə zəruri imkanlarla təmin edilmək hüququ;

- işlədikləri müəssisədə zəhmətkeşlərin məlumatlandırılması və onlarla məsləhətləşmələr aparılması hüququ;

- müəssisələrdə istehsal və əmək şəraitinin müəyyən olunması, eləcə də, yaşlı şəxslərin sosial müdafiəsini, kollektiv üzvlərinin ixtisasını və kollektiv işdən çıxarmanı nəzərdə tutan məsələlərin həllində iştirak hüququ;

- ictimai həyatdan təcrid olunmağı və yoxsulluğun aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan hüquqlar.

Avropa Sosial Xartiyasının və onun əlavə protokolunun prinsiplərinə uyğun müddəaların özü üçün məcburi qüvvədə olduğunu hesab etməyən heç bir tərəf Avropa Sosial Xartiyasını və ya 5 may 1988-ci il tarixli protokolu ratifikasiya və ya qəbul edə bilməz.

20 üzv dövlət tərəfindən qəbul olunmuş Avropa Sosial Xartiyası 1995-ci ilin mart ayından sonra daha 7 dövlət - Macarıstan, Lixtenşteyn, Polşa, Rumıniya, Slovakiya, Çexiya və İsveçrə tərəfindən də imzalandı.

1992-ci ildən etibarən Avropa Sosial Xartiyasının müddələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət üzv dövlətlər tərəfindən hər iki ildən bir müntəzəm təqdim olunan milli hesabatlar əsasında aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir:

- üzv dövlətlərin milli hesabatları Komitə tərəfindən 6 illiyə seçilmiş 9 müstəqil ekspert və Beynəlxalq Əmək bürosunun nəzarətçisi tərəfindən milli qanunvericiliyin Xartiyanın müddəaları və iş təcrübəsi ilə münasibətdə uyğunluğu təhlil edilir;

- sonradan üzv dövlətlərin nümayəndələrindən və iş təqdim edən təşkilatların və əmək kollektivlərinin nümayəndələrindən ibarət olan Hökumət Komitəsi hesabatlarda öz əksini tapan, müstəqil ekspertlərin və digər nümayəndələrin sosial və iqtisadi sahələrdə siyasəti və şəraiti əhatə edən fikirləri əsasında Nazirlər Komitəsi tərəfindən qəbul edilməsi üçün qərar ləhiyəsi hazırlayır;

- nəhayət, Hökumət Komitəsinin və Nazirlər Komitəsinin hesabatları əsasında üzv dövlətlərin fəaliyyətini və bu fəaliyyətə nəzarəti əhatə edən dövr üzrə fərdi rəy və təkliflərdən ibarət olan qətnamə qəbul edilir. 7 oktyabr 1992-ci il tarixli 482 sayılı direktiv əsasında Parlament Assambleyası nəzarət sistemindən çıxaraq Müstəqil ekspertlər Komitəsinin gəldikləri rəy əsasında sosial siyasətin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində müzakirələr aparmaqla məşğul olur. Qeyd olunmalıdır ki, yeni protokola imza atmayan ölkələr (məsələn, Almaniya) xartiyanın ayrı- ayrı maddələri üzrə hesabat təqdim edir.

1996-cı ildə Avropa Sosial Xartiyası həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar yeni normaların xartiyaya əlavə edilməsi zərurətindən müəyyən dəyişikliyə (1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir) məruz qaldı. Avropa Sosial Xartiyasında və ona

əlavə qəbul olunmuş protokollarda nəzərdə tutulan hüquqlardan üzv dövlətlər ən azı aşağıdakıları öhdəlik kimi qəbul etməli idilər:

- əmək hüququ
- birləşmək hüququ
- uşaq və gənclərin müdafiəsi hüququ
- sosial təminat hüququ
- sosial və tibbi yardım almaq hüququ
- ailələrin sosial, iqtisadi və hüquqi müdafiəsi hüququ
- mühacirlərin və onların ailə üzvlərinə kömək və onların müdafiəsi hüququ
- cinsi ayrıseçkilik qoyulmadan məşğulluq hüququ.

Qeyd olunan hüquqların ən azı altısının qorunmasını üzv dövlət öhdəlik kimi üzərinə götürməli və onların qorunmasına zəmanət verməlidir. Bundan başqa, hər bir üzv dövlət əlavə protokollarla nəzərdə tutulmuş hüquqlarla da bağlı üzərinə öhdəliklər götürə bilər. Lakin bu halda nəzərdə tutulmuş 63 maddədən ən azı 16-sı ilə üzv dövlət öz bağlılığını bəyan etməlidir. Üzv dövlət üçün öhdəliyin yerinə yetirilməsinin məcburiliyi xartiyanı imzaladıqdan sonra deyil, yalnız müvafiq qaydada ratifikasiya olunduqdan sonra yaranır. Yalnız Xartiyanı imzalayan dövlətlərin ekspertləri hökumətlərarası yığıncaqlarında iştirak etmək və təcrübə yığmaq imkanı əldə edirlər.

Qeyd olunmalıdır ki, Xartiyanın müddəaları ictimai həyatın bütün iqtisadi və sosial sahələrini əhatə edir:

- Hər bir insan sərbəst şəkildə seçdiyi ixtisas üzrə öz zəhməti ilə yaşayış üçün qazanc əldə etmək imkanına malikdir.
- Bütün işçilər ədalətli əmək şəraiti hüququna malikdirlər.
- Bütün işçilər təhlükəsiz və sağlam əmək şəraiti hüququna malikdirlər.
- Bütün işçilər özlərinin və ailələrinin normal həyat səviyyəsi üçün yetərli olan ədalətli mükafatlandırma hüququna malikdirlər.

- Bütün işçilər və işəgötürənlər öz iqtisadi və sosial maraqlarının müdafiəsi məqsədilə milli və ya beynəlxalq təşkilatlarda sərbəst birləşmək hüququna malikdirlər.
- Bütün işçilər və işəgötürənlər kollektiv müqavilə bağlamaq hüququna malikdirlər.
- Uşaqlar və yeniyetmələr məruz qaldıqları fiziki və mənəvi ziyan təhlükəsindən xüsusi müdafiə hüququna malikdirlər.
- İşləyən qadınlar hamiləlik dövründə xüsusi müdafiə hüququna malikdirlər.
- Hər bir insan özünün şəxsi qabiliyyət və maraqlarına uyğun olaraq, peşə yönümü üçün lazımi imkanlar hüququna malikdir.
- Hər bir insan öz səhhətini mümkün qədər yaxşı vəziyyətdə saxlamağa imkan verən hər hansı bir vasitədən istifadə etmək hüququna malikdir.
- Bütün işçilərin və onların öhdəsində olanların sosial təminat hüququ vardır.
- Adekvat vəsaitləri olmayan hər bir şəxs sosial və tibbi yardım hüququna malikdir.
- Hər bir insan sosial rifah xidmətlərindən faydalanmaq hüququna malikdir.
- Əlillər müstəqillik, sosial inteqrasiya və ictimai həyatda iştirak etmək hüququna malikdir.
- Cəmiyyətin əsas özəyi olan ailə hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququna malikdir.
- Uşaqlar və gənclər müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququna malikdir.
- Hər hansı bir tərəfin vətəndaşları hər bir digər tərəfin ərazisində onun vətəndaşları ilə bərabər əsaslarla, iqtisadi və ya sosial səbəblərin doğurduğu ciddi məhdudiyyətləri istisna etməklə, gəlir gətirən hər bir fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdirlər.

- Hər hansı bir tərəfin vətəndaşları olan işçi-miqrantlar və onların ailə üzvləri hər bir digər tərəfin ərazisində müdafiə və yardım hüququna malikdirlər.
- Bütün işçilər cinsi əlamətə görə ayrı seçkiliyə məruz qalmadan məşğulluq sahəsində bərabər imkanlar və bərabər rəftar hüququna malikdirlər.
- İşçilər müəssisə daxilində məlumat almaq və məsləhətləşmək hüququna malikdirlər.
- İşçilər müəssisələrdə əmək şəraitinin və istehsal mühitinin müəyyənləşdirilməsində və yaxşılaşdırılmasında iştirak etmək hüququna malikdirlər.
- Hər bir yaşlı sosial müdafiə hüququna malikdir.
- Bütün işçilər məşğulluğun dayandırıldığı hallarda müdafiə hüququna malikdirlər.
- Bütün işçilər işəgötürənin ödəmə qabiliyyətsizliyi halında onların iddialarının müdafiəsi hüququna malikdirlər.
- Bütün işçilər iş yerlərində onların ləyaqətinin qorunması hüququna malikdirlər.
- İşə girən və ya işə girmək istəyən, ailə öhdəlikləri olan hər bir şəxs heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan və mümkün qədər öz işi ilə ailə öhdəlikləri arasında toquşma yaratmadan bunu etmək hüququna malikdir.
- İşçilərin müəssisələrdəki nümayəndələrinə zərər gətirən hərəkətlərdən onların müdafiə olunmaq hüququ var və onlara öz funksiyalarını həyata keçirilmək üçün müvafiq imkanlar yaradılmalıdır.
- Hər bir insan yoxsulluq və şəxsi təcriddən müdafiə hüququna malikdir.
- Hər bir insan sanitar normalara cavab verən və münasib qiymətlərlə mənzilə sahib olmaq hüququna malikdir.

Bu hüquqlar sahələr üzrə belə qruplaşdırılır:

Mənzil sahəsində:

- ailənin tələbinə uyğun tikintinin aparılması;
- evsizlərin sayının azaldılması;

- hər bir insanın sanitar normalara cavab verən və münasib qiymətlərlə mənzil əldə etməsinə şərait yaradılması;

Səhiyyə sahəsində:

- hər bir insana səmərəli və asan nail olunan tibbi xidmət;
- ətraf mühitin qorunmasını təşkil etməklə xəstəliklərin qarşısının alınmasına yönəldilmiş siyasətin həyata keçirilməsi;
- peşə xəstəliklərinin aradan qaldırılması məqsədilə qanunvericiliklə və təcrübədə təhlükəsiz və sağlam iş şəraitinin yaradılması;

Təhsil sahəsində:

- 15 yaşından aşağı şəxslərin işləməsinin qadağan olunması;
- pulsuz ibtidai və orta təhsil;
- peşə hazırlığı və ixtisasın artırılması;
- şəxsi keyfiyyətlər əsasında universitet və ali təhsil almağı nail olmaq imkanı;

Məşğulluq sahəsində:

- tam məşğulluğu əhatə edən sosial və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi;
- sərbəst peşə seçməklə maddi cəhətdən həyatın təmin edilməsi;
- iş gününün, əmək şəraitinin və əmək haqqının ədalətli müəyyənləşdirilməsi;
- məcburi əməyin və ləyaqətin alçaldılmasına yönəldilmiş hərəkətlərin qarşısının alınması məqsədilə mübarizə aparılması;
- zəhmətkeşlərin sosial və iqtisadi hüquqlarını müdafiə edən azad həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının və digər təşkilatların yaradılması və hər bir kəsin bu təşkilatlara daxil olmaq azadlığı;
- kollektiv danışıqların, birgə məsləhətləşmələrin aparılmasına, tətillərin keçirilməsinə, ziddiyyətli məqamlarda barışıq üsullarına dəstək;

Sosial müdafiə sahəsində:

- sosial təminat, sosial yardıma və sosial xidmətlərlə bağlı olan hüquqlar;

- yoxsulluqdan müdafiə hüququ;
- yaşlı şəxslərin və ailənin qorunması üçün xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Sərbəst yerdəyişmə sahəsində:

- Avropa zəhmətkeşləri üçün mühacirət rejiminin sadələşdirilməsi;
- ailələrin birləşməsi hüququ;
- xarici qeyri-rezident şəxslərə zəruri hallarda təcili kömək və repatriasiya (vətənlərinə qaytarılması) edilməsinə yardım edilməsi;
- ölkədən sürgün edilmə hallarında prosedur təminatları.

Ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi sahəsində:

- məşğulluqla əlaqədar qadın- kişi bərabərliyi;
- Bu Xartiyada ifadə edilmiş hüquqların yerinə yetirilməsi irqi mənsubiyyətinə, cinsinə, dilinə, dini, siyasi və digər məsləyinə, sağlamlığına, hər hansı milli mənsubiyyətinə, doğma və ya digər əlamətlərinə görə ayrı-seçkilik qoyulmadan təmin edilir. Obyektiv və məntiqi əsaslara söykənən fərqləndirici yanaşmaya ayrı-seçkiliyi pozan yanaşma kimi baxılmamalıdır. (Xartiyanın V fəslə)

Qeyd olunan hüquq və prinsiplərin reallaşması və onların səmərəli həyata keçirilməsi, qanunun müəyyən etdiyi və demokratik cəmiyyətdə digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının və ya dövlət mənafeyinin, milli təhlükəsizliyin, ictimai asayişin, insan sağlamlığının və mənəviyyatının qorunması üçün zəruri məhdudluqlar istisna olmaqla, bu hissələrdə müəyyənləşdirilməyən heç bir digər məhdudluqlara məruz qala bilməz. Xartiyanın özündə ifadə olunmuş hüquq və öhdəliklərin icazə verdiyi məhdudluqlar, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş məqsədləri çıxmaqla, digər məqsədlərə tətbiq edilməməlidir.

1995-ci ildə imzalanması üçün açıq elan edilmiş protokol Xartiyanın müddəalarına əməl etməməklə əlaqədar «Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsi»nə kollektiv şikayəti nəzərdə tutur.

Xartiyanın «d» maddəsinə əsasən, kollektiv şikayətlərin verilmə sistemini nəzərdə tutan Avropa Sosial Xartiyanının Əlavə protokolunun müddəaları həm də qeyd edilən protokolu ratifikasiya etmiş dövlətlər üçün bu Xartiyanın müəyyən etdiyi öhdəliklərə tətbiq edilir.

Avropa Sosial Xartiyanının əlavə protokolu kollektiv şikayətlərin verilmə sistemini nəzərdə tutur. Protokolun özü üçün məcburi qüvvədə olduğunu hesab etməyən hər hansı bir dövlət öz ratifikasiya fərmanını və ya qəbul sənədini saxlanılmaq üçün Avropa Şurası Baş katibinə təqdim edir. Bu zaman protokolda nəzərdə tutulmuş prosedura uyğun olaraq, həmin dövlət tərəfindən ünvanlanmış bildiriş vasitəsi ilə qeyd edilən xartiya üzrə öhdəliklərə riayət edilməsi üzərində nəzarət qaydası qəbul edilir.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 6 illik müddətə seçilmiş (əlavə 1 müddətə də seçilə bilər) 12 müstəqil üzvdən ibarət olan Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsi hüquq nöqtəyi nəzərindən üzv dövlətlər tərəfindən üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsi (mad. 24) məsələlərinə nəzarət edir və kollektiv şikayətlərə baxır.

Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinə müraciət etmək hüququ olan təşkilatlar:

1. Bu qaydaları qəbul edən bütün üzv dövlətlər üçün – Avropa Həmkarlar Konfederasiyası, Avropa Zəhmətkeşlərinin Sənaye Birliyi Konfederasiyası, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Avropa Şurası yanında məsləhətçi status verilmiş və Hökumət Komitəsi tərəfindən siyahıya alınmış qeyri-hökumət təşkilatları, üzv dövlətlərin zəhmətkeşlərinin təşkilatları və həmkarlar ittifaqları;

2. Bu qaydalardan başqa əlavə qərar qəbul etmiş dövlətlər üçün – Milli qeyri-hökumət təşkilatları.

Bu komitəyə müraciət etmək üçün şəxsi hüquqların pozulması ilə əlaqədar dövlətdaxili səmərəli hüquq vasitələri tükənməsindən sonra müraciətin mümkünlüyü şərtləri və şikayətin verilməsi üçün konkret müddət nəzərdə tutulmur.

Sosial hüquqlar üzrə Avropa Komitəsinə şikayətin məzmunu və forması:

- Şikayət verən təşkilatın adı, ünvanı, şikayət vermək səlahiyyəti olduğunu təsdiq edən fakt və şikayətin ünvanlandığı qarşı dövlətin adı göstərməlidir.

- Xartiyanın pozulmuş müddəalarına istinad məcburidir.

- Sənədlərlə təsdiq olunmuş şikayətin mahiyyəti və məzmunu qeyd olunmalıdır.

- Şikayət sərbəst və ya müəyyən olunmuş formulyar (şablon) əsasında ingilis və ya fransız dilində verilir. Əlavə qərar qəbul etmiş dövlətlər üçün üzv dövlətin rəsmi dilindən istifadəyə yol verilir.

Ərizə Komitə tərəfindən qəbul edildikdən sonra tərəflər arasında fikir aydınlığı üçün yazışma aparılır. Şikayət üzrə açıq dinləmələr də təşkil edilə bilər. Şikayət verildiyi tarixdən 4 ay müddətinə Nazirlər Kabineti tərəfindən şikayətə aid göstəriş rəsmi şəkildə dərc olunur.

Azərbaycan Respublikası dəyişikliklər edilmiş «Avropa Sosial xartiyası»nın (Strasburq, 3 may 1996-cı il) 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 14, 16, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29-cu maddələri ilə bağlılığını bəyan etmişdir. Lakin Azərbaycanın bəyanatında Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilər azad olunanaqədək həmin ərazilərdə xartiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsinə təminat verilmir.

Xartiya hər hansı bir tərəfin metropoliya ərazisində tətbiq olunur. Xartiyanı imzalayan hər bir hökumət Avropa Şurası Baş Katibinə metropoliyanın ərazisi qismində baxılmalı olan sahəni təsdiq edən ərizə göndərə bilər.

Avropa Sosial xartiyanının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu 6 yanvar 2004-cü il tarixdə qəbul olunmuş, 1 fevral 2004-cü ildə isə dərc edilmişdir.

AVROPA İNSAN HAQLARI MƏHKƏMƏSİ

21594/93 sayılı ərizə əsasında «Oğur Türkiyəyə qarşı» işi üzrə 20 may 1999-cu il tarixli Avropa Məhkəməsi qərarından, hakim cənab G.Bonellonun xüsusi rəyindən:

«...Məhkəmənin indi qəflətən presedent hüququnu tərsinə çıxarmasını, yaxud «ədalətlik prinsiplərinin» bəzilərinin xeyrinə olduqda nəzərə alınmasını, digərlərinin xeyrinə olduqda isə kənara atılmasını anlaya bilmirəm... Görünür ki, Strasburq bazarında həyat ucuzlaşır, öldürmək isə son dərəcədə alverdir».

Ümümbəşər İnsan haqları bəyannaməsi əsasında Avropa Şurası tərəfindən qəbul olunmuş ilk sənəd 4 noyabr 1950-ci ildə Romada imzalanmış və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minmiş «İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyası» oldu.

Hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlətlərdə vətəndaşların əsas hüquqları və azadlıqları ən önəmli məsələlərdən biri hesab olunur və dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiyada təsbit olunur.

Vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və qorunması üçün qanunlar və hüquqi-normativ aktlardan ibarət qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Əlbəttə, bu hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi, ilk növbədə, dövlətin milli mentalitetindən, demokratiya və iqtisadiyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif şəkildə həyata keçirilir.

Məlumdur ki, 1995-ci ildə siyasi və mülki (fərdi) hüquqları nəzərdə tutan və məhkəmə hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin və müstəqilliyinin ayrılmasına mandat verən Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu - yeni Konstitusiya qəbul edilmişdir.

Azərbaycan ATƏT-ə üzv dövlət kimi qanunun aliliyi prinsipini rəhbər tutaraq 1990, 1991 və 1994-cü illərdə qəbul edilən Kopanhaqen, Moskva və Budapeşt sənədləri də daxil

olmaqla, bir sıra sənədlərlə müəyyən olunmuş insan hüquqları standartlarına əməl etməyi öhdəlik kimi öz üzərinə götürmüşdür.

2001-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv qəbul edilmişdir. Avropa Şurasının üzvü kimi ona öz qanunvericiliyini Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq öhdəliyi aiddir. Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda, İnsan haqlarına dair Avropa Konvensiyasına da qoşulmuşdur. Bu konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqlar pozulduğu halda, daxili hüquq-müdafiə vasitələri tükəndikdən sonra Strasburqda yerləşən İnsan Haqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yaranır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının ictimai həyatında baş verən köklü dəyişikliklər, ictimai, iqtisadi və siyasi dəyərlərin dəyişməsi bu sahəyə olan münasibəti də dəyişdirmişdir. Bu yeniləşmə vətəndaşların əsas hüquqları və azadlıqları sahəsinə də təsirsiz ötürməmişdir.

Qanunvericilik sosial dəyərlərin qorunmasına istiqamətləndirilərək bu sahədə mühüm islahatların aparılması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi haqqında» 19 yanvar 2006-cı il tarixli fərmanı məhkəmə sisteminin effektiv müasirləşdirilməsinə, məhkəmə hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə, eyni zamanda, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə və qorunmasına xidmət etməyi nəzərdə tutur.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycanın yaşadığı yeni inkişaf mərhələsində insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində aparılan islahatların davam etdirilməsini zəruri hesab edərək, normativ-hüquqi aktların insan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlara tam uyğunluğunun təmin edilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla yeni əməkdaşlıq strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqları təminatı baxımından təkmilləşdirilməsi, elmi-analitik işlərin stimu-

laşdırılması, hüquqi maarifləndirmə işinin genişləndirilməsi, dövlətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi vəzifələrin müəyyən edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün «Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında» 28 dekabr 2006-cı il tarixli 1880 sayılı sərəncam imzalamışdır.

Avropa Şurasının üzvü kimi qanunvericiliyini Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq öhdəliyi götürən Azərbaycan Respublikası İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasına bir sıra şərtlərlə qoşulmuşdur.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyaya dair Azərbaycan Respublikasının bəyanatı:

- Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə konvensiyanın müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir (işğal olunmuş ərazilərin sxematik xəritəsi əlavə olunur).

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın 5-ci və 6-cı maddələrinə dair Azərbaycan Respublikasının qeyd-şərti:

- Konvensiyanın 57-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası konvensiyanın 5-ci və 6-cı maddələrinə dair belə bir qeyd-şərt irəli sürür ki, həmin maddələrin müddəaları Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1994-cü il tarixli 885 sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsinin 48, 49, 50, 56, 57, 58, 59, 60-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı məhkəmədən kənar intizam cəzalarının tətbiqinə mane olmur.

Qeyd-şərtə əlavə:

- Azərbaycan Respublikasının 23 sentyabr 1994-cü il tarixli 885 sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası

Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi («Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı», 1995, № 5-6, mad.93)

48. Əsgərlərə və matroslara:

... d) hauptvaxtda saxlanılmaqla 10 sutkayadək həbs... verilə bilər.

49. Müddətli xidmət çavuşlarına:

... g) hauptvaxtda saxlanılmaqla 10 sutkayadək həbs... verilə bilər.

50. Müddətindən artıq xidmət çavuşlarına:

... q) hauptvaxtda saxlanılmaqla 10 sutkayadək həbs... verilə bilər.

56. Bölük (4-cü dərəcəli gəmi) komandirinin:

... q) əsgərləri, matrosları və çavuşları 3 sutkayadək həbs etmək hüququ vardır.

57. Tabor (3-cü dərəcəli gəmi) komandirinin:

... q) əsgərləri, matrosları və çavuşları 5 sutkayadək həbs etmək hüququ vardır.

58. Alay (briqada) komandirinin:

... q) əsgərləri, matrosları və çavuşları 7 sutkayadək həbs etmək hüququ vardır.

59. Diviziya, əlahiddə briqada (gəmilər briqadası) komandirlərinin alay (briqada) komandirlərinə verilmiş hüquqlardan əlavə:

a) əsgərləri, matrosları və çavuşları 10 sutkayadək həbs etmək hüququ vardır.

60. Korpus komandirləri, qoşun növü, silahlı qüvvələr növlərinin komandanları, eləcə də, müdafiə nazirinin müavinləri onların tabeliklərində olan əsgərlər, matroslar və çavuşlar barədə bu Nizamnamənin müəyyən etdiyi intizam cəzaları tədbirlərindən tam həcmdə istifadə etmək hüququna malikdirlər».

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın 10-cu maddəsinin 1-ci bəndinə dair Azərbaycan Respublikasının qeyd-şərti:

- Konvensiyanın 57-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın 10-cu maddəsinin 1-ci bəndinə dair belə bir qeyd-şərt irəli sürür ki, həmin bəndin müddəaları «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» 7 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinə uyğun təfsir və tətbiq olunacaqdır.

Qeyd-şərtə əlavə:

- «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2000-ci il, № 2, mad.82).

Maddə 14:

... Xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində kütləvi informasiya vasitəsi təsis etməsi Azərbaycan Respublikasının bağladığı dövlətlərarası müqavilə ilə tənzimlənir. (Xarici dövlətin hüquqi şəxsi dedikdə, nizamnamə kapitalının və ya səhmlərinin 30 faizindən çoxuna sahib olan xarici dövlətlərin hüquqi şəxsləri və ya təsisçilərinin 1/3 hissəsindən çoxunun xarici dövlətin hüquqi şəxsi və ya vətəndaşı olan hüquqi şəxslər başa düşülür.)

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın İsaylı protokoluna dair Azərbaycan Respublikasının bəyanatı:

- Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində protokolun müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın İsaylı protokolunun 2-ci maddəsinə dair Azərbaycan Respublikasının bəyanatı:

- Azərbaycan Respublikası protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsini belə təfsir edir ki, bu müddəa dini təhsilin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı dövlətin üzərinə hər hansı bir öhdəlik qoymur.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın 4saylı protokoluna dair Azərbaycan Respublikasının bəyanatı:

- Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində protokolun müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın 6saylı protokoluna dair Azərbaycan Respublikasının bəyanatı:

- Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində protokolun müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında konvensiyanın 7saylı protokoluna dair Azərbaycan Respublikasının bəyanatı:

- Azərbaycan Respublikası bəyan edir ki, o, Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində protokolun müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermək iqtidarında deyildir.

Azərbaycan Respublikasının 25 dekabr 2001-ci il tarixli, 236-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

Beləliklə, 25 yanvar 2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinə müraciət etmək imkanı əldə etmişlər.

Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin (AİHM) təyinatı İnsan Haqları Avropa Konvensiyasına qoşulmuş iştirakçı dövlətlər tərəfindən sazişin tələblərinə riayət etmək və onun icra olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə AİHM ünvanına daxil olmuş şikayətlər üzrə başlanmış və icraata qəbul olunmuş işlərə yüksək ixtisaslı hakimlərin iştirakı ilə baxılmasını və müvafiq qərar qəbul edilməsini təmin edir.

İndiyədək Azərbaycandan Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinə təxminən 1600 şikayət göndərilib. Avropa Məhkəməsi Azərbaycanla bağlı ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, yığıncaq və toplaşmaq azadlığı, məhkəmə qərarlarının icra olunmaması, əmlak mübahisəsi və seçki prosesi məsələlərini əhatə edən 13 qərar qəbul edib.

Avropa Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş hüquqlarının pozulması nəticəsinə gəlmiş istənilən fiziki şəxs, müəyyən insan qrupları, Qeyri-Hökumət Təşkilatı və həmçinin, hüquqi şəxslərin nümayəndələri Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malikdir.

Lakin Avropa Məhkəməsinə müraciət etməyin öz qaydaları və üsulları var. Bu qayda və üsullar aşağıdakı səbəblərdən tək-cə ixtisaslı hüquqşünaslar üçün deyil, həmçinin, vətəndaşlar üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci: Konvensiyada bütün normalar ümumi halda xülasə edildiyindən onların mənası yalnız Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində presedentlərdə öz şərhini tapır. Məsələn, konvensiyanın 6-cı maddəsində «Hər bir şəxsin mülki hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən və ya ona elan olunmuş cinayət ittihamı üzrə hər hansı bir işə baxılarkən ədalətli, açıq, müstəqil, qərəzsiz və qanunla yaradılmış məhkəmə tərəfindən ağılabatan vaxt ərzində araşdırılma aparılması hüququ vardır».

«Ədalətli araşdırma», «açıq-aşkar araşdırma», «müstəqil məhkəmə» və ya «ağılabatan müddət» hansı mənada işlədilir. Bu və ya digər sualların cavabını yalnız Avropa Məhkəməsi təcrübəsi sənədlərində axtarıb tapmaq olar.

İkinci: Azərbaycan Respublikası vətəndaşları Avropa Şurasına daxil olan digər ölkələrin vətəndaşları kimi İnsan Haqları Avropa məhkəməsinə müraciət etmək hüququ əldə etmişlər. Avropa Məhkəməsi öz qərarlarını, qeyd edildiyi kimi, məhkəmə presedentləri əsasında qəbul edir. Yəni, əvvəlki məhkəmə qərarlarında gəlinmiş nəticələr və hüquq normaları yeni məhkəmə qərarlarında da tətbiq olunur. Bu səbəbdən

Avropa Məhkəməsi presedentlərini bilmədən yüksək səviyyədə hüquqların müdafiəsini axtarmaq mümkün deyil.

Üçüncü: Avropa Məhkəməsi vurulmuş ziyanın qarşılığının ödənilməsinə tələb etməkdən başqa, işlərin dövlətdaxili məhkəmədə yenidən baxılması, qanunvericiliyə mütəyyən dəyişiklik edilməsi təkliflərini də verə bilər. Bu o deməkdir ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüquq normalarının milli qanunvericiliyimizə birbaşa təsiri olmasa da, « İnsan haqları və əsas azadlıqları konvensiyası» (və razılaşıdırılmış protokollar çərçivəsində) ilə əhatə olunmuş hüquq və azadlıqlar üzrə qəbul olunmuş məhkəmə presedentlərinin milli qanunvericiliyimizə dolayısi təsiri və tətbiq qüvvəsi mövcuddur.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu məlumat sahəsinə bağlılıqla əlaqədar Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün sevindirici heç nə yoxdur. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin qərarları ingilis və fransız dillərində nəşr olunur. Rusiya Federasiyasında bu qərarlar *«Rossiyskaya vesti»*, *«Qrajdanin i pravo»* jurnallarında, Avropa Şurasının Məlumat Mərkəzinin saytında (www.coe.ru.) dərc olunsa da, məlumatlar hərtərəfli deyil. Həmçinin, 2001-ci ildə *«Kompaniya Qarant»* tərəfindən Avropa Məhkəməsinin seçilmiş qərarlarını əhatə edən kompakt disk buraxılmışdır. Azərbaycanca «Avropa Şurasının İnformasiya Ofisi»nin rəhbərliyi ilə Konvensiyanın 2, 3, 5, 6-cı maddələri ilə və 1 saylı protokolun 1, 8, 9, 10, 11 və 50-ci maddələri ilə bağlı seçilmiş qərarlar 2004-cü ildə (hər biri 2000 nüsxə olmaqla, 2 kitab şəklində) azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

Beynəlxalq Konvensiyada qeyd olunan hüquq və əsas azadlıqların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə münasibətdə qarşılıqlı əlaqəsi və təcrübədə tətbiq edilməsi

Maddə 1. İnsan hüquqlarına əməl etmək öhdəliyi.

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyası altında olan hər bir kəs üçün bu Konvensiyanın 1-ci fəslində müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarının təminatçısıdır.

Beynəlxalq konvensiya (latınca konventio - razılaşma, saziş) çoxsaylı tərəflər arasında bağlanmış beynəlxalq müqaviləninin bir növü olmaqla, hər hansı bir xüsusi sahədə tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir:

«Bu bəyannamənin əsas məqsədi onda elan edilən hüquqların ümumi və səmərəli qəbul edilməsi, onlara riayət edilməsini təmin etmək və üzv dövlətlər arasında daha böyük birliyə nail olmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün bütün dünyada ədalətin və sülhün əsasını təşkil edən demokratik sistemə malik olan və insan hüquqları və əsas azadlıqlara özünün bağlılığını bir daha təsdiq edən Avropa ölkələrinin hökumətləri ümumi bəyannamədə qeyd olunan hüquqlardan bəzilərinin konkret qaydada həyata keçirilməsi yolunda ilkin addımlar atmaq qətiyyətini nümayiş etdirərək razılığa gəldilər...»

Avropa İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair konvensiyada - razılığa gələn yüksək tərəflər dedikdə, konvensiyaya qoşulmuş müstəqil, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətlər nəzərdə tutulur. Bu meyarlara cavab verən dövlət qoşulduğu konvensiyanı müvafiq qaydada imzalamalı və ratifikasiya (dövlətin qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən təsdiq edilməsi) etməlidir.

Konvensiyaya qoşulma vaxtı tərəf - dövlət üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həmin vaxtdan etibarən Konvensiyaya qoşulmuş dövlətin ərazisində yaşayan hər bir şəxsin İnsan Haqları Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yaranır.

Konvensiyanın 1-ci maddəsi insan hüquqlarına əməl etmək öhdəliyini, bu öhdəlikdən yaranmış məram və məqsədləri və bu məqsədlərə çatmaq yollarını və şərtlərini müəyyənləşdirir.

Digər beynəlxalq hüquqi aktlar kimi, konvensiya da ona imza atmış dövlətlərə ünvanlanmış və konvensiyada nəzərdə tutulan əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması öhdəliyi tərəflərin üzərinə qoyulmuşdur. Öhdəliyin mahiyyəti təkcə insanın vətəndaş, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarını qorumaq məqsədilə qanunsuz hərəkət və hərəkətsizliyin qarşısını almaq deyil, həm də bu hüquqların pozulmasına səbəb olmuş şəraiti aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci ilin yanvar ayında Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsi ilə əlaqədar Avropa Şurasının üzvü kimi qanunvericiliyini Avropa standartlarına uyğunlaşdırmaq öhdəliyi götürmüş və İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa konvensiyasına qoşulmuşdur. Göründüyü kimi, əgər əvvəllər Avropa Şurasına üzvlük qeyd olunan konvensiyaya qoşulmaq öhdəliyi yaradırdısa, hazırda əksinə olaraq, Avropa Şurasına üzv olmaq Konvensiyaya qoşulmaq öhdəliyi ilə şərtləndirilir.

Azərbaycan Respublikası müasir dünyanın demokratik təsisatlarına və dünyada gedən demokratik proseslərə olan münasibətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının (12 noyabr 1995-ci il tarixdə qəbul edilmiş və həmin ilin 27 noyabrında təsdiq edilmişdir) III fəslində təsbit edilmiş əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları prinsipləri ilə bir daha nümayiş etdirmişdir.

III fəsilə əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları sırasına: bərabərlik hüququ, yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, mülkiyyət hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, təhlükəsiz yaşamaq

hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, nığah hüququ, əmək hüququ, tətil hüququ, istirahət hüququ, sosial təminat hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, mədəniyyət hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, tətil hüququ, mənzil hüququ, milli mənsubiyyət hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, vətəndaşlıq hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, seçki hüququ, müraciət etmək hüququ, birləşmək hüququ, azad sahibkarlıq hüququ, hüquqi yardım almaq hüququ, məhkəməyə təkrar müraciət hüququ, tutulan, həbsə alınan və cinayət törədilməsində ittiham edilənlərin hüquqları, zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları, siyasi sığınacaq hüququ, fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, məlumat azadlığı, yaradıcılıq azadlığı, vətəndaşlıq hüququnun təminatı, hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı, məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilməməsi, təqsirsizlik prezumpsiyası, bir cinayətə görə təkrar məhkum edilməyə yol verilməməsi, qohumların əleyhinə ifadə verməyə məcbur etməyə yol verilməməsi və.s. daxildir. Bu hüquq və azadlıqların müdafiəsinə dövlət tərəfindən təminat verilməsi əsas Qanunun 26-cı maddəsində öz təsdiqini tapmışdır.

Konvensiyanın 25-ci paragrafının 1-ci maddəsinə əsasən, üzv dövlətlər şəxsin Avropa Məhkəməsinə şikayəti effektiv qaydada təqdim etmək və davam etdirmək hüququna müdaxilə etməmək barədə öhdəlik götürürlər. Bu işə ərizəçiyə prosesdə təmin oluna bilən prosedur xarakterli hüquqlar verir. Ərizəçilərin və potensial ərizəçilərin konvensiya orqanları ilə azad şəkildə əlaqə saxlamaq imkanı effektiv fərdi şikayət etmə sistemi üçün xüsusilə vacibdir. Bu həmin şəxsləri şikayətlərini geri götürmək və ya dəyişdirmək üçün dövlət orqanları tərəfindən hər hansı bir formada təzyiqa məruz qalmaqdan qoruyur. Bu maddə 16 sentyabr 1996-cı il tarixli Akdivar

Türkiyəyə qarşı (« Akdivar v. Turkey») işi üzrə qərarda ətraflı şərhini tapmışdır.

«Hər hansı formada təzyiq» ifadəsi ərizəçilərə birbaşa təzyiq göstərmək və açıq-aşkar hədələməkdən başqa, həm də hüquq müdafiəsi vasitələrinin istifadəsindən daşındırmağa və ya çəkəndirməyə yönəldilmiş qanunsuz dolaylı hərəkət və ya təmasları əhatə edir. Dövlət orqanları ilə ərizəçi arasında təmas 25-ci maddə baxımından qəbul edilməz hesab olunur. Ərizəçinin Məhkəməyə müraciət edib sonradan yazılı formada öz ərizəsindən imtina etməsi halları çox vaxt dövlət orqanlarının nümayəndəsi və ya nümayəndələri tərəfindən şəxsin şikayət etmə hüququna maneçilik törətmiş qanunsuz təzyiq formasının nəticəsi olur. Beləliklə, hər bir halda bu hüquqların pozulmasına görə cavabdeh qismində konvensiyaya qoşulmuş dövlət çıxış edir.

Buna görə də Avropa Məhkəməsi şəxslərin bir-birlərinə və ya dövlət adından hər hansı bir hüquqi və ya fiziki şəxsə qarşı ünvanlanmış şikayətləri qəbul etmir. Burada hər hansı bir dövlətin digər dövlətə qarşı iddiası istisna təşkil edir.

Razılığa gələn yüksək tərəflərin yurisdiksiyası altında olan hər bir kəsin bu konvensiyanın 1-ci fəslində müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətlərin üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilib-yetirilməməsini araşdırmaq üçün xüsusi bir nəzarət mexanizmi yoxdur. Belə nəzarət iştirakçı dövlətlərə qarşı ünvanlanmış şikayətlərə Məhkəmə tərəfindən baxılmaqla qərar qəbul edilməsi, yaxud şikayətlərə dövlətdaxili məhkəmədə yenidən baxılması, qanunvericiliyə müəyyən dəyişiklik edilməsi təkliflərinin verilməsi, həmçinin, Məhkəmə qərarlarının icrasının Avropa Şurası Nazirlər Kabineti tərəfindən təmin edilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərəflərin «yurisdiksiyası altında olan hər bir kəs» anlayışı özünəməxsus yanaşma tələb edir. Belə ki, «hər kəs» anlayışı da konvensiyanın müddəalarında geniş mənada istifadə olunur. Hüquqi nöqteyi nəzərdən, hər bir

dövlətin ərazisində yaşayan insanlar hüquqi vəziyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənmələrinə baxmayaraq (vətəndaşlar, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər), konvensiyanın tələbləri bütün insanlara, o cümlədən, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlara da (uşaqlara, əlillərə və.s.) şamil olunur. Konvensiyanın 34-cü maddəsinə əsasən, konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqlarının pozulması nəticəsinə gəlmiş istənilən fiziki şəxs, müəyyən insan qrupları və Qeyri-Hökumət Təşkilatları Məhkəməyə müraciət edə bilər.

Dövlətin səlahiyyəti, ilk növbədə, onun ərazisi ilə müəyyən olunur. Beynəlxalq hüquq dövlət tərəfindən ərazi səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini istisna etmədiyi halda, bunun əsasları (vətəndaşlıq, bayraq, diplomatik və konsulluq münasibətləri, təsir, müdafiə, passiv şəxsiyyət və ümumilik), bir qayda olaraq, digər dövlətlərin ərazi hüquqları ilə müəyyən olunur və məhdudlaşır.

Buna müvafiq olaraq, bir dövlətin xaricdə yaşayan vətəndaşları üzərində yurisdiksiyasını (hakimiyyətini) həyata keçirməsi həmin ölkənin və vətəndaşın olduğu ölkənin ərazi səlahiyyətlərindən asılıdır. Əlavə olaraq, bir dövlət digər dövlətin razılığı, dəvəti və ya güzəşti olmadan onun ərazisində öz səlahiyyətlərini həyata keçirə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərəflərin «yuridiksiyası altında olan hər bir kəs» anlayışı Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müddəaları ilə Azərbaycan Respublikası ərazisində və ərazisindən kənarında Azərbaycan Respublikasının bayrağı altında olan və ya onun tanınma nişanlarını daşıyan, yaxud onun limanlarında qeydə alınan dəniz və çay gəmilərində də tətbiq olunur. Lakin məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistan Respublikası tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə konvensiyanın müddələrinin yerinə yetirilməsinə işğal olunmuş ərazilər azad olunana qədər təminat vermir. Həmin səbəbdən işğal olunmuş ərazilərdə əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatçısı öhdəliyini işğalçı Ermənistan Respublikası daşmalıdır.

Bundan əlavə, konvensiyanın müddəaları hər hansı bir dövlətin ərazisində qanunsuz əsaslarla yaşayan şəxslərə də o halda şamil olunur ki, həmin şəxslərin qanunsuz əsaslarla yaşaması demokratik cəmiyyətlərə xas olmayan qaydalar əsasında müəyyənləşdirilsin. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə şəxslərin dövlət təhlükəsizliyi baxımından və ya ictimai qaydanın qorunması zərurəti ilə əlaqədar sürgün olunması məqbul sayılır.

Maddə 2. Yaşamaq hüququ.

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm hökmü nəzərdə tutulmuş cinayət hadisəsinin törədilməsinə görə məhkəmə hökmünün icrasından başqa, qəsdən həyatdan məhrum edilə bilməz.

2. Son zərurət vəziyyətində gücün tətbiq edilməsi nəticəsində həyatdan məhrum etmə bu maddənin tələblərinin pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz:

- a) hər hansı şəxsi qanunsuz zorakılıqdan müdafiə məqsədilə;*
- b) qanuni həbs həyata keçiriləndə və ya qanuni əsaslarla saxlanılmış şəxsin qaçmasının qarşısının alınması məqsədilə;*
- c) qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ixtişaş və qiyanın yatırılması məqsədilə.*

Konvensiyanın 2-ci maddəsində «hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur» ifadəsi öz əksini tapmışdır.

«Yaşamaq hüququ»nun yarandığı vaxtın hesablanması tarixin bir çox mərhələlərində mübahisələrə səbəb olmuş və bu mübahisələr bu gün də davam edir. Bir qrup ənənəvi olaraq, insan həyatının doğulduğu andan başladığının, abort əleyhinə olanlar və gövdə hüceyrələri sahəsində təcübə aparan mütəxəssislər isə dölün ana bətnində olduğu müddətdən insan həyatının başlanğıcının hesablanması tərəfdarları kimi çıxış edirlər. Müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin də bu məsələyə münasibəti birmənalı deyil. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CM-nin 141-ci maddəsi həkim tərəfindən tibb müəssisəsindən kənar

abort etməyi qanunsuz qiymətləndirərək bu əmələ görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur və bu cinayət əməlinin obyektini kimi insan sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətləri və zərərçəkmiş şəxs (hər bir halda yalnız hamilə qadın, hətta, həmin şəxsin razılığı olduğu halda belə) sağlamlığı və həyatını qəbul edir.

«Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-cu maddəsinin tələblərinə əsasən, hamiləliyin süni surətdə pozulması qadının arzusu ilə hamiləliyin 12 həftəlik müddətində, sosial göstəricilər üzrə isə 22 həftəliyinədək aparıla bilər. Həmin müddətdən sonra abort qanunsuz hesab edilir.

Qanunsuz abort etmə cinayəti hamiləliyin süni surətdə dayandırıldığı, yəni dölün ana bətnindən kənarlaşdırıldığı andan başa çatmış hesab olunur. Göründüyü kimi, qeyd edilən cinayət əməlinin obyektini kimi insan sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər və zərərçəkmiş şəxsin sağlamlıq və həyat təhlükəsizliyi qəbul edilsə də, cinayətin başa çatmış hesab edilməsi üçün ictimai təhlükəli nəticələrin mövcudluğu əlaqələndirilmir. Bununla da, dölün ana bətnində olduğu 22 həftəlik müddətdən sonra insan həyatının başlanğıcı nəticəsinə gəlinir.

Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikası CM-nin 120.2.8-ci maddəsi insan həyatının başlanğıcını hamiləliyin yarandığı vaxt qəbul edir. Belə ki, həmin maddə təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə hamilə olan qadını qəsdən öldürmə əməlinin obyektini həm zərərçəkən şəxs, həm də gələcəkdə doğulacaq uşağın həyatını hesab edir. Qanunun tələbinə əsasən, hamiləlik dövrünün müddəti əməlin tövsüfü üçün əhəmiyyət kəsb etmir.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası CM-nin 121-ci maddəsi ananın yeni doğduğu uşağı doğuş vaxtı və ya doğuşdan dərhal sonra qəsdən öldürməsinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur. Bu maddə ilə şərh olunan cinayətin obyektini yeni doğulan uşağın həyatı təşkil edir. Doğuş vaxtı dedikdə, doğuş

prosesinin başlanması ilə uşağın ana bətnindən ayrıldığı vaxta qədər olan müddət nəzərdə tutulur. Doğuşdan dərhal sonra dedikdə isə, uşağın ana bətnindən ayrıldıqdan dərhal sonra (24 saat ərzində) öldürülməsi başa düşülür.

Bu məsələyə Avropa Komissiyasının münasibəti birmənalıdır. Komissiyanın 19 may 1992-ci il tarixli Norveçə qarşı qəbul etdiyi qərarla göstərilmişdir ki, yalnız anadan olmuş uşaqların yaşamaq hüququ tanınır, bu hüquq gələcəkdə doğulacaq uşaqlara şamil edilə bilməz.

Qeyd edildiyi kimi, yaşamaq hüququnun qorunmaması baş vermiş ölümlə nəticələnir. Tibb sahəsində ölümün öyrənilməsi ilə tanologiya elmi məşğul olur. Ölüm orqanizmin təbii inkişafının bərpaedilməz sonu kimi qəbul edilir.

Biologiya və tibb elminə əsasən, ölüm bir neçə cür olur. Kliniki ölüm, bioloji ölüm və beyin fəaliyyətinin dayanması nəticəsində ölüm.

Problemlərin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, tibb elmində ölümün mənşəyi, növü, onun başvermə səbəbləri və baş verdiyi vaxtın həkimlər tərəfindən müəyyənləşdirməsi üçün dəqiq təsnifat işlənilib hazırlanmışdır. Ölüm iki cürdür. Təbii ölüm və zorakı ölüm.

Təbii ölüm mənşə etibarilə fizioloji ölüm, patoloji ölüm və qəfil ölümə ayrılır. Zorakı ölümə isə qəsdən və ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə, özünü öldürmə və bədbəxt hadisə nəticəsində baş vermiş ölümlər daxil edilir.

Hər bir ölüm hadisəsi əlamətlərinə, başvermə səbəbinə, mexanizminə (törədilmə üsuluna) əsasən müəyyənləşdirilir. Beyin fəaliyyətinin dayanması klassik ölümdən fərqlidir.

Müasir dövrdə «xeyirxah ölüm» adlandırılan «evtanaziya»nın təbii ölümə və ya zorakı ölümə aid edilməsi məsələsində uzun müddətdir ki, mübahisələr aparılır. Evtanaziya istilahı ilk dəfə XVII əsrdə Frensis Bekon tərəfindən asan ölüm mənasında işlədilmişdir. II Dünya Müharibəsi illərində Avropa ölkələrində bu niyyət geniş yayılsa da, ilk dəfə faşist Almaniyası tərəfindən məxfi şəkildə həyata keçirilmiş, sonradan Avropa ölkələrində

də tətbiq olunmuşdur. Faşist Almaniyası tərəfindən evtanaziyanın tətbiqi bu üsulun nüfuzdan düşməsi ilə nəticələnmişdir. Qeyd olunur ki, 1939-cu ildə Ziqmund Freyd öz arzusu ilə ağız boşluğunda olan sağalmaz xərcəng xəstəliyi ilə əlaqədar evtanaziyaya məruz qalmışdır. Bu səbəbdən evtanaziya tərəfdarları insanın yaşamaq hüququ olduğu kimi ölmək hüququnun olmasını da təbii hüquqlar qismində önə çəkirlər və bunu zorakı ölüm kimi qiymətləndirmirlər. Onlar evtanaziyanı, nəinki, cinayət əməli saymırlar, əksinə ağır fiziki iztirablarla, ağrılarla müşayiət olunan sağalmaz xəstəliyə düşər olan xəstələrin həyatdan məhrum edilməsinə faydalı və xeyirxah bir əməl kimi baxırlar.

Xəstənin öz arzusu ilə evtanaziyaya məruz qalmasını ilk dəfə 1984-cü ildə Niderlandın Ali Məhkəməsi rəsmi qəbul etmişdir. 1994-cü ildən ABŞ-nın Oreqon Ştatında (bir sıra məhdudiyətlərlə) evtanaziya yolu ilə tibbi yardıma icazə verilmişdir. 2002-ci ildə Belçikada evtanaziya rəsmiləşdirildi. 2003-cü ildə 200 nəfər, 2004-cü ildə isə 360 nəfər sağalmaz xəstə (18 yaşına çatmış şəxslər istisna olmaqla) evtanaziyaya məruz qalmışdır. 2005-ci ildən etibarən, Belçika apteklərində xüsusi razılıqla fəaliyyət göstərən həkimlər üçün evtanaziya məqsədilə asan istifadə olunan vasitələr satışı qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tərəfindən (Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və.s. ölkələrdə olduğu kimi) evtanaziya cinayət əməli kimi qiymətləndirilir. AR Cinayət Məcəlləsinin 135-ci maddəsi ilə xəstənin xahişi ilə onun ölümünü hər hansı bir vasitə, yaxud hərəkətlə tezləşdirmə və ya onun həyatının davam etməsinə kömək edən tədbirləri dayandırmanı cinayət əməli hesab edilir.

Avropa Məhkəməsi təcrübəsində bu məzmununda şikayət ərizəsinə baxılmışdır. Belə ki, ağır xəstə olan Preti adlı qadın Böyük Britaniya dövlətinin evtanaziyaya icazə verməməklə onun yaşamaq hüququnun pozulması iddiası ilə Məhkəməyə müraciət etmişdir. Məhkəmə tərəfindən onun iddiası təmin edilməsə də, ictimai rəyin formalaşması zəminində bu

məsələyə münasibət dəyişmiş və bu Böyük Britaniya hökuməti tərəfindən sağalmaz xəstəliyə düçar olmuş digər bir qadına evtanaziya icazə verilməsi ilə nəticələnmişdir.

Evtanaziya münasibətin birmənalı olmaması təbiidir. Əxlaqi cəhətdən sağalmaz xəstəni heç kim əzab və iztirablar çəkməyə məhkum edə bilməz və xəstənin əzab və iztirablarına (tibbin mövcud inkişaf səviyyəsində) yalnız ölüm son qoya bilər. Digər tərəfdən, islam və xristian qayda qanunlarına görə, insan üçün bu «ALLAH» qarşısında bağışlanmaz günahdır. Həmçinin, dini məntiqlə «möcüzə» baş verməsi, sağalmaz xəstələrin sağalması Yaradanın əlindədir.

Hüquqi yanaşmada hər kəs özünə aid məsələlərdə sərbəst qərar qəbul etmək, o cümlədən, evtanaziya məruz qalmaq hüququna malikdir. Bu yanaşmanın əleyhdarları isə xeyrxahlıqla qəsdən adam öldürmənin bir-birindən ayıran sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinin çətinliyi ilə öz mövqelərini əsaslandırırırlar. Bu səbəbdən evtanaziya məruz qalmalı olan hər bir şəxsə (körpəyə, uşağa, gəncə, yaşlı nəslin nümayəndələrinə, həmçinin, sağalmaz xəstəliyin əmələ gətirdiyi fəsadlara - ağrı və işgəncələrə) fərdi yanaşmanın zəruriliyi şərtləndirilməlidir.

Konvensiyanın yaşamaq hüququnun qanunla qorunması tələbi, ilk növbədə, şəxsin dövlət tərəfindən əsassız olaraq həyatdan məhrum edilməsinə qarşı yönəlməklə, eyni zamanda, həyatdan məhrum etmənin ictimai təhlükəli əməl kimi qiymətləndirilməsini və bu əməli törəyənlərə qarşı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, hər kəsin yaşamaq hüququ var və dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının tətbiqi və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır.

Əsas qanunun bu tələbləri 30 dekabr 1999-cu il tarixli qanunla təsdiq edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası CM-nin -qəsdən adam öldürmə (mad.120), ananın yeni doğulmuş uşağını qəsdən öldürməsi (mad.121), özünü öldürmə həddinə çatdırma (mad.125), zəruri müdafiə həddini və ya cinayət törətmiş şəxsin tutulması üçün zəruri həddi aşmaqla adam öldürmə (mad.123), ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə (mad.124), soyqırım (mad.103), əhalini məhv etmə (mad.105), evtanaziya (mad.135) və digər müvafiq maddələri ilə qorunur.

Konvensiyanın 2-ci maddəsində öz əksini tapan «heç kəs qanunla ölüm hökmü nəzərdə tutulmuş cinayət hadisəsinin törədilməsinə görə, məhkəmə hökmünün icrasından başqa, qəsdən həyatdan məhrum edilə bilməz» ifadəsi 1950-ci ilədək hüquqi qüvvədə olmuş və sonradan 6 sayılı protokolun Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin çoxu tərəfindən ratifikasiya olunması nəticəsində öz qüvvəsini itirmişdir.

6 sayılı protokol ölüm hökmünün icrasına qarşı yönəlmişdir. Protokolun 1-ci maddəsinin «Ölüm hökmü ləğv edilir, heç kəs ölüm hökmünə məhkum edilə bilməz və edam edilə bilməz» tələbi Avropa Şurası dövlətlərinin bir çoxunda ölüm hökmünün ləğvinə olan ümumi istəkdən irəli gəlmişdir.

6 sayılı Protokol:

Maddə 1. Ölüm hökmünün ləğv edilməsi.

- Ölüm hökmü ləğv edilir. Heç kəs ölümə məhkum edilə bilməz və edam edilə bilməz.

1990-cı ildən etibarən 41 dövlət ölüm hökmünü ləğv etmişdir. Bunların sırasında Albaniya, Bolqarıstan, Böyük Britaniya, Macarıstan, Yunanıstan, Gürcüstan, Polşa, Moldova, Türkmənistan, Ukrayna və Azərbaycan da var. Hazırda Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətli məhkəmələri tərəfindən ölüm hökmü çıxarılmır.

6-cı protokol Avropa Şurasının 44 ölkəsi tərəfindən imzalanmışdır. Son olaraq, 15 yanvar 2003-cü ildə Türkiyə həmin protokolu imzalamışdır. Lakin yalnız Türkiyə, Ermənistan və Rusiya həmin protokolu təsdiq etməmişlər. Ölüm cəzasınının bütün hallarda ləğvini nəzərdə tutan 13 sayılı protokol 3 may 2002-ci il tarixdə imzalanma üçün açıq elan edilmişdir.

Həmin protokolun giriş hissəsində deyilir:

Həmin sənədə imza atan Avropa Şurasının üzvləri - hər kəsin yaşamaq hüququnun demokratik cəmiyyətin əsas dəyəri olduğuna, bu hüququn qorunması və insan varlığına xas olan ləyaqətin tanınması üçün ölüm cəzasının ləğvinin zəruri olduğuna əmin olaraq;

- 4 noyabr 1950-ci ildə Romada imzalanmış « insan haqları və azadlıqlarının qorunması haqqında» konvensiyada (bundan sonra sadəcə konvensiya kimi istinad olunacaq) təsbit olunan hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsini arzulayaraq;

- Ölüm cəzasının ləğvi ilə bağlı 28 aprel 1983-cü ildə Strasburqda imzalanmış 6 sayılı protokolla müharibə və dərhal müharibə təhlükəsi zamanı ölüm cəzasının tətbiqinin istisna olunmadığını nəzərə alaraq;

- ölüm cəzasının bütün hallarda ləğv olunması üçün son tədbirlərin görülməsi əzmində olaraq

şağıdakı məzmununda razılığa gəlirlər:

« Heç kəs bu cəza növünə məhkum olunmamalı və edam edilməməlidir».

7-ci maddəyə əsasən protokol 10 Avropa Şurası üzvünün bu müddəaya razılıqlarını bildirdiyi və onu qəbul etdikləri gündən 3 ay sonra qüvvəyə minəcəkdir.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 233 sayılı (2002-ci il) rəyində Assambleya bütün hallarda ölüm cəzasının ləğv olunması haqqında insan haqları üzrə Avropa konvensiyasına protokol layihə barədə aşağıdakı qeydi yada salmışdır:

Həmin sahədə ən son qətnamələrdə:

- 1187 sayılı qətnamə (1999-cu il) ölüm cəzasından azad olan qitə – Avropa;

- 1253 sayılı qətnamə (2001-ci il) - Avropa Şurası Müşahidəçi ölkələrdə ölüm cəzasının ləğvi ilə ölüm cəzasının tətbiqinin qeyri-insani və alçaldıcı cəza və ən əsas insan hüququnun, yəni həyatın özünün pozulması hesab etdiyini və həmin cəza növünə demokratik və qanunun aliliyi prinsipinə əsaslanan cəmiyyətlərdə yerin olmadığını yenidən təsdiq etmişdir.

Assambleya daha sonra qeyd etmişdir:

«İnsan Haqları üzrə Avropa konvensiyasının 2-ci maddəsi hələ də ölüm

cəzasını nəzərdə tutur. Nəzəriyyənin realıqla üst-üstə düşməsi üçün həmin müddəadan imtina edilməsi uzun müddətdir ki, Assambleyanın maraq dairəsindədir. Həmin maraq onunla təsdiq olunur ki, daha modern milli konstitusiyaya sənədləri və beynəlxalq müqavilələr artıq bu cür müddəaları özündə əks etdirmir».

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Şurasının 25 may 1984-cü il tarixli 1984/50 sayılı «Ölüm cəzasına məhkum olunanların hüquqlarının təmin olunmasına dair zəmanətlər» adlı qətnaməsinə əsasən, ölüm cəzasını ləğv etməmiş dövlətlər üçün bir sıra standartlar müəyyən edilmişdir. Qətnamənin 5-ci maddəsində əks olunub:

«Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 14-cü maddəsinə əsasən, ölüm cəzası yalnız ədalətli məhkəmə, o cümlədən, ölüm cəzasını nəzərdə tutan cinayət əməlinə şübhəli bilinən və həmin cinayət əməlinin törədilməsində ittiham olunan şəxsin prosesin bütün mərhələlərində müvafiq hüquqi yardımdan istifadəyə zəmanət verən hüquq prosesinin gedişatında səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən çıxarılmış və qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarına müvafiq olaraq həyata keçirilə bilər.»

Ölüm cəzasının tətbiqi ilə bağlı bir sıra işlərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Haqları üzrə Komitəsi qeyd etmişdir ki, əgər Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 14-cü maddəsində əks olunan ədalətli məhkəmə prosesi prinsipi pozulmuşdursa, deməli, tətbiq olunmuş ölüm cəzası həmin cəza növünün həyata keçirilməsi hallarını tənzimləyən paktın 6-cı maddəsinin 2-ci bəndinə zidd olmuşdur.

250/1987 sayılı «Reid v. Jamaica» işində Komitə qeyd etmişdir:

«Paktın müddəalarına riayət olunmadığı proses nəticəsində ölüm cəzası hökmü çıxarılmışsa... paktın 6-cı maddəsi pozulmuşdur. 6 sayılı ümumi şərhdə qeyd edildiyi kimi, ölüm cəzasının yalnız qanunauyğun və konvensiyanın müddəalarına zidd olmayan şəkildə çıxarılmalı olduğu barədə müddəa onu nəzərdə tutur ki, prosesual zəmanətlərə riayət olunmalı, o cümlədən, işə müstəqil tribunal tərəfindən baxılması şərtilə ədalətli proses, təqsirsizlik prezumpsiyası, minimum müdafiə prinsipləri, yuxarı instansiyalı məhkəməyə müraciət hüququ təmin olunmalıdır».

«Konsulluq yardımı üzrə hüquq prosesi çərçivəsində məlumat almaq hüququ üzrə» 1 oktyabr 1999-cu il tarixli OJ-16/99 sayılı Müşavir rəyində İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Amerika Məhkəməsi ölüm cəzasına müəyyən hallarda icazə verən *İnsan haqları və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyasının* 4-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulan dürüst proses zəmanətlərinin aşağıdakıları qeyd etdiyini vurğulamışdır:

« Ölüm cəzasını seçərkən və onu tətbiq edərkən özbaşına həç kəsi həyatdan məhrum etmək olmaz» prinsipini rəhbər tutmaq lazımdır. İstər Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 6-cı maddəsi, istərsə də konvensiyanın 4-cü maddəsi qanuni prosesual qaydalara ciddi əməl olunmasını və ölüm cəzasının yalnız «ən ağır cinayətlərin törədildiyi» hallarda tətbiq olunmasını tələb edir. Hər iki sənəddə ölüm

cəzasının tətbiqinə məhdudiyyət qoyaraq son nəticədə onun ləğv olunması üzrə aydın tendensiya mövcuddur. Digər beynəlxalq sənədlərdə mövcud olan həmin tendensiya belə bir beynəlxalq prinsiplə öz əksini tapır ki, ölüm cəzasını hələ də tətbiq edən ölkələr həmin hallarda məhkəmə zəmanətlərinə riayət olunmasına ən sərt şəkildə nəzarət etməlidirlər. Ölüm cəzasına məhkum olan şəxsin ən ağır şəkildə cəzalandırılacağını nəzərə alaraq, məlumat almaq hüququnun təmin olunması həmin hallarda daha da məcburi xarakter daşıyır. Əgər dürüst qanuni prosesə – (hüquqlar və zəmanətlər də daxil olmaqla) istisnasız olaraq hər bir halda riayət olunmalıdırsa, deməli, insan haqları üzrə hər bir müqavilə və bəyannaməyə riayət olunmasının vacibliyi də artır. Ölüm cəzasının nəticəsinin dönməz xarakter daşdığını nəzərə alaraq, dövlətdən ən ciddi və sərt şəkildə tələb olunur ki, məhkəmə zəmanətlərinə riayət olunsun, onların pozulmasına və insan həyatına özbaşına şəkildə son qoyulmasına yol verilməsin.

Maddə 2. Müharibə şəraitində ölüm hökmünün icra edilməsi.

Hər bir dövlət öz qanunlarında ölüm cəzasının müharibə və dərhal müharibə təhlükəsi zamanı tətbiqi ilə bağlı müddəa nəzərdə tuta bilər. Həmin cəza növü yalnız qanunla müəyyən olunmuş hallarda və ona müvafiq şəkildə tətbiq olunur. Dövlət müvafiq qanun müddəasını Avropa Şurasının Baş Katibinə təqdim etməlidir.

Müharibə təhlükəsinin qaçılmaz olduğu və ya müharibə şəraitində edilən əməllərə görə ölüm hökmü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə dəyişiklik edilməsi səlahiyyəti müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasına aiddir.

Müharibə dövründə və ya müharibənin qaçılmaz olduğu bir şəraitdə ölüm hökmü cəzası nəzərdə tutulan cinayət əməllərinə görə ölüm hökmünün tətbiq olunması dövlətin qanunvericiliyi

ilə müəyyənləşdirilə bilər. Lakin bu sahədə dəyişiklərlə əlaqədar, Avropa Şurasının Baş Katibi qanunvericiliyində dəyişiklik etmiş dövlət tərəfindən məlumatlandırılmalıdır.

Son zərurət vəziyyətində gücün tətbiq edilməsi nəticəsində hər hansı bir şəxsi qanunsuz zorakılıqdan müdafiə məqsədilə, qanuni həbs həyata keçiriləndə və ya qanuni əsaslarla saxlanılmış şəxsin qaçmasının qarşısının alınması məqsədilə və qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda ixtişaş və qiyamın yatırılması məqsədilə həyatdan məhrum etmə bu maddənin tələblərinin pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz.

«Polis haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu»nun 26-cı maddəsinin tələblərinə əsasən, polis əməkdaşı onun qanuni tələblərinə əməl etməyən hər hansı bir şəxsə qarşı hüquqi vasitələri (xidməti silah da daxil olmaqla) aşağıdakı hallarda tətbiq edə bilər:

- insan həyatına və sağlamlığına real təhlükə yaradan basqın və ya digər zorakılıq edildikdə;
- qiyam və ya kütləvi ixtişaşlar baş verdikdə;
- girov saxlanılan şəxs və ya zəbt olunmuş binalar, tikililər, qurğular, torpaq sahələri və nəqliyyat vasitələri azad edildikdə;
- yaşayış binalarına, müəssisələrə, idarələrə, təşkilatların binalarına qrup halında basqın dəf edildikdə, müqavimət göstərən və ya insan həyatı və sağlamlığı, habelə, mülkiyyəti əleyhinə cinayət törədən şəxs yaxalandıqda və ya qaçmağa cəhd göstərdikdə;
- tutulan şəxs tərəfindən silahlı müqavimət göstərildikdə və ya göstərəcəyinə ehtimal etməyə kifayət qədər əsas olduqda;
- cinayət törədilməsində şübhələndiyinə görə tutulmuş, barəsində həbs qətimkan tədbiri seçilmiş və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə, yaxud ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxsin həbsdən qaçmasının qarşısını aldıqda, habelə bu şəxsin qanunsuz azad edilməsi üçün kənar şəxslər tərəfindən cəhd göstərildikdə.

Göründüyü kimi, odlu silahın istifadəsi ilə aparılan hər hansı polis əməliyyatının məqsədi - ətrafdakılar üçün mümkün qədər az təhlükə yaratmaqla, silahlı cinayətkarın həbs edilməsidir. Bu polisin cəmiyyət üzvlərinin müdafiəsi üzrə əsas vəzifəsidir. Lakin polis vaxtından əvvəl həbsi həyata keçirərək öz və ya digər əməkdaşların həyatını təhlükə altına salmamalıdır. Odlu silahı olan cinayətkarın fiziki sağlamlığı polis əməkdaşından yüksək qiymətləndirilməməli və polis lüzumsuz riskə yol verməməlidir. Odlu silahın, habelə hər hansı bir gücün tətbiq edilməsi zamanı polisin hərəkətlərinə qanunla nəzərdə tutulmuş məhdudiyətlər vasitəsilə nəzarət olunur. Bu məsələyə dair qanunvericiliyin müddəalarından irəli gələn ən vacib şərt odur ki, hər kəs şəxsi məsuliyyət daşıyır. Odlu silahı istifadə edən polis əməkdaşı məhkəmə və ya müstəntiq istintaqı qarşısında cavabdehdir və həmin hərəkətlər qeyri-qanuni (yaxud qeyri müvafiq) olduğu halda, ona qarşı qəsdən öldürmə, ehtiyatsızlıqdan öldürmə və ya qeyri-qanuni xəsarət yetirmə ilə əlaqədar ittiham irəli sürülə bilər. Eyni zamanda, odlu silahı qeyri-qanuni və ehtiyatsız istifadə etmiş şəxs əhəmiyyətli zərərin ödənilməsi iddiası üzrə mülki işdə cavabdeh ola bilər. Polis orqanları rəhbərliyinə qarşı irəli sürülə biləcək oxşar iddia şəxsi bu məsuliyyətdən azad etmir. Rəisin əmrinə əsasən, polis əməkdaşı tərəfindən odlu silahın istifadəsi, müstəqil olaraq onu cinayət məsuliyyətindən azad etmir. Polis əməkdaşına odlu silah verildikdə, bu silahın yalnız qanuna uyğun qaydada tətbiq edilməsinə səlahiyyət verilir. Eyni zamanda, polis əməkdaşı əməliyyat üzrə təlimat aldıqda cinayətkar barədə məlumatda onun təhlükəli və amansız olduğu göstərilə bilər. Bunun nəzərə alınacaq hallardan biri olmasına baxmayaraq, ona qarşı qeyri-qanuni atəş açılmasına bəraət qazandırılmaz.

Hərəkətlərə görə son məsuliyyət odlu silahı istifadə etmiş şəxsin üstündədir və buna görə müəyyən anda atəş açıb-açmamaq qərarı şəxsin özü tərəfindən qəbul edilməlidir. Bu

qərar məsələyə dair qanunu aydın bilməsi və müəyyən vaxtın şəraitləri baxımından qəbul edilməlidir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbirlər zamanı odlu silahdan istifadə edilməsinin zəruriliyi yalnız bu tədbirlərin qanuniliyi ilə deyil, həm də baş verə biləcək ağır nəticələrin qarşısının alınmasının başqa vasitələrlə mümkünsüzlüyü ilə əsaslandırılmalıdır. Bu səbəbdən böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət əməlinə görə şübhəli şəxs qismində tutulmuş və qaçmağa cəhd göstərən insana qarşı silah tətbiq etməklə onu həyatdan mərhum etmək qanuni və əsaslı sayıla bilməz.

Avropa Məhkəməsinin «Makkan və digərləri Böyük Britaniyaya qarşı» 17/1994/464/545 sayılı işi üzrə qərarında gücün tətbiq olunmasının ümumi qaydaları belə müəyyənləşdirilmişdir:

1. Məqsədə nail olmaq üçün zəruri olduğundan artıq güc tətbiq etməyin;
2. Odlu silahdan istifadə etdiyiniz halda, ətrafda olan şəxslərin təhlükəsizliyi üçün siz bunu diqqətlə etməlisiniz;
3. Atəşəçmadan əvvəl xəbərdarlıq edilməlidir.

(a) Xəbərdarlıq mümkün olduqda atəşəçmadan əvvəl verilməlidir. O, mümkün qədər ucadan edilməli, habelə, hücumu dayandırmaq əmrini və onlara tabe olmadıqda atəş açılacağı bildirişini əks etdirməlidir.

(b) Xəbərdarlıq etmə və ya atəşin açılmasında hər hansı ləngitmə müdafiə etməli olduğunuz şəxs, sizin, yaxud əməliyyatın digər üzvünün ölümünə və ya onlara xəsarət yetirilməsinə gətirib çıxara bildiyi hallarda atəş açə bilərsiniz.

4. Atəşəçma:

- Girov saxlayan şəxslərə aşağıdakı hallarda atəş açıla bilər.

(a) O, odlu və ya digər silahdan istifadə etdikdə, yaxud partlayıcı qurğunu

partlatdıqda silah sizin, əməliyyatın digər üzvünün, yaxud müdafiə etməli

olduğunuz şəxsin ölməsi və ya ağır xəsarət alması üçün təhlükə olduqda;

(b) O, odlu və ya digər silahdan istifadə etmək, yaxud partlayıcı qurğunu

partlatmaq niyyətində olduqda və onun hərəkətləri ilə sizin, yaxud

əməliyyatın digər üzvünün, yaxud müdafiə etməli olduğunuz şəxsin

həyatına təhlükə yarada və ya sağlamlığa ağır xəsarət yetirə bildikdə.

5.Partladıldığı təqdirdə sizin, əməliyyatın digər üzvünün, yaxud müdafiə etməli olduğunuz şəxsin həyatına təhlükə yarada və ya sağlamlığa ağır xəsarət yetirə biləcək hər hansı maşın, gəmi, bina, qurğu və ya onun yanında partlayıcı maddənin yerləşdirilməsi prosesində olduqda və təhlükə altında olanların müdafiəsi üçün digər yol olmadıqda.

BMT-nin «güc və odlu silah prinsiplərinin» (7 sentyabr 1990-cı ildə Cinayətkarlığın Qarşısının Alınması və Cinayətkarlıqlara Davranış üzrə Səkkizinci BMT Konqresi tərəfindən qəbul edilmişdir) 9-cu maddəsində xüsusilə aydın nəzərdə tutulur ki, «odlu silahın qəsdən öldürücü tətbiq edilməsinə yalnız həyatın qorunması üçün qəti surətdə labüd olduqda yol verilə bilər»

Həmin prinsiplərin 23-cü maddəsində deyilir: «Qarşısına güc və odlu silah tətbiq edilmiş şəxslər və ya onların qanuni nümayəndələri müstəqil prosesdən, o cümlədən məhkəmə prosesindən istifadə etmək imkanına malikdir. Bu şəxslər öldükdə, hazırkı müddəə müvafiq olaraq onların ailə üzvlərinə tətbiq edilməlidir.

İqtisadi və sosial Şurasının 1989/65 sayılı 24 may 1989-cu il tarixli qətnaməsi mlə qəbul olunmuş BMT-nin «Qeyri qanuni, özbaşına və kütləvi öldürmələrin effektiv qaydada qarşısının alınması prinsiplərinin» («Qeyri-qanuni öldürmələrə dair BMT-nin prinsipləri») 9-cu maddəsində aşağıdakılar nəzərdə tutulur: «Bütün qeyri-qanuni, özbaşına və

kütləvi öldürmələrdə və şübhə olan hallarda, o gümlədən qohumların şikayətlərində və ya digər etibarlı məlumatda yuxarıdakı hallarda qeyri-təbii ölümün bildirildiyi hallarda ətraflı, («ex post facto» prosedurası təmin edilməklə) təxirəsalınmaz və qərəzsiz istintaq aparılmalıdır...»

9-17-ci maddələrdə belə ölümlərlə əlaqədar istintaq prosesi zamanı riayət edilməli hallar nəzərdə tutulmuşdur.

Maddə 3 . İşgəncələrin qadağan olunması.

Heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz.

BMT-nin Ümumbəşər İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin I maddəsində deyilir: «Bütün insanlar öz ləyaqət və hüquqlarında azad və bərabər doğulurlar».

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunvericiliyi, Azərbaycan Respublikasının qoşulmuş olduğu bir çox beynəlxalq hüquqi-normativ aktlar və konvensiyalar işgəncəni qadağan edir və qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsində göstərilir:

«Həç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və digər təcrübələr aparıla bilməz».

İnsan azadlığı və hüquqlarının əsasını təşkil edən insan ləyaqəti yalnız insanın dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərinə aid bir məsələ deyil. Hüquq və azadlıqların pozulmasına yönəlmiş təhlükə mənbələrindən asılı olmayaraq, hər bir insanın ləyaqətinin, şəxsi toxunulmazlığının qorunması öhdəliyi bir qayda olaraq dövlətin üzərinə qoyulmuşdur. Ən ağır cinayət əməllərini törətmiş şəxslərə münasibətdə görülən tədbirlər cinayətkarlığa qarşı mübarizədə səmərəli nəticələrə səbəb olsa belə, həmin şəxslər işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz.

Avropa Məhkəməsinin dəfələrlə bildirdiyi kimi, 3-cü maddə demokratik cəmiyyətin dəyərlərindən birini özündə əks etdirir. Hətta, terrorçuluğa və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə vasitəsi kimi ən çətin hallarda belə konvensiyada işgəncələr və qeyri-insani, yaxud alçaldıcı rəftar və ya cəzalar qəti şəkildə qadağan edilir. Konvensiyanın 1 və 4 sayılı protokollarının maddələrindən fərqli olaraq, 3-cü maddədə hər hansı bir istisna hal nəzərdə tutulmur. 15-ci maddəyə əsasən, hətta, dövlətə təhlükə yaradan fəvqəladə vəziyyət zamanında belə bu maddənin tələblərinin məhdudlaşdırılmasına yol verilmir. Bu hüquq norması 28 oktyabr 1998-ci il tarixli Selmuni Fransaya qarşı (« Selmouni v. Franse») 25803/94 sayılı işi üzrə qərarda öz əksini tapmışdır.

Məhkəmə hökmü ilə təyin edilən, fərdi xarakter daşıyan və yalnız təqsirkara qarşı yönəldilmiş cinayət-hüquqi xarakterli tədbir də daxil olmaqla, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təyin edilmiş hər hansı bir cəza tədbiri işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarla müşayiət oluna bilməz.

Əgər şəxs əsaslandırılmış şəkildə dövlət rəsmiləri tərəfindən işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qaldığını iddia edirsə, dövlət bu sahədə üzərinə götürdüyü öhdəliyin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar araşdırma aparılmasını, iddiada qeyd edilən faktlar öz təsdiqini taparsa, maddi və mənəvi ziyana məruz qalan şəxsin, bu ziyana görə kompensasiya almaq hüququnu, günahkar şəxslərin müəyyən edilərək cəzalandırılmasını təmin etməlidir. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsinin dövlət tərəfindən təmin edilməməsi (hərəkətsizlik) konvensiyanın 3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş öhdəliyin pozulması kimi qiymətləndirilir.

Göründüyü kimi, öhdəliyin pozulması obyektiv cəhətdən iki şərti müəyyənləşdirir:

1. İşgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmanın aktiv hərəkətlər və ya hərəkətsizliklə müşayiət olunması;

2.Dövlət rəsmilərinin bu növ qanunsuz əməllərə dözümlü münasibət göstərməsi.

İşgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza həyata keçirilmə mexanizminə görə əsasən bu hərəkətləri əhatə edir:

1.Şəxsin iradəsi əleyhinə zorakı hərəkətlər (zorlama, döymə, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təsir)

2.Mənəvi əzab (hərəkət və hərəkətsizlik)

Şəxsin iradəsi əleyhinə zorakı hərəkətlər işgəncə verməni və qeyri-insani hərəkətləri əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müddəalarına əsasən, işgəncə qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan hərəkətlər aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

İşgəncə dedikdə - şəxsin mütəmadi olaraq döyülməklə və digər zorakı hərəkətlərlə ona güclü fiziki ağrı və ya psixi iztirablar verilməsi nəzərdə tutulur. İşgəncə vermənin xarakterik əlamətlərindən biri kimi şəxsin mütəmadi olaraq - üç dəfə və daha artıq döyülməsi nəzərdə tutulur. Digər zorakı hərəkətlər dedikdə isə - şəxsin uzun müddət sudan, istilikdən, sığınacaqdan məhrum etmək və yaxud onun sağlamlığı üçün zərərli şəraitdə saxlamaq, habelə, şəxsə dəfələrlə və ya uzun müddət ərzində ağrılar vermək - çimdikləmək, kəsib doğramaq, küt və ya iti alətlərlə çoxlu, lakin kiçik ölçülü xəsarətlər yetirmək və buna oxşar digər hərəkətlər başa düşülür.

Qeyri-insani hərəkətlər (şəxsin dırnaqlarının çıxarılması, qızdırılmış metalla və ya elektrik cərəyanı ilə yandırma, bədənə elektrik cərəyanı vermə, başa plastik torba keçirmə, uzun müddət başı suyun altında saxlama, su şırnağı altında uzun müddət saxlama, zəhərləyici qaz və şüa ilə bədənə təsir etmə, şəxsin gözü qarşısında yaxınlarına qarşı bu hərəkətlərin edilməsi və.s.) işgəncənin daha şiddətli formasıdır və törədilmə üsulu ilə fərqlənməklə, şəxsə dözülməz fiziki və psixi iztirabların verilməsidir.

Ləyaqəti alçaldan hərəkətlər dedikdə - şəxsdə təlaş, qorxu, ləyaqətsizlik və digər hisslər yaradaraq, şəxsə mənəvi əzab

verməklə onun fiziki və psixi müqavimətini qırmağa yönəlmiş hərəkətlər başa düşülür.

İşgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qoyma şəxsi münasibətlər zəminində qəsdən «cəzalandırma», əzab, işgəncə verməkdən «zövq» almaq, qorxutmaqla hər hansı bir hərəkətləri etməyə məcbur etmə və ya əksinə, müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkəndirmə, ibtidai istintaq orqanlarında «etirafedici» ifadələrin alınması məqsədilə həyata keçirilir.

Zərərçəkmişin davranışından asılı olmayaraq, konvensiyada işgəncələr və qeyri-insani, yaxud alçaldıcı rəftar və cəzalar qəti şəkildə qadağan edilir. 15 noyabr 1996-cı il tarixli Şahal Böyük Britaniyaya qarşı «Chahal v. The United Kingdom» işi üzrə belə qərar qəbul edilmişdir.

Konvensiyanın tələbləri və Avropa Məhkəməsi təcrübəsi işgəncələr və qeyri-insani, yaxud alçaldıcı rəftar və cəzaları müxtəlif meyarlarla fərqləndirir. Bu barədə şərh verərkən Məhkəmə vurğulayır ki, 3-cü maddənin tələbi BMT-nin 26 iyun 1987-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş «İşgəncələr əleyhinə konvensiya»sında öz əksini tapmış tərifdə göstərilən meyarlarla qiymətləndirilməlidir:

«İşgəncə - hər hansı bir şəxs və ya üçüncü şəxsdən məlumat və ya etiraf almaq, onu və ya üçüncü şəxsi törətdilən hərəkətdə şübhəli bilindiyinə görə cəzalandırmaq, habelə, onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya istənilən məqsədlə onu hər hansı bir hərəkətə, hərəkətsizliyə məcbur etmək üçün, həmçinin, istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan niyyətlə şəxsə mütamadi və qəddarlıqla güclü ağrı və əziyyət verən hərəkətləri əhatə edir».

Hərəkətlərin qeyri-insani rəftar çərçivəsinə daxil edilməsi üçün pis rəftar qəddarlığın aşağı hədd dərəcəsinə çatdırılmalıdır. Həmin aşağı həddən qiymətləndirilmə nisbi xarakter daşıyır. Cəza işin və ya rəftarın müddəti, onun fiziki yaxud əqli nəticələri, bəzi hallarda isə zərərçəkmişin cinsi, yaşı və səhhətinin vəziyyətindən asılıdır. Azadlıqdan məhrum

olunmuş şəxsin davranışına görə zəruriyyət olmadığı halda fiziki gücün tətbiq olunması insan ləyaqətini alçaldır və prinsip etibarilə, 3-cü maddədə təsbit olunmuş hüquqları pozur. (Tekin Türkiyəyə qarşı « Tekin v. Turkey» 9 iyun 1998-ci il tarixli qərar).

Rəftar (inter alia) qəsdən edilərsə, fasiləsiz saatlarla tətbiq olunarsa, həmçinin, bədən xəsarəti yetirilməklə, yaxud güclü fiziki və əqli iztirab verilməklə törədildikdə Məhkəmə tərəfindən qeyri-insani rəftar, zərərçəkmiş alçalda və ya təhqir edə biləcək qorxu, əzab və keyfiyyətsizlik (şəxsin özünə qarşı gərəksizlik hissləri yaratma) hissləri doğurduqda isə alçalıcı hərəkətlər hesab edilir. Cəzanın və ya onunla bağlı rəftarın «qeyri-insani» yaxud «alçalıcı» olması üçün iztirab və ya alçaltma qanuni rəftar və cəzanın hazırkı forması ilə bağlı qaçılmaz olan iztirab və ya alçaltma amilini aşmalıdır. Rəftar məqsədinin zərərçəkmişin təhqir edilməsi və alçaldılması olub-olmaması məsələsi nəzərə alınmalı olan əlavə amildir. Lakin 16 dekabr 1997-ci il tarixli Raninen Finlandiyaya qarşı «Raninen v.Finland» işində çıxarılmış qərarla göstəriləndiyi kimi, belə məqsədin olmaması nəticə etibarilə konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozulmasını istisna edə bilməz.

Pis rəftar barədə məlumat müvafiq sübutlarla təmin edilməlidir. Bu sübutların qiymətləndirilməsi məqsədilə Məhkəmə «əsaslı şübhədən kənar» sübut standartı qəbul edir, lakin əlavə edir ki, belə sübut kifayət qədər əsaslı, aydın və uyğunlaşdırılmış nəticələrin, yaxud oxşar təzkibedilməz prezumpsiyaların eyni zamanda mövcud olmasından irəli gələ bilər.

Milli dövlət orqanları həqiqi mənada və ya mahiyyətə konvensiyanın pozulmasını etiraf edəndək və sonradan vurulmuş ziyanın əvəzini ödəyəndək ərizəçinin lehinə olan qərar və ya tədbir onun «zərərçəkmiş» statusundan məhrum edilməsi üçün kifayət deyil.

Azərbaycan Respublikasının BMT-nin «İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı» 10 dekabr 1984-cü il tarixli konvensiyasına qoşulması ilə əlaqədar, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə yeni məzmununda 113-cü maddə («İşgəncə») əlavə edilmişdir. Bu maddə «tutulmuş və ya azadlığı başqa cür məhdudlaşdırılmış şəxslərə fiziki ağırlar və ya psixi iztirablar vermə» hərəkətlərinin törədilməsi ilə xarakterizə olunur. Maddənin tətbiqi istər sülh, istərsə də müharibə şəraitində hər hansı mülki əhaliyə qarşı genişmiqyaslı və ya ardıcılıqla edilən hücumların tərkib hissəsi olaraq, hər hansı bir şəxsə qəsdən güclü fiziki və ya mənəvi ağrı, yaxud iztirab verməklə onu və ya üçüncü şəxsi törətdikləri və ya törədilməsində şübhə etdikləri hərəkətlərə görə cəzalandırma, habelə ona və ya üçüncü şəxsə hər hansı səbəbdən istənilən xarakterli məcburiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsinin qarşısını almaq zərurətindən irəli gəlir.

İnsan sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər isə Azərbaycan Respublikası CM-nin 133-cü (işgəncə vermə) maddəsinə əhatə edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası CM-nin humanizm prinsipi (mad. 9) insanların təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, cinayət törətmiş şəxs barəsində tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin cismani əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi daşmadığını özündə əks etdirir. Məcəllənin bir sıra maddələri, o cümlədən, müharibə qanunları və adətlərini pozma (mad.115), qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma (mad.126), qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma (mad. 127), xəstəyə kömək göstərməmə (mad 142), təhlükədə qoyma (mad. 143) , adam oğurluğu (mad.144), qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə (mad.145), qanunsuz olaraq psixiatriya xəstəxanasına yerləşdirmə (mad. 146), böhtan (mad. 147) , təhqir (mad. 148) ifadə verməyə məcbur etmə (mad. 293.2), hərbi qulluqçulara işgəncə vermə (mad.

331) və.s. cinayət qəsdinin birbaşa obyektindən başqa, həm də humanizm prinsipinin qorunmasına yönəlmişdir.

Cinayət prosesində tutulmanın tətbiqi müəyyən mənada mümkün məhkəmə nəzarətindən kənarıdır. Belə ki, AR CPM-nin müddəalarına əsasən, cinayətin törədilməsində şübhəli olan şəxsin tutulması - onun cinayət törətməkdə bilavasitə şübhəli olduğu və ya cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsindən şübhələnməyə əsas verən digər məlumatlar olduğu hallarda, yəni, şəxs cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törədərkən və yaxud cinayət başında yaxalandıqda, zərərçəkmiş, yaxud hadisəni görən digər şəxslər cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin həmin şəxs tərəfindən törədilməsini birbaşa göstərdikdə, şəxsin bədənində, üstündə, paltarında və ya istifadə etdiyi digər əşyalarda, yaşayış yerində, nəqliyyat vasitəsində cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan əməlin törədilməsini göstərən aşkar izlər müəyyən olunduqda cinayət işi başlanmadığı halda təhqiqatçı və ya təhqiqat orqanının digər əməkdaşları, müstəntiq və ya prokuror tərəfindən şəxs barəsində 24 saatadək tutma tətbiq edilə bilər. Cinayət işi başlanmış olduğu halda isə ittiham elan edilənədək bu müddət 48 saat təşkil edir. Həmin müddət ərzində polis işçiləri tərəfindən tutulmuş şəxsin fiziki və psixi müqavimətini qırmağa yönəldilmiş hərəkətlərə yol vermənin qarşısının alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu qısa zaman kəsiyində şübhəli şəxs qismində tutulmuş şəxs (qadınlar, yetkinlik yaşına çatmayanlar, qocalar, xəstələr, əlillər və digər xüsusi diqqətə ehtiyacı olan şəxslər) hissedici dərəcədə cəmiyyətdən təcrid olunmaqla bir sıra problemlərlə üzləşmək zərurətində qalırlar ki, (yuxusuz, ac-susuz qalmaq, xəstələr üçün zəruri dərman preparatlarının qəbulunun mümkünsüzlüyü, əlillər üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi vasitələrin olmaması, tutmanın tətbiq edilməsi barədə protokol tərtib olunması üçün müdafiəçi təqdim edilənədək uzun- uzadı sorğu- sual, tutmanı tətbiq edən şəxsin ittiham mövqeyinə üstünlük verməklə nəyin bahasına olursa olsun cinayət işinin

başlanmasının təmin edilməsi və ya başlanmış cinayət işinin məhkəmə həllini tapmasına meyllilik, tutma zamanı tətbiq olunan müxtəlif zorakı hərəkətlər və.s.) bu da onların ləyaqətlərinin alçaldılmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan Respublikasının istintaq təcrübəsində cinayət işinin başlanmasının rədd olunması barədə qərarlar qəbul edilməsi tətbiq olunsa da, başlanmış cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi faktiki olaraq istintaq aparının səriştəsizliyi kimi qiymətləndirildiyindən, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 39-cu maddəsinin geniş tətbiqinə yol verilmir.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 153.2.10-cu maddəsi tutulmuş şəxslə münasibətdə onun şəxsiyyətini və ləyaqətini alçaltmamaqla onlara xüsusi diqqət yetirmək, Azərbaycan Respublikasının "Polis haqqında qanun»unda isə polisin hər hansı bir şəxslə insan ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsinin yolverilməzliyi qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsi və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən, cinayəti törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə münasibətdə qərəzsiz, ədalətli, tərəflərin hüquq bərabərliyinə və faktlara əsaslanan məhkəmə hökmü ilə sosial ədalətin bərpası, məhkumların islah edilməsi və törədiləcək cinayətlərin qarşısının alınması məqsədilə cəzalar:

- Cərimə;
- nəqliyyat vasitəsini idarə etmə, müəyyən vəzifə tutma hüququndan, fəxri ad, xüsusi rütbə, dövlət təltifindən məhrum etmə;
- ictimai işlər, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;
- əmlak müsadirəsi;
- Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənara məcburi çıxarma;
- azadlığın məhdudlaşdırılması;
- intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;

- müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
- ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə təyin edilir.

AR Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 3.3-cü maddəsi ilə qeyri-insani rəftar qadağan edilir. Həmin məcəllənin 10.2-ci maddəsi isə məhkumların aşağıdakı hüquqlarını təsbit edir:

- cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək;
- ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq;
- istirahət etmək;
- pensiya və sosial müavinətlər, tibbi yardım almaq;
- öz hüquqları və vəzifələri barədə məlumat almaq;
- məktub, ərizə və şikayətlə müraciət etmək, zəruri hallarda, bu məqsədlər üçün cəzanı icra edən orqanlar tərəfindən təqdim olunan tərcüməçinin xidmətlərindən istifadə etmək;
- dini ayinlərin icrasında iştirak etmək;
- hüquqi yardım, təhsil almaq və peşə hazırlığı keçmək;
- əcnəbi, vətəndaşlığı olmayan və ya qaçqın statusuna malik olan məhkumların AR diplomatik və ya konsulluq nümayəndələri ilə və ya milli yaxud beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə yaratmaq;
- məhkəməyə müraciət etmək.

Konvensiyanın 3-cü maddəsində nəzərdə tutulan işgəncələrin qadağan olunması tələbinə əsasən, Avropa Məhkəməsi tərəfindən məhkumların saxlanma şəraitinin qəbul olunmuş normalara uyğunsuzluğu səbəbindən məhkumların fiziki və psixi məhrumiyyətlərə məruz qalmaları barədə dəfələrlə qərar qəbul edilmişdir. Bu qərarlarda məsul şəxslər tərəfindən pis rəftara məruz qalmış məhbusun çəkdiyi çətinliklər və belə rəftar barədə xəbər verdiyi halda, yaranan təhlükələrə xüsusi diqqət yetirilməsinin zəruriliyi vurğulanmışdır. Belə rəftara məruz qalan məhbusun məhkəməyə - hakimə müraciət etməyə cürəti olub- olmaması da (hakimin həbsxana rəisi ilə əlaqədə ola bilməsi ehtimalı ilə əlaqədar) diqqətdə saxlanılmalıdır. Pis rəftara məruz qalmış məhbusun öz hüquqlarını qorumaq üçün gətirməli olduğu

arqumentlər də özünəməxsus yanaşma tələb edir. Məs, elə rəftar var ki, özündən sonra heç bir iz saxlamır. Bunlara tibbi müayinə zamanı hədələr, alçaldıcı hərəkətlər, müvafiq tibbi yardımın vaxtlı-vaxtında göstərilməməsi və ya nəzarətçilərin təhqir sözləri altında qaçmağa məcbur edilmə, qanunsuz olaraq telefondan istifadənin, açıq havada gəzintinin, ailə üzvləri ilə görüşlərin məhdudlaşdırılması, mədəni, idman və istirahət tədbirlərində iştirak etmənin qadağan olunması, əqli tamlığa zərər vura biləcək hər hansı bir rəftar və.s. daxildir.

Məcəllənin 13.3-cü maddəsinə əsasən, məhkumlara dini ayinləri yerinə yetirmək, dini ləvazimat və ədəbiyyatdan istifadə etmək məqsədilə müvafiq yer ayrılması, məhkumların xahişi ilə dövlət qeydiyyatına alınmış dini birliklərin din xadimlərinin cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunmalarının zəruriliyi nəzərdə tutulsa da, real olaraq məhkumların bu hüquqları həyata keçirilmir.

Məcəllənin 167-ci maddəsinə əsasən məhkumlar cəza çəkməkdən xəstəliyə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər əsaslara görə azad edilə bilərlər.

AR Cinayət Məcəlləsinin 78.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş və bunun nəticəsində öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək və ya həmin əməli idarə etmək imkanından məhrum olmuş şəxs cəzadan və ya cəzanın qalan hissəsini çəkməkdən azad olunur. AR CM-nin 78.2-ci maddəsinə əsasən, cəzanın çəkilməsinə mane olan psixi xəstəlikdən əlavə digər ağır xəstəliyə düçar olmuş məhkum da məhkəmənin qərarı ilə cəza çəkməkdən azad oluna bilər. Cəzanın çəkilməsinə mane olan digər ağır xəstəlik dedikdə, cəzaçəkmə yerində məhkumun həyatını təhlükə altına alan, habelə, onun üçün ağır nəticələr doğura biləcək xüsusiyyətə malik olan xəstəliklər nəzərdə tutulur. Lakin bu günədək belə xəstəliklərin xüsusi siyahısının tərtib olunmaması, bu xəstəliklərin mövcudluğunu təsdiq edən müstəqil həkim komissiyasının yaradılmaması bu sahəyə olan biganə münasibətin real təzahürüdür.

Konvensiyanın 3-cü maddəsinin tələbi həm də cinayət işlərinə dair hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə icraat zamanı bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsinə yönəldilmişdir.

Məlumdur ki, bir sıra dövlətlərdə müəyyən sosial maraqları olan qruplar dövlətin daxili və xarici siyasətində müəyyən məsələlərə təsir göstərmək üçün formal təşkilatlar yaradırlar və bütöv bir etnik qrupun maraqlarına istinad edirlər. Bu cür təşkilatlar normal ictimai münasibətlər üçün real təhlükə qismində çıxış edirlər. Məsələn, kooptasiya (seçkisiz yeni üzvlərin qəbul edilməsi) üsulu ilə irqçi ekstremistlər (skinxədlər) tərəfindən milli azlıqlar sıxışdırılır. Bunun nəticəsində bir sıra ölkələrin sakinləri xenofobiya, başqa sözlə, təqib altında yaşamağa məhkum olurlar.

Azərbaycan Respublikası MDB-nin hüquqi yardım göstərilməsinə dair 22.01.1993-cü il və 7.10.2002-ci il tarixli konvensiyalarına qoşulmuşdur. Bu konvensiyalar hüquqi yardım göstərilməsi üzrə icraatın prosessual, o cümlədən, cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) məsələlərini tənzimləyir.

«Cinayət törətmiş şəxslərin verilməsi (ekstradisiya) haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3.2.2 və 3.2.3-cü maddələrinin tələblərinə əsasən, irqinə, milliyyətinə, dilinə, dininə, cinsinə vətəndaşlığına, siyasi və ictimai baxışlarına görə təqib olunan cinayət törətmiş şəxslərin işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qalacaqlarına kifayət qədər əsaslar yaranarsa, onların verilməsi (ekstradisiyası) qadağan olunur.

Lakin bununla yanaşı, Avropa Məhkəməsi (12 oktyabr 1989-cu il tarixli Stoku v. Germanu işindən 199 sayılı Komissiya rəyinə əsasən) vurğulayır ki, «Konvensiya cinayət məsuliyyətindən yayınan şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması üçün ekstradisiya haqqında müqavilələr çərçivəsində və deportasiya məsələlərində konvensiyada təsbit olunmuş haqları pozمامaq şərtilə ölkələr arasında əməkdaşlığın qarşısını almır».

Avropa Məhkəməsi bir məsələni də önə çəkir ki, konvensiyada cəmiyyətin ümumi maraqları ilə şəxsin əsas haqları arasında tarazlığın təmin olunması prinsipi həyata keçirilməlidir. Dünyada gediş-gəliş asanlaşdıqca və cinayətkarlıq daha geniş beynəlxalq səviyyəyə qalxdıqca, xaricə qaçaraq gizlənən və cinayətdə ittiham olunan şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmaları bütün dövlətlərin gündən-günə artan maraqları çərçivəsindədir. Əksinə, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin «sığınacaq məskəni ilə təmin edilməsi, nəinki, bütün dövlətlər üçün təhlükə təşkil edir, həm də ümumi ekstradisiya əsaslarına zərbə vurur. (7 iyul 1989-cu il tarixli Soering v. United Kingdom işi üzrə). Konvensiyada nə ekstradisiyanın hansı şəraitdə həyata keçirilməsi, nə də ekstradisiyadan öncəki prosesin aparılmasına dair müddəa yoxdur. Məhkəmə hesab edir ki, bunlar ölkələr arasında əməkdaşlığın nəticəsində müəyyən olunmalıdır. Xaricdə cinayət məsuliyyətindən yayınan şəxsin həbsinin hüquqi əsasını onun mənsub olduğu dövlətin qurumlarının verdiyi həbs haqqında qərar təşkil etdikdə üstüörtülü ekstradisiyaya yol verilir.

Cinayət məsuliyyətindən yayınan şəxsin həbsi onun sığınacaq tapdığı ölkənin qanunlarını pozub-pozmaması məsələsindən müstəqil olaraq - qəbul etmiş ölkənin Konvensiyaya tərəf olduğu halda Məhkəmə qarşısında yeganə sual yarana bilər - Məhkəmə qaydasında «əsaslı şübhəni üstələyən şəkildə» sübut olunmalıdır ki, şəxsin təhvil verildiyi dövlət qurumları ölkə ərazisindən xaricdə öz suverenliyinə zidd fəaliyyət göstərərək beynəlxalq hüquq normalarını pozmuşlar. (Hər hansı iki və ya daha artıq dövlət arasında «sıx əməkdaşlıq zəminində», şəxsi xahiş və ya siyasi motivlər, supergücə malik dövlətin təzyiq vasitələrindən çəkinərək və.s. xüsusiyyətlər əsasında beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan əməkdaşlıq nəzərdə tutulur).

Maddə 4. Køləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması.

1. *Heç kəs køləlikdə və asılılıqda saxlanıla bilməz;*
2. *Heç kəs məcburi və ya icbari əməyə cəlb edilə bilməz;*
3. *Bu maddənin tələbləri «məcburi və icbari əmək» istilahına daxil deyil:*

a) Konvensiyanın 5-ci maddəsinin əsasları ilə nəzərdə tutulmuş qaydada həbsə alınmış və ya həbsdən şərti azad edilmiş şəxslərin görməli olduqları hər hansı bir iş;

b) əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina edilmənin qanuni hesab edildiyi ölkələrdə həqiqi hərbi xidmət əvəzinə təyin olunmuş hər hansı bir xidmət;

c) fəlakət baş verdiyi və ya fəvqəladə hallar zamanı insanların həyatına və əmin-amanlığına təhlükə yaranan vaxtı istənilən xidmət;

d) adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan istənilən iş və ya xidmət;

Konvensiyanın 4-cü maddəsi birmənalı olaraq, hər bir şəxsin køləlikdə və asılılıqda saxlanılmasını, məcburi və ya icbari əməyə cəlb edilməsini qadağan edir.

Güclü tərəfindən gücsüzün əsarət altına alınması və onun istək və məqsədlərini yerinə yetirməsinə məcbur edilməsi qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. İnsanlar əsasən ölüm qorxusu altında mənlilərini (həmin zaman bu məhfum olmamışdır) itirərək əsarət altına düşmüşlər.

Buna inanmaq çətin olsa da, XXI əsrdə yaşamağımıza və bir çox dövlət və Qeyri-Hökumət təşkilatları tərəfindən køləliyin ləğv edilməsinə yönəldilmiş səylərə baxmayaraq, müxtəlif növ køləlik yer üzündə hələ də mövcuddur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Avropa ölkələrində køləliyin ləğvinə yönəlmiş ilk dövlətlərarası saziş «1815-ci il bəyannaməsi» olmuşdur. Həmin vaxtdan etibarən, 1957-ci ilədək tam səmərəli nəticə verməyən 300-ə yaxın ikitərəfli və çoxtərəfli saziş imzalanmışdır. Bunlardan:

1. 25 sentyabr 1926-cı il tarixli (7 dekabr 1953-cü il tarixli protokol düzəlişləri ilə birlikdə) «Köləlik haqqında Konvensiya»
2. «Məcburi və icbari əmək haqqında» 28 iyun 1930-cu il tarixli Beynəlxalq Əmək Təşkilatının qəbul etdiyi konvensiya
3. «Avropa dövlətləri çərçivəsində hərbi cinayətkarların mühakiməsi və cəzalandırılması haqqında» 8 avqust 1945-ci il tarixli Beynəlxalq Hərbi Tribunalın nizamnaməsi.
4. 10 dekabr 1948-ci il tarixli «Ümumbəşər insan haqları bəyannaməsi»
5. «Üçüncü şəxslər tərəfindən insan alveri və fahişəliklə mübarizə haqqında» BMT-nin 2 dekabr 1949-cu il tarixli konvensiyası.
6. 4 noyabr 1950-ci il tarixli «İnsan haqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında» konvensiya.
7. «Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında» BMT-nin 7 sentyabr 1956-cı il tarixli konvensiyası.
8. «İcbari əməyin ləğv olunması haqqında» Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 25 iyun 1957-ci il tarixli konvensiyası.
9. «Mülki və siyasi hüquqlar haqqında» 19 dekabr 1966-cı il tarixli beynəlxalq müqavilə.
10. «İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında» 16 dekabr 1966-cı il tarixli beynəlxalq müqavilə.
11. «İnsanlıq əleyhinə və müharibə cinayətlərinə cəlb etmə müddətinin tətbiq olunmaması haqqında» 26 noyabr 1968-ci il tarixli BMT konvensiyası.
12. «Qadınlara münasibətdə bütün növ ayrı-seçkiliyin ləğv olunması haqqında» 18 dekabr 1979-cu il tarixli BMT konvensiyası.
13. «Uşaqların oğurlanmasına beynəlxalq mülki-hüquqi baxış haqqında» 25 oktyabr 1980-ci il tarixli konvensiya.
14. «Uşaq hüquqları haqqında» 25 oktyabr 1980-cı il tarixli BMT konvensiyası.
15. «Mühacir-işçilər və onların ailələrinin

hüquqlarının müdafiəsi haqqında» 18 dekabr 1990-cı il tarixli BMT beynəlxalq konvensiyası.

16.«Xaricdən övladlığa götürülmüş uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında» 29 may 1993-cü il tarixli konvensiya.

17. 17 iyul 1998-ci il tarixli «Beynəlxalq Məhkəmənin Roma əsas qanunu»

18. «Uşaq əməyinin ən pis növlərinin qadağan olunması və kökünün kəsilməsinə yönəldilmiş təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında» Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 17 iyun 1999-cu il tarixli konvensiyası.

19. «Uşaq hüquqlarına təsir edən uşaq ticarəti, uşaq fahişəliyi, uşaq pornoqrafiyası haqqında» BMT konvensiyasına fakultativ (kəonüllü) protokol.

20. «Transmilli cinayətkar birliklərə qarşı» 15 noyabr 2000-ci il tarixli BMT konvensiyası.

21. «Mühacirlərin quru, dəniz və hava nəqliyyatı ilə qanunsuz olaraq gətirilməsinə qarşı» transmilli cinayətkar birliklərə qarşı 15 noyabr 2000-ci il tarixli BMT konvensiyasına əlavə protokol və.s.

Bu sənədlər əhəmiyyətli hesab olunsalar da, qeyd edildiyi kimi, bu sahədə arzuolunan nəticələr əldə olunmamışdır.

Bu səbəbdən, bu gün də beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən məsələlərdən biri və insanlıq əleyhinə olan cinayətlərin başlıcası kimi köləlik dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzindən yayınmır. Köləliyin ləğv edilməsi hər bir dövlət üçün dünya ictimaiyyəti qarşısında insan hüquqlarının təminatı sahəsində zəruri öhdəliklərdən biri hesab olunur. Köləlik insanlıq əleyhinə olan cinayət kimi qiymətləndirildiyindən hər hansı bir dövlət konvensiyanın bu tələbini pozan dövlətə qarşı Beynəlxalq Məhkəmə qarşısında məsələ qaldıra bilər.

Köləliyə qarşı aparılan mübarizənin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə köləliyin mahiyyəti ilk dəfə Millətlər Liqasının himayəsi altında razılaşıdırılmış 25 sentyabr 1926-cı il tarixli «Köləlik haqqında konvensiya»nın 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində verilmişdir:

«Köləlilik şəxs üzərində mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətlərin tam və ya qismən həyata keçirilməsidir».

Bundan əlavə, konvensiya kölə ticarətini «şəxsi köləliyə yönəltmək və ya kölə kimi istifadə etmək, satmaq və dəyişdirmək məqsədi ilə saxlama, onun barəsində sərəncam vermə, habelə, kölə ticarəti və kölələrin daşınması ilə bağlı hər hansı bir əməl kimi dəyərləndirmiş və məcburi əməyi yalnız ictimai məqsədlər üçün məqbul sayaraq, məcburi və ya icbari əməyin köləliyə çevrilməsinin qarşısının alınması üçün bütün iştirakçı dövlətlərə zəruri tədbirlər görməyi öhdəlik kimi tapşırılmışdır. (mad.1 b.1)

«Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar institutların və adətlərin ləğv olunması haqqında» 1956-cı il tarixli əlavə konvensiyada köləlik və buna oxşar vəziyyətlər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

A) borc əsarəti – bu vəziyyət o vaxt yaranır ki, borclu yaranmış borcunun əvəzinə xaraktercə müəyyənləşdirilməyən, vaxtla məhdudlaşdırılmayan, qiymətləndirilməyən və bununla da borcun silinməsinə yönəldilməyən şəxsi əməyini və ya ondan asılı olan şəxsin əməyini borc müqabilində girov qoyur.

B) təhkimçilik vəziyyəti - torpaqdan istifadə etməyin elə növüdür ki, şəxs qanunla və ya adətə görə, razılığa əsasən başqasına məxsus olan torpaqda yaşamaqla muzzdlə və ya muzzdsuz başqasına işləsin və öz vəziyyətini dəyişmək iqtidarında olmasın.

C) istənilən təsisat və adətlər əsasında:

- valideynlər, himayədar ailə və ya istənilən başqa şəxs və ya şəxslər tərəfindən natura və ya pulla mükafatlandırma naminə imtina hüququ olmamaqla qadını ərə vermə və ya ərə verməyə söz vermə;

- mükafat müqabilində və ya başqa əsaslarla, qadını əri, onun ailəsi və ya qəbiləsi tərəfindən başqasına vermə;

- ərinin ölümündən sonra qadını miras qismində başqasına vermə.

Ç) istənilən təsisat və adətlər əsasında:

- Mükavət müqabilində və ya mükafatsız istismar və onun əməyindən istifadə məqsədilə 18 yaşına çatmamış uşaq və yeniyetməni valideynlər və himayədarı tərəfindən başqasına vermə.

Məcburi və icbari əməkdən istifadə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən köləliyə yaxın bir vəziyyət kimi qiymətləndirilərək qadağan edilmişdir.

«İcbari əmək haqqında» Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 1930-cu il tarixli konvensiyası icbari əməyi qadağan etmiş və 2-ci maddənin 1-ci bəndində məcburi və ya icbari əməyi «Könüllü olaraq öz xidmətlərini təklif etməyən şəxsdən cəzalandırılmaq hədəsi ilə hər hansı bir iş və ya xidmət tələb etmək» kimi müəyyənləşdirmişdir. Tərifdən göründüyü kimi, icbari və məcburi əmək köləlikdən fərqli olaraq, şəxs üzərində mülkiyyət hüququna xas olan səlahiyyətləri əhatə etməsə də, şəxsiyyətin azadlığının məhdudlaşdırılması anlamında hər iki əməlin şəxsə zorakı üsullarla təsir etməklə həyata keçirilməsi səbəbindən köləliyə oxşardır. Konvensiyanın şərhinə əsasən, həbsə alınmış və ya həbsdən şərti azad edilmiş şəxslərin görməli olduqları hər hansı bir iş, əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina edilmənin qanuni hesab edildiyi ölkələrdə həqiqi hərbi xidmət əvəzinə təyin olunmuş hər hansı bir xidmət, fəlakət baş verdiyi və ya fəvqəladə hallar zamanı insanların həyatına və əmin-amanlığına təhlükə yaranan vaxtı istənilən xidmət və ya adi vətəndaşlıq vəzifələrinin bir hissəsi olan istənilən iş və ya xidmət, eləcə də, hər hansı bir ümumi kollektiv naminə kollektiv üzvləri tərəfindən yerinə yetirilən kiçik həcmli işlər məcburi və ya icbari əmək kimi qiymətləndirilmir.

Köləliyə və ya icbari yaxud məcburi əməyə cəlb etmədə cinayətin obyektində qanunsuz əmələ daha çox «insan alveri qurbanları» və «mühacir- işçilər» məruz qalırlar.

Avropa Şurasının insan alverinə dair konvensiyası və izahat məruzəsində “insan alveri” anlayışını istismar məqsədilə insanların cəlb edilməsi, daşınması, bir yerdən

digərinə aparılması, sığınacaq verilməsi, borc iltizamlarından istifadə edilməsi, hədələmək, güc tətbiq etmək və ya başqa fiziki təzyiqli üsulları ilə insanların oğurlanması, aldadılması, onların çıxılmaz vəziyyətdə olmalarından istifadə edilməsi, pul vermək və ya pul almaq yolu ilə bir nəfərin başqa biri üzərində ağalığına nail olması kimi qeyd edilmişdir.

Konvensiyanın tələbinə əsasən, “istismar” anlayışı, ən azı, digərlərini fahişəliklə məşğul olmağa məcbur etməyi və ya başqa seksual istismar formalarını, məcburi əmək və xidmətləri, qul kimi satılmağı və ya buna oxşar halları və hətta, insan orqanlarının kəsilib götürülməyini nəzərdə tutur.

İnsan alveri ilə bağlı göstərilən hallara uyğun gələn hər bir zərərçəkmiş şəxs cinsi əlamətlərindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər fikirlərindən, milli və ya ictimai mənşəyindən, milli azlıqlara mənsub olmasından, mülkiyyət, doğum və digər vəziyyətlərindən asılı olmayaraq, insan alverinin “qurbanı” hesab edilir.

İnsan alveri qurbanlarının qabaqcadan düşünülmüş istismara razılıq verməsi bu əməlin cinayət kimi tanınmasını dəyişə bilməz və qurbanlar sırasında 18 (on səkkiz) yaşından kiçik olan hər bir kəs «uşaq» hesab edilir.

Köləliyə oxşar istismara ən çox mühacir-işçilər məruz qalırlar. Belə istismara iş təqdim edən tərəfindən mühacir işçilərin (miqrantların) pasportlarının əllərindən alınması, xüsusilə də, ev şəraitində qulluq göstərən qadın və kişilərin kənara çıxmalarına yol verilməməsi, onların azadlıqlarının məhdudlaşdırılması daxildir. Lakin mühacir işçilər iş prosesində (xüsusilə qadınlar) daha çox ayrı-seçkiliyə, sui-istifadə hallarına məruz qalsalar da, bu köləlik, məcburi və ya icbari əməyin əlamətləri ilə üst-üstə düşür. Baxmayaraq ki, çox vaxtı mühacir- işçilər, nəinki, yerinə yetirdikləri işin pulunu tam və ya qismən ala bilmirlər və üstəlik, müxtəlif növ fiziki təsirlərə və.s. zorakı hərəkətlərə də məruz qalırlar. Bu məsələlər, xüsusilə, beynəlxalq ictimai təşkilatlar və müxtəlif

ölkə səfirlikləri tərəfindən daimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

AR CM-də şəxsin alqı-satqısı və ya ona sahibliklə əlaqədar digər əqdlərin bağlanması, yaxud onun istismar edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirilməsi üçün və ya eyni məqsədlə digər şəxslərə verilməsi üçün cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanması, gizlədilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsi (mad.144-1.1) insan alveri kimi tövsüf olunur. Həmin maddənin qeyd hissəsində «insan istismarı» anlayışı məcburi əmək (xidmət), cinsi istismar, köləlik, köləliyə bənzər adətlər və onlardan irəli gələn asılılıq vəziyyəti, insan orqanları və toxumalarının qanunsuz çıxarılması, şəxs üzərində qanunsuz biotibbi tədqiqatların aparılması, qadının surroqat ana kimi istifadə edilməsi, qanunsuz, o cümlədən, cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə kimi izah olunmuşdur. Həmçinin, belə qanunsuz əməllərin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayan 2-ci bəndin tələbi (insan alverindən zərərçəkmiş şəxsin istismar olunmasına dair razılığı, həyat tərzini, habelə, əxlaqsız davranışı insan alverində təqsirli bilinən şəxsin cəzasını yüngülləşdirən hal qismində nəzərə alınma bilməz) xüsusilə fərqlənir.

AR qanunvericiliyi həbsə alınmış və ya həbsdən şərti azad edilmiş şəxslərin görməli olduqları hər hansı bir iş, fəlakət baş verdiyi və ya fəvqəladə hallar zamanı insanların həyatına və əmin-amanlığına təhlükə yaranan vaxtı istənilən xidmət, adi vətəndaşlıq vəzifələrinə daxil olan istənilən iş və ya xidmət istisna olmaqla, hədə-qorxu, zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə şəxsin azadlığını məhdudlaşdırmaqla müəyyən işin yerinə yetirilməsinə (xidmətin göstərilməsinə) məcburetməni «məcburi əmək» kimi qiymətləndirir.

AR-nın Konstitusiyasının 35-ci maddəsində «hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçməsi hüququnun olması və «heç kəs zorla işlədilməz» ifadələri öz əksini tapmışdır.

AR-nın Əmək Məcəlləsinin 17-ci maddəsinə əsasən, «hər hansı qayda və üsulla zor işlətməklə, həmçinin, əmək müqaviləsinə xitam veriləcəyi hədə-qorxusu ilə işçini əmək funksiyasına daxil olmayan işi (xidməti) yerinə yetirməyə məcbur etmək qadağandır. İşçini məcburi əməyə cəlb edən təqsirkar şəxslər qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Hərbi və fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar müvafiq qanunvericilik əsasında, habelə, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmlərinin icrası zamanı müvafiq dövlət orqanlarının nəzarəti altında yerinə yetirilən işlərdə məcburi işlərə yol verilir.

Həmin məcəllənin 95-ci maddəsi iş vaxtı rejimini müəyyənləşdirir. İş vaxtının rejimi - gündəlik iş vaxtının müddəti, onun başlanması və qurtarması, işdə fasilələrin vaxtı və müddəti, gün ərzində növbələrin sayı, növbə sənədləri və onların tətbiqi, bir növbədən digər növbəyə keçirilmə, iş vaxtının cəmlənmiş uçotu, işlənmiş iş günlərinin istirahət günləri ilə əvəz edilməsi qaydaları, həftənin iş günlərinin sayı müəssisə daxili intizam qaydaları, əmək müqaviləsi və ya kollektiv müqavilə ilə müəyyən olunur. Saat 22-dən səhər saat 6-dək olan müddət gecə vaxtı iş müddəti hesab olunur. (mad.97) Gecə vaxtı görülən işlərə hamilə və üç yaşınadək uşağı olan qadınlar, yaşı 18-dən az olan işçilərin (əlillər öz razılığı və müvafiq icra hakimiyyətinin rəyi nəzərə alınmaqla) cəlb edilməsinə yol verilmir.

İş vaxtından artıq iş işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) və ya işçinin razılığı ilə əmək funksiyasını müəyyən olunmuş iş günü vaxtından artıq müddətə yerinə yetirməsi sayılır. Təbii fəlakətin, istehsal qəzası və digər fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması, onların nəticələrinin aradan qaldırılması, habelə, tez korlanan malların itkisinin qarşısını almaq məqsədilə işçinin iş vaxtından (xüsusilə ağır və zərərli sahələrdə işləyən işçilərin cəlb olunması istisna olunmaqla) artıq işlərə cəlb olunmasına yol verilir. Lakin əmək şəraiti ağır

olan sahələrdə (müstəsna hallarda yol verilməklə) dalbadal gələn 2 iş günü ərzində artıq işlərin son həddi 2 saat, qalan işlərdə isə 4 saat son hədd kimi müəyyənləşdirilir.

(mad.99-100)

AR Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 95.2-ci maddəsinə əsasən, 60 yaşından yuxarı kişi, 55 yaşından yuxarı qadın məhkumlar, I və II qrup əliliyi olan məhkumlar, hamiləliyi 4 aydan çox olan və ya cəzaçəkmə müəssisələri nəzdindəki uşaq evlərində uşaqları olan qadın məhkumlar əməyə yalnız könüllülük əsasında cəlb oluna bilərlər. Məcəllənin 96.4 və 96.5-ci maddələrinə əsasən, məhkumların ödənişli əməyə cəlb edildikləri müddət ümumi iş stajına daxil edilir və əmək qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş ödənişli məzuniyyət verilir.

Məcəllənin 98.1 və 98.2-ci maddələrinə əsasən, məhkumlar yalnız cəzaçəkmə müəssisələrinin və onların ərazisinin abadlaşdırılması, məhkumların mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün ay ərzində 8 saatdan artıq olmamaq şərtilə, köməkçi işlərə haqqı ödənilmədən cəlb oluna bilərlər.

Konvensiyanın 1-ci və 14-cü maddələrində qeyd edilir ki, iştirakçı dövlətlərin yurisdiksiyası çərçivəsində olan hər bir şəxs heç bir məhdudiyyət olmadan birinci hissədə verilmiş hüquqlardan və azadlıqlardan faydalanmalıdır. Məcburi və icbari əməyə qarşı qadağadan hərbi qüvvələri azad edən 4 maddənin 3-cü bəndi təsdiqləyir ki, konvensiyanın müddəaları hərbi qulluqçulara da aid edilir. Bununla yanaşı, 11-ci maddənin 2-ci bəndinə müvafiq olaraq, ölkələrə hərbi qüvvələrin üzvləri tərəfindən birləşmə və assosiasiya yaratmaq azadlığından istifadəyə dair məhdudiyyətlər tətbiq etmək hüququ verilir.

Maddə 5. Azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ.

1. Hər kəs azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir. Heç kəs aşağıda göstərilən, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar və qaydalar istisna olmaqla azadlıqdan məhrum edilə bilməz:

a) səlahiyyətli Məhkəmə tərəfindən məhkum edilmə ilə əlaqədar şəxsin qanuni həbsdə saxlanması;

b) məhkəmə qərarını və ya digər qanuni əsaslarla nəzərdə tutulmuş öhdəliyin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni həbs edilməsi və ya tutulub saxlanması;

q) hüquq pozuntusunun törədilməsində şübhəli olan şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsasların olduğunun hesab edildiyi hallarda, şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması;

d) yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tərbiyəvi nəzarətini həyat keçirmək və ya qanuni əsaslarla tutulmasını təmin etmək və ya səlahiyyətli orqana təqdim etmək məqsədilə tutulub saxlanması ;

e) yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması məqsədilə şəxslərin, o cümlədən, ruhi xəstələrin, ayaşların, narkotiklərə mübtəla olmuşların və sərsərilərin qanuni əsaslarla tutulub saxlanması;

f) qanunsuz olaraq ölkəyə daxil olan, barələrində sürgün edilməsi (deportasiya) və geri qaytarılması (ekstradisiya) tədbirləri həyata keçirilən şəxslərin qanuni əsaslarla həbsi və ya tutulub saxlanması;

2. Hər bir həbs olunan şəxsə təxirə salınmadan başa düşdüyü dildə onun həbs olunmasının və irəli sürülən hər hansı bir ittihamın mahiyyəti barədə məlumat verilir.

3. Bu maddənin 1-ci bəndində göstərilən əsaslarla həbs olunmuş və ya tutulub saxlanmış hər bir şəxs məhkəməyə qədər azad olunması üçün əqləbatan müddət ərzində (mümkün qədər təxirə salınmadan) məhkəməyə və ya qanuni səlahiyyətlərlə məhkəmə vəzifələrini yerinə yetirən və məhkəmə araşdırmasını aparmağa hüququ olan digər vəzifəli şəxsin yanına aparılır. Şəxsin azad olunması məhkəmədən qaçıb gizlənməsi ehtimalının olmamasına zəmanət verən əsaslarla əlaqələndirilə bilər.

4. Həbs olunmuş və ya tutulub saxlanılmaqla azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir şəxs gecikdirilmədən onun saxlanılmasının qanuni olub-olmamasını öyrənmək, əgər qanunsuz saxlanılıbsa, azad edilməsi barədə qərar qəbul edilməsi üçün məhkəmə araşdırılması hüququna malikdir.

5. Bu maddənin tələblərinə zidd olaraq, həbs olunma və ya tutulub saxlanma qurbanı olmuş hər bir şəxsin zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ var.

4 sayılı protokolun 1-ci maddəsi: «Heç kəs yalnız hər hansı müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmadığına görə azadlıqdan məhrum edilə bilməz».

İnsan hüquqlarının ən geniş yayılmış təsnifatı onların mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji hüquqlara ayrılmasıdır. Mülki (şəxsi) hüquqlar təbii insan hüquqlarının əsasını təşkil edir.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin məqsədi hər kəsin - həm azadlıqda olan, həm də barəsində həbs-qətimkan tədbiri seçilmiş şəxslərin şəxsi toxunulmazlıq hüququnu qorumağa və qanunla nəzərdə tutulmuş hallar və qaydalar istisna olmaqla, azadlıqdan məhrum edilməsinin qarşısını almağa yönəldilmişdir.

İnsan hüquq və azadlıqları, o cümlədən, şəxsi toxunulmazlıq hüququ AR Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında geniş əksini tapmışdır. Konstitusiyanın III fəslində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının əsas prinsiplərinə ayrı-ayrı yanaşmanı tənzimləyir. Yəni, hər bir şəxsin azadlığı elə onun hüquqları ilə ölçülür. Bu hüquqlar şəxsiyyətin cəmiyyətdə vəziyyətində (statusunda) təzahür edir. Mülki hüquqlara daxildir:

- azadlıq hüququ
- şəxsi toxunulmazlıq hüququ
- şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ
- mənzil toxunulmazlığı hüququ
- təhlükəsiz yaşamaq hüququ
- seçki hüququ

- sosial təminat hüququ və.s.

Bu hüquqlar hər bir insanın konstitusion hüququdur və ətraflı şərh edilmişdir.

Şəxsi toxunulmazlıq hüququ - ilk növbədə, insanın təhlükəsiz yaşamağını təmin edir. Təhlükə mənbəyi nədir və AR əsas qanunu olan Konstitusiyanın şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququna xüsusi diqqət yetirməsini şərtləndirən amillər hansıdır? Azərbaycan Respublikasının CM-nin vəzifələrinə nəzər salaq: Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə, cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir. (mad 2.) Geniş səlahiyyətlərə malik vəzifəli şəxslər tərəfindən bu vəzifələrin həyata keçirilməsi prosesində onlar tərəfindən prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinə icazə verilir. Lakin həmin şəxslərin səhvlərinin, səlahiyyət və vəzifələrindən sui-istifadələrinin və digər neqativ halların qarşısının alınması məqsədilə insanların şəxsi toxunulmazlıq hüququ Konstitusiyaya ilə ön plana çəkilir. Məsələn, Konstitusiyanın 28-ci maddəsinə əsasən, azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada - tutulma, həbsdə alma və ya azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər. Bundan əlavə, qeyd edilən prosesual məcburiyyət tədbirlərini tətbiq etmək səlahiyyəti (şəxsin həbsdə saxlanması, tibbi və ya tərbiyə müəssisələrinə məcburi yerləşdirilməsi və.s.) yalnız Məhkəmə hakimiyyətinə verilmişdir.

Avropa Məhkəməsi təcrübəsində dəfələrlə demokratik cəmiyyətlərdə azadlıq hüququnun həyata keçirilməsinin zəruriliyini vurğulanmışdır.

Şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi o halda konvensiyanın tələblərinə uyğun hesab olunur ki, şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi ölkənin daxili hüquq normaları əsasında həyata

keçirilir və konvensiyanın müddəaları ilə uyğunluq təşkil etməklə, şəxsi toxunulmazlıq hüququnu qoruyur.

Qeyd olunmalıdır ki, Konvensiyanın 5-ci maddəsi, 4 sayılı protokolun 1-ci maddəsi (heç kəs yalnız hər hansı müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmadığına görə azadlıqdan məhrum edilə bilməz) və konvensiyanın 15-ci maddəsi (fövqəladə hallar zamanı məhdudlaşdırma, yəni müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fövqəladə hallar zamanı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərtilə, yalnız vəziyyətin fövqəladəliliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilər) gizli xarakter daşısa da, şərh hissəsində bu sahədə dövlət orqanlarının səlahiyyətləri məhdudlaşdırılır. Başqa sözlə, azadlıqdan məhrum etmə yalnız konvensiyanın 5-ci maddəsində nəzərdə tutulan və sadalanan aşağıdakı hallarda əsaslı və qanuni hesab edilir:

1. Səlahiyyətli Məhkəmə tərəfindən məhkum edilmə ilə əlaqədar şəxsin qanuni həbsdə saxlanması.

Avropa Məhkəməsi təcrübəsinə əsasən, icra hakimiyyəti tərəfindən şəxsin azadlıq hüququna müdaxiləyə məhkəmə nəzarəti (Aksoy qərarı: 3-cü paraqraf 5 maddədə əks etdirilmiş) hüquq təminatının bir hissəsidir.

Məhkəmə hakimiyyəti barədə müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının VII fəslində və 10 iyun 1997-ci il tarixli «Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun»da öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın 125-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasında Məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirir».

Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının apelyasiya

məhkəmələri, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələri həyata keçirirlər.

Məhkəmələrin səlahiyyətlərinin dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən olunmamış hüquqi üsulların tətbiq edilməsi və fəvqəladə məhkəmələrin yaradılması Konstitusiyaya ilə qadağan edilmişdir.

Məhkəmə tərəfindən məhkum edilmə ilə əlaqədar həbsdə saxlanılma cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsə dövlət adından çıxarılan məhkəmənin hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə cəzası qismində tətbiq olunur.

Səlahiyyətli məhkəmə dedikdə nə başa düşülür?

Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində daxil olan «Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun»la müəyyən edilən aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirirlər:

1. Rayon (şəhər) məhkəmələri

2. Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Məhkəməsi

3. Hərbi məhkəmələr

4. Ağır Cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Məhkəməsi

5. Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Hərbi Məhkəməsi

6. Yerli İqtisad məhkəmələri

7. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi

8. Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya məhkəmələri

9. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi

10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi

Qeyd: Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi daxilində qanunla müəyyən edilmiş qaydada digər məhkəmələr də yaradıla bilər. Azərbaycan Respublikasının hər bir məhkəməsi müstəqil hüquqi şəxsdir və onun Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin təsviri olan möhürü vardır.

Rayon (şəhər) məhkəmələri - birinci instansiya olmaqla, rayon və şəhər daxilində fəaliyyət göstərir və onların yurisdiksiyasına mülki işlər icraatı, böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə dair işlər, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat üzrə materiallar, xüsusi ittiham qaydasında olan şikayətlər, habelə, məhkəmə nəzarəti funksiyalarının həyata keçirilməsinə dair işlər və digər materiallar daxildir.

Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Məhkəməsi və Ağır Cinayətlərə dair işlər üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının məhkəməsi - birinci instansiya kimi, xüsusi yurisdiksiyaya malik olmaqla, ağır cinayət işlərinin icraatını aparır və ixtisaslı məhkəmə baxışını təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Onun məhkəmə səlahiyyəti Azərbaycan Respublikasının (Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi istisna olmaqla) bütün ərazilərini əhatə edir. Həmin məhkəmədə ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərə baxılır.

Əhəmiyyətli haldır ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinin ağır cinayətlərə dair işlər üzrə kollegiyasında, Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Məhkəməsində və Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Hərbi Məhkəməsində cinayət işlərinə baxılması üçün andlı iclasçılar kollegiyasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Hərbi Məhkəmələr - birinci instansiya məhkəməsi qismində fəaliyyət göstərirlər. Müharibə, hərbi xidmət əleyhinə olan böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə dair, habelə, hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə dair işlərə baxırlar.

Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Hərbi Məhkəməsi - birinci instansiya məhkəməsi qismində fəaliyyət göstərir. Müharibə və hərbi xidmət əleyhinə olan ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair, habelə, hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair

işlərə və digər materiallara baxır. Həmin məhkəmənin yurisdiksiyası Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin bütün qoşun hissələrində yerləşən hərbi hissələri əhatə edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsi - müxtəlif cinayət işləri və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə birinci yaxud apelyasiya instansiyası məhkəməsi qismində fəaliyyət göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsinin ağır cinayətlərə dair işlər üzrə kollegiyası - birinci instansiya məhkəməsi qismində, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə dair işlərə və digər materiallara baxır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsinin mülki, cinayət və inzibati hüquqpozmalara dair kollegiyası apelyasiya instansiyası məhkəməsi qismində, Naxçıvan Muxtar Respublikası rayon (şəhər) məhkəmələrinin qanuni qüvvəyə minməmiş hökmlərindən və digər qərarlarından apelyasiya şikayətləri və ya protestləri əsasında mülki işlərə, cinayət işlərinə və digər materiallara baxır.

Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya Məhkəməsi - Azərbaycan Respublikası rayon (şəhər) məhkəmələrinin (Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon (şəhər) məhkəmələri istisna olmaqla), hərbi məhkəmələrin, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsinin ağır cinayətlərə dair işlər üzrə kollegiyasının, Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin, Ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası hərbi Məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş hökmlərindən və digər qərarlarından apelyasiya şikayəti və protesti əsasında mülki işlərə, cinayət işlərinə və cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara apelyasiya instansiyası Məhkəməsi qismində baxır.

Yerli İqtisad Məhkəmələri - iqtisadiyyatın bütün sahələrində iqtisadi münasibətlərdə yaranmış, o cümlədən, müəssisəni idarə edən subyektin, əmlak mülkiyyətçisinin, digər tərəflərin münasibətlərini, qarşılıqlı öhdəliklərini, hüquqlarını, məsuliyyətlərini və ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə əhatə olunan (ailə və əmək münasibətləri

istisna olmaqla) iqtisadi mübahisələrin həllində ixtisaslaşdırılmış birinci məhkəmə instansiyasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi - yuxarı məhkəmə orqanı olmaqla mülki işlər üzrə, cinayət işləri üzrə, inzibati hüquqpozmalara dair işlər üzrə və digər materiallar üzrə kassasiya instansiyası məhkəməsi qismində çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin mülki işlər üzrə kollegiyası, cinayət və inzibati hüquqpozmalara dair kollegiyası və ya hərbi məhkəmələrin işləri üzrə kollegiyası apelyasiya instansiyası məhkəmələri tərəfindən çıxarılmış hökmlərdən və digər qərarlardan verilmiş kassasiya şikayətləri və ya protesləri əsasında mülki işlərə, cinayət işlərinə və digər materiallara baxır.

Ali Məhkəmənin Plenumu əlavə kassasiya qaydasında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədrinin təqdimatlarına, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorunun protestlərinə, müdafiə tərəfin şikayətləri əsasında və yeni açılmış hallara görə işlərə baxır.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işi başlayır və istintaq aparır; məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmədə iddia qaldırır; məhkəmə qərarlarından protest verir.

Göründüyü kimi, məhkəmələr yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş səlahiyyətləri həyata keçirir və öz səlahiyyətlərinə aid olan qərarlar qəbul edir. Azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar məhkumetmə səlahiyyətləri bütün məhkəmələrə verilməmişdir.

2 .Məhkəmə qərarının və ya digər qanuni əsaslarla nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə şəxsin tutulub saxlanması və ya həbs edilməsi.

Bu müddəa prosessual məcburiyyət tədbirləri kimi şübhəli şəxs qismində tutulub saxlanılmanı və ibtidai istintaq müddətində şəxs barəsində həbs-qətimkan tədbirinin tətbiqini, şəxsin

ekstradisiya edilməsi məqsədilə həbs olunmasını, məhkəməyə təqdim etmə, məhkəmənin digər qərarının icrası ilə əlaqədar və eləcə də, inzibati və ya intizam qaydasında həbsətməni nəzərdə tutur.

Konvensiyanın tələbi belədir ki, üzv dövlətin milli qanunvericiliyi ilə azadlıqdan məhrumetmənin qanuni əsası 5-ci maddənin 1-ci bəndində sadalanan müddəalarla uyğunsuzluq təşkil etdikdə, azadlıqdan məhrumetmə qanunsuz hesab olunur. Məsələn, şəxsin şübhəli şəxs qismində saxlanması başlanmış cinayət işi üzrə deyil, başqa əsaslarla həyata keçirilərsə, bu əsaslar qanunsuz qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyi konvensiyanın bütün tələblərini özündə əks etdirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 147-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesində tutma yalnız aşağıdakı şəxslərə tətbiq oluna bilər:

- a. cinayəti törətməkdə şübhəli olan şəxsə;
- b. ittiham edilməli olan şəxsə və ya haqqında seçilmiş qətimkan tədbirinin şərtlərini pozan təqsirləndirilən şəxsə;
- v. hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının icrası yerinə yetirilməsi və ya təyin olunmuş cəzanın digər cəza növü ilə əvəz edilməsi, habelə, şərti məhkumetmənin, yaxud cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin ləğvi məsələsinin həlli məqsədilə məhkuma.

Azərbaycan Respublikası CPM-nin 155-ci maddəsinin tələblərinə əsasən, ibtidai istintaq müddətində şəxs barəsində həbs-qətimkan tədbiri məhkəmə tərəfindən o vaxt tətbiq oluna bilər ki, cinayət təqibi üzrə toplanmış materiallar şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tərəfindən aşağıdakı hərəkətlərin edilməsi ehtimalına kifayət qədər əsas versin.

- a. cinayət prosesini həyata keçirən orqandan gizlənmək;
- b. cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərməklə, cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətməklə və ya saxtalaşdırmaqla ibtidai

istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olmaq;

v. cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli yenidən törətmək və ya cəmiyyət üçün təhlükə yaratmaq;

q. cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışlarına üzrlü səbəb olmadan gəlməmək və ya digər yolla cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən və ya cəza çəkməkdən boyun qaçıрмаq;

e. məhkəmə hökmünün icra edilməsinə maneə törətmək.

Konvensiyanın tələblərinə əsasən, hər bir azadlıqdan məhrumetmə daxili hüquq normaları əsasında həyata keçirilməli və qeyd edildiyi kimi, konvensiyanın şərtlərinə (daxili qanunvericiliklə nəzərdə tutulmasa belə) cavab verməlidir. «Azadlıqdan məhrumetmə konvensiyanın təmin etdiyi digər hüquqlara müdaxilə etmək üçün, yaxud özbaşına şəkildə tətbiq edilən hüquq normaları və ya öz mahiyyətinə görə mükəmməl olmayan qanun əsasında həyata keçirildikdə etiraz doğurur». (Kirt Türkiyəyə qarşı «Kirt v. Turkey»).

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası CPM-nin 155.2-ci maddəsində qeyd edilən müddəalar birmənalı deyil və ən başlıcası Konvensiyanın 14-cü maddəsinin (Bu konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarla hər kəs - cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər baxışlarından, milli və ya sosial mənşəyindən, milli azlıqlara mənsubiyyətindən, əmlak vəziyyətindən, doğum və ya digər əlamətlərindən asılı olmayaraq, ayrı-seçkiliyə məruz qoyula bilməz) tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

« qətimkan tədbirinin seçilməsinin zəruriliyi və onlardan hansının konkret şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə tətbiq edilməsi məsələsi həll edilərkən, təhqiqatçı, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya məhkəmə aşağıdakıları nəzərə almalıdır (mad.155.2):

a/ şübhəli və təqsirləndirilən şəxsə istinad edilən əməlin ağırlığını, xarakterini və törədilmə şəraitini (mad. 155.2.1);

b/ şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətini, yaşını və səhhətinin vəziyyətini, məşğuliyyət növünü, ailə, maddi və sosial vəziyyətini, o cümlədən, himayəsindəki şəxslərin və daimi yaşayış yerinin olmasını (mad.155.2.2);

q/ əvvəllər cinayətin törədilməsini, qətimkan tədbirinin seçilməsini və digər əhəmiyyətli halları (mad.155.2.3).

Təəsüflə qeyd edilir ki, Azərbaycanda ibtidai istintaq zamanı həbs-qətimkan tədbiri seçmək üçün məhkəməyə təqdim olunan vəsatət və təqdimatlarda, eləcə də, məhkəmə qərarlarında «təqsirləndirilən şəxsə istinad edilən əməlin ağırlığı, xarakteri və törədilmə şəraiti, eləcə də, onun şəxsiyyəti, yaşı və səhhətinin vəziyyəti, məşğuliyyət növü, ailə, maddi və sosial vəziyyəti, o cümlədən, himayəsində şəxslərin olub-olmaması və ya daimi yaşayış yerinin olub-olmaması, onun tərəfindən əvvəllər cinayət törədilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsinin məqsədəmüvafiqliyi və digər «əhəmiyyətli» hallar geniş şərh edilmir və bu halların heç biri ayrı-ayrılıqda cinayət mühakiməsinin əsas məqsədlərinə cavab vermir.

Məsələn, törədilən cinayətin ağırlığına, xarakterinə görə ibtidai istintaq müddətində təqsirləndirilən şəxs barəsində həbs-qətimkan tədbirinin seçilməsi hansı məqsədə xidmət edir? Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində deyilir: «Məhkəmənin hökmü yoxdursa, heç kim cinayətdə təqsirli sayıla bilməz». Belə olan halda törədilmiş cinayətin ağırlığı və xarakterinə görə ibtidai istintaq zamanı həbs-qətimkan tədbiri seçilməsi «cəza tədbiri»dirmi? Razılaşmaq olar ki, ağır cinayət törədilməsi istinad edilən təqsirləndirilən şəxsin cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışlarına üzrlü səbəb olmadan gəlməmək və ya digər yolla cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməkdən və ya cəza çəkməkdən boyun qaçıрмаq ehtimalı daha çoxdur. Lakin bu halda seçilməli olan həbs-qətimkan tədbiri kifayət qədər sübutlarla əsaslandırılmalıdır. Belə əsaslandırma mövcud şərait və sübutlarla əhatə olunmalıdır. Məsələn, əgər təqsirləndirilən şəxsin istintaqdan

və ya məhkəmədən qaçıb gizlənməsi ehtimalının olması əsaslandırılırsa, ilk növbədə, bu şəxsin hara, hansı yollarla, hansı ölkəyə qaça bilməsi, qaça bildiyi ölkədə əlaqələrinin olması və ya harada gizlənə bilməsi ehtimalı, bu hərəkətlərin qarşısının alınması üçün təminatlar almaq imkanının olmaması (məs, qorunan sərhədlər şəraitində şəxsiyyət vəsiqəsinin alınması, polisın nəzarəti altına verilməsi, girov alınması və digər tədbirlərin məqbulluğu) əsaslandırılmalıdır. Daha bir xüsusat təqsirləndirilən şəxsin daimi yaşayış yerinin olub-olmamasının nəzərə alınmasıdır. Əgər şəxsin daimi yaşayış yeri yoxdursa, onda təhqiqatçı, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror və ya məhkəmənin ehtimalına əsasən, həbs-qətimkan tədbiri seçilməklə istintaq təcridxanası onu bu ictimai bələdan xilas edirmi? Eləcə də, şəxsin şəxsiyyəti, yaşı və səhhətinin vəziyyəti, məşğuliyyət növü, ailə, maddi və sosial vəziyyəti, o cümlədən, himayəsində şəxslərin olub-olmaması və.s. hallar qanuna əsasən hansı meyarlarla müəyyənləşdirilir? Milli qanunvericiliyimizdə bu barədə göstəriş yoxdur. Müstəntiqin və ya məhkəmənin daxili inamı isə bu günün tələblərinə cavab vermir. Belə ki, az ağır cinayətlər fəslinə daxil edilmiş vergi cinayətlərinin ibtidai istintaqı zamanı – məs, qanunsuz sahibkarlıq (mad.192), yalançı sahibkarlıq (mad. 193), vergi ödəməkdən yayınma (mad 213) - təqsirləndirilən şəxslər barəsində əksər hallarda həbs-qətimkan tədbirinin seçilməsini başqa cür qiymətləndirmək mümkün deyil.

Belə əsaslandırmada heç bir dəlilə əsaslanmayan «şablon» ifadələrə əsaslanan məhkəmə qərarları konvensiyanın tələblərinə əsasən yolverilən hesab edilə bilməz. («Broqan və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı» işinə əsasən)

Əsaslandırma konvensiyanın müstəqil olmayan 14-cü maddəsi ilə tarazlaşdırılmalıdır. Bu maddədə nəzərdə tutulan «ayrı-seçkiliyin qadağan olunması» müddəası konvensiya ilə qorunan hüquqların hər birinə şamil olunur və bu hüquqlarla ayrılmazlıq təşkil edir. Əgər Avropa Məhkəməsi

Konvensiyanın hər hansı bir maddəsi üzrə pozuntu aşkar edərsə, bununla əlaqədar 14-cü maddənin pozulması da bu hüquqların qəsd obyektinə ola bilər. 14-cü maddənin ayrıca pozulması bu maddədə nəzərdə tutulan hüququn həyata keçirilməsində açıq-aşkar və qeyri-bərabər münasibət və ya davranış işin əsas halları kimi götürülür. (Eyri İrlandiyaya qarşı işindən «Eyri v. İrland»)

Həmçinin, qeyd etmək zəruridir ki, konvensiyanın 5-ci maddəsinin tələbi 3-cü maddənin tələbi ilə ayrılmazlıq təşkil edir. Bu baxımdan şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi istənilən halda əsaslandırılmalıdır. Təqsirsizlik prezumpsiyasına əsasən, şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsində aidiyyəti sübut olunmadıqda, o həbs oluna bilməz. Həbsə alma, hətta, müvəqqəti xarakter daşısa belə, istənilən halda həbs-qətimkan tədbiri və ya tutulma əsaslandırılmalıdır. Belə əsaslandırma həbsə alma və ya tutma tətbiq edilərkən şəxsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir. Əsaslandırma isə mövcud şərait və və şəraitdən asılı olan bir çox xüsusiyyətlərin məcmusu qaydasında dəyərləndirilməlidir. Bu dəyərləndirmə hüquq pozuntusunun törədilməsində əsaslı şübhə ilə bağlı şəxsin səlahiyyətli məhkəmə orqanı qarşısında durmasından irəli gələn və ya onun tərəfindən törədilən hüquq pozuntusunun, yaxud törətdikdən sonra onun gizlənməsinin qarşısını almaq üçün kifayət qədər zəruri əsasların olduğunun hesab edildiyi hallarda şəxsin qanuni tutulması və ya həbsə alınması çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. («De Velde, Ooms və Versip Belçikaya qarşı» işindən)

Vəzifəli şəxs - (məhkəmə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi həvalə olunmuş şəxs və eləcə də, şübhəli şəxs qismində tutma səlahiyyətləri olan prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı və.s.) bu müddəə çərçivəsində «məhkəmə səlahiyyətlərini» həyata keçirmək qabiliyyətində olduğunu bildirmək üçün həbsdə saxlanılan şəxsin özbaşına və ya əsassız olaraq azadlıqdan məhrum edilməsinə qarşı təminatlar

verən müəyyən şərtlərə cavab verməlidir. (Şisaer İsveçrəyə qarşı « Schiesser v. Switzerland» işi üzrə 4 dekabr 1979-cu il tarixli qərar) Bununla da, vəzifəli şəxs icra hakimiyyətindən və tərəflərdən müstəqil olmalıdır. Belə ki, həbsətmə barədə qərarın qəbul edilməsi zamanı obyektiv hallar əhəmiyyətli xarakter daşıyır: «Vəzifəli şəxsin sonradan cinayət prosesində ittihamçı tərəf qismində çıxış etməsi mümkün olduğu halda, onun müstəqilliyi və qərəzsizliyi şübhə altında qoyula bilər. (23 oktyabr 1990-cı il tarixli qərarı «Huber İsveçrəyə qarşı işi üzrə («Huber v. Switzerland»). «Vəzifəli şəxs» yanına gətirilmiş şəxsi dindirməli və həbsə almanın hüquqi baxımdan əsaslı olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Əks halda, vəzifəli şəxs həbsdə saxlanılan şəxsin azad edilməsi barədə məcburi qərar vermək səlahiyyətinə malik olmalıdır. (18 yanvar 1972-ci il tarixli qərar - İrlandiya Böyük Britaniyaya qarşı (« Ireland v. United Kingdom»))

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual qanunvericiliyinə əsasən, cinayət prosesində tutulma yalnız cinayəti törətməkdə şübhəli olan şəxsə, ittiham elan edilməli olan şəxsə və ya haqqında seçilmiş qətimkan tədbirinin şərtlərini pozan təqsirləndirilən şəxsə, həmçinin, hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının icrası yerinə məcburi göndərilməsi və ya təyin olunmuş cəzanın digər cəza növü ilə əvəz edilməsi, habelə, şərti məhkum etmənin, yaxud cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin ləğvi məsələsinin həlli məqsədilə məhkuma tətbiq oluna bilər.

Avropa Məhkəməsi qərarlarında bir daha vurğulanır ki, ittiham olunmuş şəxsin həbsinin ibtidai həbsdə saxlama müddətini aşmaması dövlətdaxili məhkəmə orqanları tərəfindən təmin edilməlidir. Bu məqsədlə onlar təqsirsizlik prezumpsiyasına zəruri qaydada riayət etməklə, şəxsin azadlığının təmin olunması üçün onun lehinə və əleyhinə olan bütün halları tədqiq etməli və azad etmə barədə ərizələrə dair qərarlarında bunları əks etdirməlidir. Yalnız bu qərarlarda

göstərilmiş səbəblər və həbs olunan şəxsin azad etmə barədə ərizələrində və şikayətlərində təqdim olunmuş həqiqi faktlar əsasında həbsətmənin qanuni olub-olmaması barədə qəti fikrə gəlmək mümkündür. («Foks, Kempbell və Xartli Birləşmiş Krallığa qarşı» işindən)

Həbs olunmuş şəxs tərəfindən cinayətin törədilməsində əsaslı şübhənin mövcud olması həbsdə saxlanmanın zəruriliyini şərtləndirsə də, müəyyən müddət keçdikdən sonra bu əsas həbsdə saxlanılmaq üçün kifayət deyil. Buna görə də məhkəmə müəyyən etməlidir ki, təqdim olunan əsaslar azadlıqdan məhrum etməyə (tutulmağa) bəzət qazandırır və ya yox. Belə arqumentlər «kifayət» qədər və «əsaslı» olarsa, məhkəmə prosesin gedişində dövlət orqanları tərəfindən «xüsusi cəhd» göstərilməsini müəyyən etməlidir. (12 dekabr 1991-ci il tarixli Tot Avstriyaya qarşı «Toth v. Austria» məhkəmə qərarı)

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi şəxsin tutulması və ya həbs olunması ilə bağlı Avropa standartlarından bir də ona görə fərqlənir ki, konvensiya ilə şəxs tutularkən və ya həbs olunarkən dərhal məhkəməyə və ya məhkəmə səlahiyyətlərini həyata keçirən vəzifəli şəxsin yanına aparılmalıdır. Lakin AR qanunvericiliyi ilə cinayət hadisəsini törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin məhkəməyə dərhal aparılması nəzərdə tutulmur və şəxsin tutulduğu andan 24 saat keçənədək qərar qəbul olunmamışsa, tutulmuş şəxs dərhal azad edilməlidir. Başlanmış cinayət işi üzrə şübhəli şəxs qismində tutulmuş şəxsə 48 saat ərzində ittiham elan edilməli, həbs qətimkan tədbiri ilə bağlı müstəntiqin vəsatəti əsasında prokurorun təqdimatı olarsa, o, məhkəməyə gətirilməli, məhkəmə təxirəsalmadan işə baxmalı və onun haqqında həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya azad edilməsi barədə qərar qəbul etməlidir. (mad.148 CPM). Bu halda da şəxsin Məhkəməyə tutulduğu andan təqdim olunması nəzərdə tutulmamışdır. Eləcə də, barəsində qiyabi olaraq həbs qətimkan tədbiri seçilmiş və ya axtarış elan

edilmiş şəxsin tutularkən təxirəsalınmadan onun barəsində qiyabi olaraq qərar qəbul etmiş məhkəməyə, və ya hər hansı bir məhkəməyə təqdim olunması nəzərdə tutulmamışdır.

Bundan əlavə, sosial müdafiə tədbirləri qismində yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tərbiyəvi nəzarətini həyat keçirmək, yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə şəxslərin, o cümlədən, ruhi xəstələrin, əyyaşların, narkotik vasitələrə mübtəla olmuşların və avaraların qanuni əsaslarla tutulub saxlanması, ictimai asayişin qorunması məqsədilə qanunsuz olaraq ölkəyə daxil olan, barələrində sürgün edilməsi (deportasiya) və geri qaytarılması (ekstradisiya) tədbirləri həyata keçirilən şəxslərin qanuni əsaslarla həbsi və ya tutulub saxlanması da konvensiyanın tələbləri baxımından məqbul sayılır.

Cinayətin törədilməsində ittiham olunan hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. (təqsirsizlik prezumpsiyası). Lakin qeyd edilən normalar AR Cinayət Prosesual Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş müddəalardır. Bəs insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasının təminatı kimi hansı tədbirlər nəzərdə tutulur?

Bu təminat iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Qabaqlayıcı tədbirlər (preventiv) qismində iş üzrə qanunsuz qərarların qəbul edilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilir. Məsələn, Konstitusiyanın 64-cü maddəsi: «Heç kəs bir cinayətə görə təkrarən məhkum edilə bilməz».
2. Qanunsuz qəbul olunmuş qərarlardan irəli gələn nəticələrin aradan qaldırılması istiqamətində (retrospektiv) görülən tədbirlər. Konstitusiyanın 67-ci maddəsi: «Cinayət, habelə, hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində zərərçəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərərçəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli

şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ vardır».

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin V fəslə «Bəraət qazanma» (reabilitasiya) - vurulmuş ziyanın ödənilməsinə həsr olunmuşdur. Qanunun 56-cı maddəsinə əsasən, aşağıdakı şəxslər cinayət prosesini həyata keçirən orqanın səhvi və ya sui-istifadəsi nəticəsində vurulmuş ziyanın ödənilməsi hüququna malikdirlər:

1. Bəraət almış təqsirləndirilən şəxs (haqqında məhkəmənin bəraət hökmü çıxarılmış şəxs)
2. Əməldə cinayət tərkibi olmadığına görə şəxs barəsində eyni ittiham üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü və ya digər məhkəmənin cinayət təqibini qeyri-mümkün edən ləvğ edilməmiş qərar olduqda, şəxs barəsində eyni ittiham üzrə təhqiqatçının, müstəntiqin və ya prokurorun cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi və ya xitam verilməsi haqqında ləvğ edilməmiş qərar olduqda, zərərçəkmiş şəxsin şikayəti olmadıqda (cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildikdə, habelə, cinayət təqibinin başlanmasına prokurorun təşəbbüsü olmadığı halda, cinayət təqibi ictimai-xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildikdə), hər hansı şəxs barəsində başlanmış cinayət təqibinə və onun cinayət törədilməsinə aidiyyəti olmadıqda və ya təqsirliliyi sübuta yetirilmədiyi hallarda, barəsində cinayət təqibinə xitam verilmiş şəxs;
3. Amnistiya aktına əsasən, şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilməli olduqda, cinayət təqibinə xitam verilməli olan və buna razılıq alınmasına baxmayaraq, haqqında cinayət təqibi davam etdirilən şəxs;
4. Qanunsuz həbs olunmuş və ya tibbi, yaxud tərbiyəvi müəssisəyə məcburi yerləşdirilmiş və qanuni əsaslar olmadan müəyyən olunmuş müddətdən artıq həbsdə saxlanılmış şəxs;

Cinayət təqibi üzrə icraat zamanı qanunsuz olaraq şəxs barəsində prosesual hərəkətlərin aparılması üçün tətbiq olunan məcburiyyət tədbirlərinə:

- yaşayış yerində, xidməti və ya istehsalat binalarında axtarış, götürmə, baxış və digər hərəkətlərin aparılması;
- tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxsin iradəsinə zidd olaraq onun şəxsi müayinəsi;
- əmlak üzərinə həbs qoyulması;
- poçt, teleqraf və digər göndərişlər üzərinə həbs qoyulması;
- telefon və digər qurğularla aparılan danışıqların, rabitə və digər texniki vasitələrlə ötürülən məlumatların ələ keçirilməsi;
- maliyyə əməliyyatları, bank hesablarının vəziyyəti və vergilərin ödənilməsi barədə məlumatlar da daxil olmaqla, şəxsi, dövlət, kommersiya və ya peşə sirrini təşkil edən məlumatların ələ keçirilməsi;
- meyidin qəbirdən çıxarılması və.s. daxildir. (Prosessual məcburiyyət tədbirlərinə məruz qalmış şəxs ona vurulmuş ziyanın ödənilməsi hüququna malikdir.)

Yuxarıda göstərilən azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququnu genişləndirən halların:

- Konstitusiya və qanunlara zidd olan hallarda və ya şəraitdə həbs olunan və ya həbsdə saxlanılan şəxsə;
- həbsinin və ya saxlanılmasının səbəbləri barədə təcili məlumatlandırılmayan şəxslərə;
- həbs olunduqdan və ya saxlanıldıqdan sonra qanunla həmin məqsəd üçün müəyyən edilmiş zaman ərzində hakim qarşısında dayanmayan şəxsə;
- hakim qarşısında dayanması üçün qanunla müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra məhkəmə qərarı olmadan azadlıqdan məhrum edilən şəxsə,
- həbsi və ya saxlanılması haqqında ailə üzvləri məlumatlandırılmayan şəxsə;
- qanunla müvafiq şəkildə həbs olunan və ya saxlanılan, lakin sonradan işi məhkəməyə göndərilməyən şəxsə;
- yalnız cərimə ilə (və ya həbslə əlaqədar olmadan cəza almış şəxsə) cəzalandırılan şəxsə şamil olunması daha məqsədəuyğun hesab olunardı.

Maddə 6. Ədalətli məhkəmə baxışı hüququ.

1. *Hər bir şəxsin mülki hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən və ya ona elan olunmuş cinayət ittihamı üzrə hər hansı bir işə baxılarkən ədalətli, açıq, müstəqil, qərəzsiz və qanunla yaradılmış məhkəmə tərəfindən qısa vaxt ərzində araşdırılma aparılması hüququ vardır. Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə şərəf nöqtəyi-nəzərindən, ictimai qayda və dövlət təhlükəsizliyi baxımından, həmçinin, yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarını təmin etmək məqsədilə və ya tərəflərin şəxsi həyatını qorumaq baxımından, eləcə də, hakimin fikrinə əsasən, açıq-aşkarlıq mühakimə icraatının maraqlarına xüsusi vəziyyətlərdə zidd olarsa, mətbuat nümayəndələri və digər şəxslər bütövlüklə məhkəmə gedişinə və ya onun hər hansı bir hissəsinə buraxılmaya bilərlər.*

2. *Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə, təqsirsiz sayılır.*

3. *Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxsin ən azı aşağıdakı hüquqları vardır:*

a) *başə düşdüyü dildə, hansı əsaslarla və nədə təqsirləndirildiyi barədə təxirəsalınmadan və ətraflı məlumat almaq;*

b) *öz müdafiəsinə hazırlaşmaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq;*

c) *şəxsən özü və ya özü seçdiyi müdafiəçi (əgər həmin şəxsin müdafiəçi xidmətindən istifadə etmək üçün kifayət qədər maddi imkanı yoxdursa, mühakimə icraatının maraqlarının təmini baxımından ona pulsuz təyin olunmuş müdafiəçi) tərəfindən müdafiə olunmaq ;*

d) *təqsirləndirilən şəxsin əleyhinə ifadə vermiş şahidləri dindirmək və ya dindirilməsini tələb etmək, həmin şahidlərin dindirilmə şərtlərinə uyğun olaraq lehinə ifadə verə biləcək şahidlərin çağırılıb dindirilməsini tələb etmək ;*

e) əgər təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışı dilini başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, pulsuz olaraq tərcüməçinin xidmətindən istifadə etmək.

Ədalətli məhkəmə baxışının mahiyyətini araşdırmazdan əvvəl ədalətin hansı meyarlarla ölçüldüyünə nəzər salaq. Ümumiyyətlə, ədalət ictimai münasibətlərdə öz əksini tapsa da, sonradan prinsip kimi formalaşmışdır. Məsələn, ibtidai icma quruluşundan başlamış genetik səviyyədə belə bir fikir yaranmışdır ki, icmalardan daha «ədalətli» mövcud olmaq hüququnu ilahidən əldə etmişdir. Ərəb xilafətində isə «qızıl əsr» adlanan dövrlərdə sosial ədalət münasibətləri zəminində varlılar öz əmlaklarının 2,5 %-nin kasıblara «zəkat» şəklində paylanmasını vəzifə kimi qəbul etmişdilər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «qızıl əsr» adlanan dövrdə varlılar zəkat ödəmək üçün kasıb tapa bilmirdilər.

Ədalətlik – tərəflərin razılığı əsasında hüquq və vəzifələrin paylaşdırılmasıdır. Belə bölünmə şəraitdən və digər amillərdən asılı olaraq, hüquqların məcburi olaraq bərabər paylaşdırılmasını nəzərdə tutmur. Ədalətliyyə iki baxımdan yanaşma Qədim Şərq və yunan filosoflarından (Con Roulsun «Ədalətlik nəzəriyyəsi») başlamışdır.

Birinci yanaşmaya əsasən, ədalətlik bərabərləşdirilmək prinsipidir və (insanların bərabərliyi, vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsi, əmək haqqının bərabər qiymətləndirilməsi və.s.) ən azı iki insan arasında mövcud olan münasibətlərdən yaranır.

İkinci yanaşmaya əsasən isə, ədalətlik hər hansı bir meyarlara (bərabərə bərabər, hər kəsə özünə görə və.s.) əsaslanaraq mütənəsiblik prinsipləri əsasında paylaşdırıcı funksiyanı əhatə edir. Paylaşdırıcı ədalətlikdə ən azı 3 tərəfin iştirakı nəzərdə tutulur. Bunlardan iki tərəf hər hansı bir cəmiyyət və ya təşkilat daxilində öz məqsədlərə çatmaq arzusundadırlar. Üçüncü tərəf isə «hakim» kimi onlar arasında paylaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirir.

Ədalətli bərabərləşdirilmək prinsipi mülki hüquqa aid edilirsə, mütənəsiblik prinsipləri əsasında paylaşdırıcı funksiya təşkilat və ya dövlət qanunvericiliyini əhatə edən ümumi hüquqa aid olunur.

Ədalətli məhkəmə baxışının qeyd edilən ədalətlik prinsiplərinə münasibətinə baxaq.

Ədalətli məhkəmə baxışı hüququ, ilk növbədə, cinayət-mühakimə icraatının əsas prinsipləri və şərtlərini əhatə edir. Bunlardan ən başlıcası məhkəmələrin öz fəaliyyətlərində qanunçuluq - qanunun aliliyi prinsipinə ciddi əməl etmək tələbindən irəli gəlir. Yəni, konvensiya hər bir halda müsbət nəticənin əldə edilməsi öhdəliyini dövlətin üzərinə qoyur. Bu baxımdan ədalətli məhkəmə baxışının təmin edilməsi istiqamətində qanun və vasitələrin müəyyənəşdirilməsində dövlət sərbəstdir. Konvensiyanın digər tələbinə əsasən, daxili hüquq vasitələri nəzəriyyə xarakterli olmamalı, nəticə etibarilə səmərəliliyi ilə fərqlənməlidir.

Məhdudiyət prinsipinə əsasən isə, qüvvəyə minmiş və ya müvafiq qaydada dərc edilmiş qanun ilə müəyyən olunmuş əsaslardan və qaydalardan kənarında heç kim cinayət məcburi prosessual tədbirlərinin tətbiqinə məruz qala bilməz və ya heç bir şəxs hər hansı bir şəkildə hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırıla bilməz. Konvensiyanın tələblərinə əsasən, Məhkəmə tərəfindən işdə iştirak edən bütün tərəflərə verilən hüquqlara uyğun olaraq, işin ədalətli aparılması təmin edilməlidir.

Qadağa prinsipi - qanunsuz aparılan prosessual hərəkətlərin və qəbul olunmuş qərarların hüquqi qüvvəsi olmadığını təsdiq edir. Bu baxımdan, konvensiyanın tələbinə əsasən, əgər şəxs xüsusilə ağır və ya amansızlığı ilə seçilən cinayət hadisəsinin törədilməsinə görə və ya insan rifahının əsasını təşkil edən demokratiyanın devrilməsinə qarşı yönəlmiş hər hansı bir hərəkət və ya hərəkətsizlikdə ittiham olunsaydı, ədalətli məhkəmə şərtlərindən səmərəli istifadə etmək hüququna malikdir. Beləliklə, ədalətli məhkəmə baxışı qeyd edilən

ədalətlik prinsiplərinin hər ikisini - həm bərabərləşdirmək, həm də mütənasib paylaşdırma prinsiplərini əhatə edir.

Bərabərlik prinsiplərinə aid edilir:

1. Qanun qarşısında hüquq bərabərliyi prinsipi - Cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərdirlər (mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi və iradə sərbəstliyi, müqavilə azadlığı və.s.)

2. Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması prinsipi - cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər baxışlarından, milli və ya sosial mənşəyindən, milli azlıqlara mənsubiyyətindən, əmlak vəziyyətindən, doğum və ya digər əlamətlərindən asılı olmayaraq, hər kəsin qanunlarda təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları ayrı-seçkilik qoyulmadan təmin olunmalıdır.

Mütənasib paylaşdırma prinsiplərinə aid edilir:

1. Qanunçuluq prinsipi – əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər hüquqi tədbirlər yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunur. (Mülki hüquq münasibətlərində daxili hüquq və beynəlxalq hüquq normaları birbaşa tətbiq edilir.)

2. Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi – yalnız törəttdiyi ictimai təhlükəli əmələ və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər. (fiziki şəxslərin şərəfi, ləyaqəti, işgüzar nüfuzu, şəxsi həyatı və şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi hüququnun qorunması şərtilə);

3. Ədalət prinsipi – cinayətin törədilmə şəraiti, ictimai təhlükəsizlik dərəcəsi, xarakteri və digər əhəmiyyətli hallar nəzərə alınmaqla, ədalətli cəza təyin edilməlidir. Heç kəs eyni əmələ görə iki dəfə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz

4. Humanizm prinsipi – hər bir tərəfə mərhəmətli münasibəti nəzərdə tutur.

Ədalətli məhkəmə konvensiyanın tələblərinə əsasən, qanuni əsaslarla yaradılmalı, müstəqil və qərəzsiz olmalıdır.

Məhkəmə hakimiyyəti barədə müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının VII fəslində və 10 iyun 1997-ci

il tarixli «Məhkəmələr və hakimlər haqqında Qanun»da öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın 125-ci maddəsində deyilir. «Azərbaycan Respublikasında Məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər». Cinayət-mühakimə icraatı Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminə daxil olan səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir. Heç kim məhkəmənin hökmü olmadan cinayətin törədilməsində təqsirli sayıla və ya məhkum oluna bilməz. Fövqəladə məhkəmələrin yaradılması və məhkəmənin səlahiyyətlərinin mənimsənməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş məsuliyyətə səbəb olur. Fövqəladə məhkəmələrin və digər qanunsuz yaradılmış məhkəmələrin hökm və digər qərarlarının hüquqi qüvvəsi yoxdur və icra edilməməlidir.

Müstəqillik prinsipinə görə, həm icra hakimiyyətindən, həm də məhkəmədə iştirak edən tərəflərin maraqlarından azad olan hakimlər müəyyən müddətə seçilir.

Məhkəmənin müstəqilliyi ona dəlalət edir ki, məhkəmənin məcburi qərarları heç bir dövlət orqanı tərəfindən dəyişdirilə və ya ləğv oluna bilməz, məhkəmə hakimləri səlahiyyət müddətlərində dəyişdirilə bilməzlər və hakimlər xarici amillərin təsirindən azad olmaq üçün təminat alırlar.

Qərəzsizlik prinsipi müstəqillik prinsipi ilə sıx bağlıdır və konvensiyanın tələbi də bu prinsiplərə birlikdə baxmağı tələb edir. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 28.2-ci maddəsində göstərilir: «Hakimlər cinayət-mühakimə icraatını həyata keçirərkən qanunun mənafeələrindən başqa, hər hansı bir mənafeyi ifadə edə bilməzlər».

Hakim şəxsən cinayət prosesinin (və ya mülki işin) nəticəsi ilə birbaşa və ya dolayısı yolla maraqlıdırsa, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak edə bilməz. Hakimin işdə maraqlı olub-olmaması həm subyektiv, (prosesdən əvvəl öz qərarına inamını, fikir və düşüncələrini dilə gətirməsi və.s.) həm də obyektiv (konkret işə münasibəti,

yeni məhkəmə baxışı vaxtına əməl etməsi, proses başlamazdan əvvəl öz qərarını qəbul etməsi və.s.) səbəblərlə səciyyələndirilir.

Hakimin işə obyektiv yanaşması məhkəmə baxışı ilə əlaqədar işin bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv tətqiq edilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasını təmin etməkdə, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi həm ifşa edən, həm də ona bəraət verən halların araşdırılmasında, proses zamanı tərəflərin irəli sürdüyü vəsatət və ərizələrə münasibətində ərizə və vəsatətlərin rədd olunmasının əsaslandırılmasında, cinayət prosesində iştirakı zəruri olan şəxslərin iştiraklarının təmin edilməsində, habelə, məsuliyyəti yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran halları nəzərə alıb-almamasında özünü biruzə verə bilər.

Bundan əlavə, əvvəllər polis və ya prokurorluq orqanlarında işləmiş və xidməti işi ilə əlaqədar hər hansı bir iş üzrə cinayət təqibində iştirak etmiş şəxslərin, eləcə də, birinci, apelyasiya və kassasiya instansiyası məhkəməsində iştirak etmiş hakimin cinayət-mühakimə icraatında iştirak etmiş şəxsin məhkəmə baxışında təkrar iştirakına yol verilməməsi məhkəmənin qərəzsizliyinə əsas yaradan amillərdəndir.

Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə birinci məhkəmə instansiyası hakimi tərəfindən ibtidai istintaq müddətində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs barəsində həbs-qətimkan tədbiri seçmiş və ya həbs-qətimkan tədbirinin uzadılması barədə qərar qəbul etmiş hakim sonradan cinayət mühakimə icraatını həyata keçirir. Bu baxımdan, konvensiyanın tələb etdiyi kimi, qeyd edilən məsələyə qanun çərçivəsində yeni münasibət bildirilməsi daha məqsədamüvafiq olardı.

Məhkəmə aidiyyatına əməl olunması da məhkəmənin qərəzsizliyinə dəlalət edir. Şəxsin razılığı olmadan onun işinin məhkəmə aidiyyatının dəyişdirilməsi və ya işin qanuni hakimin icraatından əsassız götürülməsi qadağan olunur. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi qaydalarının ayrı-ayrı işlər

və ya şəxslər üçün, habelə, müəyyən şəraitə görə, yaxud hər hansı bir zaman dövründə özbaşına dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Avropa Məhkəməsi təcrübəsində qərəzsizlik belə qiymətləndirilir:

«Qərəzsizlik, adətən, əvvəlcədən müəyyən fikirdə olmamağı və müəyyən qərəzin olmamasını nəzərdə tutmasına baxmayaraq, onun olması və ya əksinə, olmaması, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq, müxtəlif üsullarla yoxlanıla bilər. Bu baxımdan konkret iş münasibətdə hakimin şəxsi əqidəsini əks etdirən subyektiv yanaşma ilə hər hansı bir şübhəni istisna edən kifayət qədər təminatın olmasını müəyyən edən obyektiv yanaşma arasında fərq müəyyən olunmalıdır». (Pyersak Beçikaya qarşı).

Ədalətli məhkəmə baxışının şərtlərinə aid olunur:

1. Hər kəsin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi - hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Cinayət mühakiməsini həyata keçirən məhkəmə cinayət prosesində iştirak edən hər hansı bir şəxsə qanunla əsaslandırılmamış mülahizələrə görə üstünlük verməməlidir.

2. Əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması - hər kəs özünün Konstitusiya və qanunlarla təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlarını qanunla qadağan edilməyən bütün hüquq və vasitələrlə müdafiə etmək, hüquqi yardım almaq və müdafiə olunmaq hüququna malikdir.

3. Şəxsin şərəf və ləyaqətinə hörmət edilməsi - məhkəmə baxışı gedişində insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan, təhqir edən, həmçinin, prosesdə iştirak edən şəxslərin həyatı və səhhəti üçün təhlükə törədə biləcək qərarların qəbul edilməsinə və ya hərəkətlərə, eləcə də, bu nəticəyə gətirib çıxaran prosessual hərəkətlərdə məcburi iştiraka yol verilmir.

4. Özünü və qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik - heç kəs özünün və ya yaxın qohumlarının əleyhinə ifadə verməyə məcbur edilə və buna görə hər hansı bir təqibə məruz qala bilməz.

5. Təqsirsizlik prezumpsiyası - cinayətin və ya hər hansı bir əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) törədilməsində şəxsin təqsiri qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə, o, təqsirsiz sayılır.

6. Cinayət-mühakimə icraatının ittiham və müdafiə tərəfinin çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi və icraat zamanı qeyri-prosessual münasibətlərə yol verilməməsi;

7. Məhkəmələrdə cinayət-mühakimə icraatı dövlət dilində və ya müvafiq ərazinin əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi hissəsinin dilində aparılır. Zəruri hallarda tərcüməçinin yardımından istifadə etmək hüququ nəzərdə tutulur.

Konvensiyanın 6-cı maddəsi hər bir şəxsin mülki hüquq, vəzifə və öhdəliklərinin müəyyənləşdirilməsi və ya barəsində icraatı aparılan cinayət işinin məhkəmə baxışının açıq aparılması hüququnun təmin olunmasını tələb edir. Lakin demokratik cəmiyyətlərdə mənəviyyatın pozulmasının qarşısının alınması, ictimai sabitliyin qorunub saxlanılması və dövlət təhlükəsizliyi baxımından, eləcə də, vətəndaşların şəxsi, ailə sirlərinin qorunub saxlanılması baxımından, zəruri hallarda mətbuat və ya ictimaiyyət nümayəndələri məhkəməyə və ya onun hər hansı bir araşdırma hissəsinə buraxılmaya bilərlər.

«Boyran Birləşmiş Krallığa qarşı» işində uşaqlar üzərində himayə məsələləri üzrə bəzi araşdırmaların qapalı keçirilməsinə haqq qazandıran Avropa Məhkəməsi fikrini belə ifadə edir: «Məhkəmədə açıq dinləmələrin keçirilməsinə tam qadağaya haqq qazandırılmır. Lakin zəruri hallarda, araşdırma vəziyyətindən asılı olaraq, peşə sirri və ya uşaqların şəxsi həyatının qorunması məqsədilə proses və ya onun bir hissəsi qapalı keçirilə bilər».

Bu baxımdan, Avropa Məhkəməsi təcrübəsində «Z» Finlandiyaya qarşı işi (25 fevral 1997-ci il) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İmmun çatışmazlığı faktının olub-olmamasının araşdırılması zərurəti yarandığından, bu hal məhkəmə tərəfindən araşdırılmış və ərizəçinin bu xəstəliyə mübtəla olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Məhkəmə baxışında ərizəçi

tələb etmişdir ki, onun xəstəliyi gizli saxlanılsın. Birinci instansiya məhkəməsi məhkəmə iclasını qapalı keçirmiş, məhkəmə sənədlərini, o cümlədən, şahid ifadələrini 10 il müddətinə məxfiləşdirmişdir. Eyni zamanda, proses iştirakçılarına bu sirri yaymamaq barədə xəbərdarlıq edilmiş, əks təqdirdə cinayət və mülki qaydada məsuliyyət daşıyacaqları barədə iltizam alınmışdır. Bundan sonra məhkəmə hökmün yalnız nəticə hissəsini heç bir ad çəkmədən açıq elan etmişdir. Apelyasiya məhkəməsi isə bu iş üzrə qərarını və immun çatışmazlığı xəstəsinin şəxsiyyəti barədə məlumatları açıq elan etmişdir. Ərizəçi Avropa Məhkəməsinə müraciət edərək Birinci instansiya məhkəməsinin onun işi üzrə məhkəmə sənədlərini 10 illiyə məxfiləşdirdiyi barədə qərarını öz hüquqlarının pozuntusu kimi qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmamış bir məqama toxunmaq da əhəmiyyətli hesab olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 16.2-ci maddəsində «poçt, teleqraf və digər göndərişlərin üzərinə həbs qoyma, onu yoxlama və ya götürmə, telefon və digər qurğularla aparılan danışqların və başqa məlumatların tutulmasının Məcəllə ilə müəyyən olunmuş hallarda, bir qayda olaraq məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilə bilməsi» qeyd olunmuşdur. Lakin hər bir şəxsin şəxsi həyatını əhatə edən, kommersiya sirrini təşkil edən və digər qanunla qorunan sirlərinin məhkəmə baxışında açıq elan edilməsi məsələsinin ona aid olan şəxsin razılığı ilə elan edilməsi, fikrimcə, məhkəmə baxışının ədalətliliyinə, tamlığına heç bir təsir göstərməz və konvensiyanın nəzərdə tutduğu müddəalarla üst-üstə düşərdi.

Həmçinin, Respublika ərazisində televiziya vasitəsi ilə məhkəmə zalından hazırlanmış və şəxsin ailə sirlərini əhatə edən xüsusi verilişlər də bu baxımdan tənzimlənməlidir. Xüsusi əməliyyatlar zamanı çəkilməmiş video lentlərin də məzmunu bir çox hallarda bu qəbildən olur.

Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, məhkəmənin açıq aparılması ədalətli məhkəmə prosesinin ayrılmaz hissəsidir: «6-cı maddənin 1-ci bəndində istinad edilən məhkəmə orqanları qarşısındakı araşdırmanın açıq xarakteri ərizəçiləri ədalət mühakiməsinin gizli, cəmiyyətin nəzarətindən kənar aparılmasından qoruyur və məhkəmə instansiyalarının fəaliyyətinə etimadı möhkəmləndirir. Ədalət mühakiməsinin açıqlığı, həmçinin, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin tələblərini qorumaqla, hər bir demokratik cəmiyyətə xas və onun əsas prinsiplərindən biri olan ədalətli məhkəmə araşdırılmasının aparılmasını təmin edir». (Aksen Almaniyaya qarşı)

Məhkəmə hökmünün açıq elan edilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası CPM-nin 356-cı maddəsində nəzərdə tutulmuşdur: «Məhkəmə baxışının nəticələrinə dair məhkəmənin yekun qərarı imzalandıqdan sonra məhkəmə iclas zalına qayıdır və məhkəmə iclasında sədrlik edən, işin həcmi böyük olduqda isə məhkəmə tərkibində olan digər hakimlər növbə ilə həmin qərarı elan edirlər. Məhkəmə baxışının nəticələrinə dair məhkəmənin yekun qərarı təqsirləndirilən şəxsin bilmədiyi dildə tərtib olunduqda, həmin qərar elan edildikdən dərhal sonra tərcüməçi tərəfindən şəxsin ana dilinə və ya onun bildiyi başqa dilə tərcümə edilərək təqsirləndirilən şəxsə oxunmalıdır».

Məhkəmənin yekun qərarı elan etdiyi vaxtdan 3 gündən gec olmayaraq hökmün surəti məhkum edilmiş şəxsə, bəraət verilmiş şəxsə, onun müdafiəçisinə, qanuni nümayəndəsinə, dövlət ittihamçısına, zərərçəkmiş şəxsə (xüsusi ittihamçıya) və onun nümayəndəsinə verilməlidir. Digər proses iştirakçılarının vəsatəti əsasında onlara yekun qərarının surəti verilməlidir.

Ədalətli məhkəmə baxışının konvensiyanın tələblərinə uyğun olaraq aparılıb-aparılmaması geniş dəyərləndirmə üsulu ilə həyata keçirilir. Burada cinayət-mühakimə icraatının hər hansı bir prinsipi (təqsirsizlik prezumpsiyası,

təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının təmin edilməsi və.s.) ayrı-ayrılıqda deyil, tam şəkildə qiymətləndirilir.

Bir qayda olaraq Avropa Məhkəməsi milli məhkəmə tərəfindən cinayət-mühakimə icraatında yol verilmiş faktiki hüquq səhvlərinin araşdırılması ilə məşğul olmur. Lakin Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələbləri istisna təşkil edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, millətüstü məhkəmə nəzarəti məhkəmə qərarlarının əsaslılığına şamil edilmir. Məsələn, Avropa Məhkəməsi cinayət işi üzrə ittiham aktında yol verilmiş hüquqi səhvlərin yoxlanılaraq üzə çıxarılması ilə məşğul olmur. Qeyd edildiyi kimi, nəzarət yalnız ədalətli məhkəmə prosesinin prinsip və şərtlərinin təmin edilməməsi səbəbindən alınmış nəticəyə şamil olunur.

Konvensiyanın 2-ci maddəsi təqsirsizlik prezumpsiyasını nəzərdə tutur. Şəxsin təqsirli olmasına əsaslı sübütəldər olduqda belə, onun təqsirli bilinməsinə yol verilməməli, mühakimə icraatı zamanı aradan qaldırıla bilməyən bütün şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll olunmalıdır. Eyni zamanda, cinayət və cinayət prosesual qanunların tətbiqində aradan qaldırılmamış, şübhə yaradan hallar təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll olunmalıdır. Avropa Məhkəməsi bildirir ki: «Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi (inter alia) məhkəmə üzvləri öz vəzifələrini yerinə yetirərkən müttəhimin təqsirləndirildiyi cinayəti törətdiyi barədə yanlış fikrə əsaslanmamalıdır və proses zamanı yaranmış hər hansı bir tərəddüd təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə şərh olunmalıdır». (Barbera Messeqe və Yabardo İspaniyaya qarşı işindən - 6 dekabr 1988-ci il)

Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə həm məhkəməyə qədər, həm də məhkəmədən sonrakı mərhələdə, bəraət hökmü çıxarıldıqdan sonra da əməl olunmalıdır. Avropa Məhkəməsi bu haqda fikirlərini belə ifadə edir. «Allene de Ribemon Fransaya qarşı (10 fevral 1995-ci il) işində polis tərəfindən tutulmuş ərizəçi mətbuat konfransında yüksək vəzifəli polis əməkdaşı tərəfindən qəsd törədilməsində təhrikçi

adlandırılmışdır»... Məhkəmə bildirdi ki, «ərizəçiyə qarşı cinayət ittihamı irəli sürülməyibse, 6-cı maddənin 2-ci hissəsi təkcə məhkəmələrdə deyil, həm də digər rəsmi orqanlarda da tətbiq edilməlidir. Cənab Ribemonun təqsirli olması barədə bəyanat polis əməkdaşı tərəfindən heç bir dəqiqləşdirmə aparılmadan edilmiş və bu da ictimaiyyəti bu işə səlahiyyətli məhkəmə baxışı keçirilmədən ərizəçinin günahkar olmasına inandıрмаğa sövq etmişdir. Bu təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulması kimi qiymətləndirilmişdir. Hətta, sonradan həmin cinayət işinin icraatına xətm verilməsi belə təqsirsizlik prezumpsiyasının pozulmasını kompensasiya edə bilməz».

Bundan əlavə, Sekanina Avstriyaya qarşı işində (25 avqust 1993-cü il tarixli işdə) Sekanina milli məhkəməyə qanunsuz olaraq təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi və sonradan bəraət alması səbəbindən ona vurulmuş maddi və mənəvi ziyanın əvəzinin ödənilməsi tələbi ilə müraciət etmiş, lakin Avstriya məhkəməsi ona iş üzrə yaranmış şübhələrin onun xeyrinə həll olunması səbəbindən bəraət almasını əsas gətirərək ziyanın əvəzinin ödənilməsindən imtina edilməsi barədə qərar qəbul etmiş və qərarında onun təqsirinə aid şübhələrə izah vermişdir. Avropa Məhkəməsi qərara almışdır ki, «ərizəçi barəsində bəraət hökmü çıxarıldıqdan sonra milli məhkəmələrin onun təqsirinə dair şübhələrə istinad etməsi yolverilməzdir».

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3.a. bəndinə əsasən, təqsirləndirilən hər bir şəxs başa düşdüyü dildə, hansı əsaslarla və nədə təqsirləndirildiyi barədə təxirəsalınmadan və ətraflı məlumat almaq hüququna malikdir.

Cinayət işi üzrə məhkəməyə təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilmiş şəxsə və onun müdafiəçisinə ittiham aktı təqdim olunur. Konvensiya «ittiham aktı» anlayışına, milli qanunvericilikdə bu aktın necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, məzmunca deyil, mahiyyətə önəm verilməsini irəli sürür və bunu şəxsin səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən cinayətə görə cəza verilən qanun pozuntusu

törətdiyinə dair ehtimalın olması barədə onun vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən rəsmi xəbərdarlıq kimi qiymətləndirir. (Deveyer Belçikaya qarşı işindən).

Azərbaycan Respublikası cinayət-mühakimə icraatı Avropa standartlarından fərqli olduğundan, yeni ibtidai istintaq aparıldığından konvensiyanın bu tələbi əhatəli olaraq təmin olunur. Belə ki, ittiham aktınadək hər bir şübhəli şəxs tutulub saxlanılarkən ona dərhal başa düşdüyü dildə (zəruri hallarda, tərcüməçi dəvət edilməklə) şübhəli şəxs qismində tutulmağı barədə protokolun tərcümə olunmuş surəti və ya ittiham elan edilibsə, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlbətmə barədə qərarın surəti və eyni zamanda təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin hüquq və vəzifələrinə dair bildiriş təqdim olunur. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 289-cu maddəsində nəzərdə tutulan qaydada ittiham aktı tərtib olunanadək cinayət işi üzrə yekun qərar qəbul edilir, həmin qərarla sübutlar qiymətləndirilir, təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinə qiymət verilir və əməli tövsiyə olunur. Yekun qərar təqsirləndirilən şəxsə elan edilir və ona yenidən ittiham elan edilir və bu qərarın surəti də təqsirləndirilən şəxsin hüquq və vəzifələrinə dair əlavə bildiriş verilməklə elan edilir.

Konvensiyanın bu tələbinin yerinə yetirilməsi, təəsüf ki, barəsində cinayət işi başlanmış şəxsə, yeni konvensiyanın tələbində də göstərildiyi kimi, şəxsin səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən cinayətə görə cəza verilən qanun pozuntusu törətdiyinə dair ehtimalın olması barədə onun vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən rəsmi xəbərdarlığın edilməsi Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası CPM-nin 210-cu maddəsinə əsasən, cinayət işi fakta görə və ya şəxs barəsində başlanır. Doğrudur, həmin maddə birbaşa olaraq şəxs barəsində cinayət işinin başlanmasını «nəzərdə tutmur». Lakin məcəllənin 210.2.1-ci maddəsində cinayət işinin başlanmasına səbəb, əsas və ya fakt əməlin kim tərəfindən törədildiyini də əhatə edir və belə şəxs

məlum olanda həmin şəxs barəsində cinayət işinin başlanması bir qayda olaraq qərarda öz əksini tapır. Belə olan halda da, qanun barəsində cinayət işinin başlanması barədə qərarın surətinin şəxsə təqdim olunmasını və ya göndərilməsini nəzərdə tutmur. Yəni, cinayət işinin başlanması barədə qərarın surətinin 24 saat ərzində yalnız ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora, zərərçəkmiş şəxs məlum olduqda (cinayət işinin başlanması qərarında şəxs zərərçəkmiş qisminə tanınarsa) zərərçəkmiş şəxsə və cinayət haqqında məlumat vermiş fiziki, hüquqi və ya vəzifəli şəxsə göndərilməsi nəzərdə tutulur.

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3.b və 3.c bəndləri şəxsin özü və ya özü seçdiyi müdafiəçi (əgər həmin şəxsin müdafiəçi xidmətindən istifadə etmək üçün kifayət qədər maddi imkanı yoxdursa, mühakimə icraatının maraqlarının təmini baxımından ona pulsuz təyin olunmuş müdafiəçi) tərəfindən müdafiə olunmaq hüququnu nəzərdə tutur. Bu maddələr həm də şəxsə öz müdafiəsinə hazırlaşmaq üçün kifayət qədər vaxt və imkana malik olmaq hüququ verir.

Avropa Məhkəməsi hesab edir ki, «hər bir müttəhimin malik olmalı olduğu imkanlar özündə onun müdafiəsinə hazırlamaq məqsədilə bütün araşdırma ərzində həyata keçirilən təhqiqatın nəticələri ilə tanış olmaq imkanını saxlayır. Bundan əlavə, istintaq orqanlarının materiallarının əldə olunması hüququnun dəqiq təminatı olması da konvensiyanın tələbi baxımından nəzərdə tutula bilər və bununla əlaqədar təhqiqatın keçirilməsinə kimin nə zaman əmr verməsinin və onun kimin rəhbərliyi altında həyata keçirilməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Məhkəmə sərəncamında ittihamın şəxsin üzərindən götürülməsinə və ya daha az sərt hökmə nail olmaq üçün səlahiyyətli orqanların toplaya biləcəkləri bütün materialların müttəhimdə olması hüququnu qəbul edir. Bu hüquqlar müttəhimin müdafiəsinə kömək edən və ya kömək edə bilən imkanları məhdudlaşdırmır». (Yespers Belçikaya qarşı işindən).

Azərbaycan Respublikası CPM-nin 92.9.2-ci maddəsi söhbətlərin sayı və müddəti məhdudlaşdırılmadan müdafiəçinin müdafiə etdiyi şəxslə təkliddə görüşmək və konfedral ünsiyyət saxlamaq hüququnu nəzərdə tutur. Həmin məsələnin 285-ci maddəsi cinayət işinin materialları ilə tanış etmə qaydalarını belə tənzimləyir ki, müstəniq cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq üçün onu vərəqləri nömrələnmiş və hər bir cildə sənədlərin siyahısı olmaq şərtiylə, bir və ya bir neçə tikilmiş cildə təqdim edir. İşdə saxlanılan maddi sübutlar və istintaq protokollarına əlavələr də təqdim edilməlidir. Cinayət işi bir neçə cildə ibarət olduqda, bütün cildlər eyni vaxtda təqsirləndirilən şəxsə və onun müdafiəçisinə təqdim olunur. Bundan əlavə, müstəniq onların xahişi ilə müvafiq texniki vasitələrdən istifadə etməklə, protokollara əlavə edilən yazılar, fotosəkillər və başqa məlumat daşıyıcılarını nümayiş etdirməlidir. Təqsirləndirilən şəxs və ya onun müdafiəçisinə cinayət işinin materialları ilə tanış olmaq üçün vaxt məhdudiyyəti qoyula bilməz. Cinayət işinin materialları ilə tanış olan təqsirləndirilən şəxs və ya onun müdafiəçisi materiallarda şəxsi, ailə, dövlət, peşə və kommərsiya sirlərini əks etdirən sənədlər istisna olmaqla, təqsirləndirilən şəxsə aid olan zəruri sənədlərdən çıxarışlar etmək, surət çıxarmaq və maddi sübutların fotosəklini çəkmək hüququna malikdirlər.

Avropa Məhkəməsinin fikrincə, konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3 bəndinin «c» altbəndində müdafiəçinin «təyin olunması» haqqında deyil, «yardım» haqqında danışılır. «Təyin edilmənin özü hələ səmərəli müdafiəni təmin etmir, belə ki, təyin olunmuş vəkil ölə, ciddi surətdə xəstələnə, uzun müddət ərzində hərəkət etmək imkanından məhrum ola və ya öz vəzifələrini yerinə yetirməkdən dolayı yolla boyun qaçıra bilər. Yaranmış vəziyyət haqqında xəbərdar olan hakimiyyət orqanları ya onu dəyişdirməli, ya da vəkili öz vəzifələrini yerinə yetirməyə məcbur etməlidirlər. Səlahiyyətli milli orqanların müdaxiləsi o halda tələb edilir ki, dövlət hesabına pulsuz təyin olunmuş vəkil (müdafiəçi) səmərəli müdafiəni

təmin etmək üçün qabiliyyətsiz olduğunu açıq nümayiş etdirsin və bu onlara başqa şəkildə məlum olsun». (Atriko İtaliyaya qarşı və Kamasinski Avstriyaya qarşı işindən)

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsində qeyd olunur:

- Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

- Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

Təqsirləndirilən şəxsə göstərilən hüquqi yardım onun hüquq sahəsində təcrübəyə, səriştəyə və xüsusi biliklərə malik olmaması, şəxsən öz hüquqlarını həyata keçirmək üçün hüquqi və faktiki manelərin olması (iş bacarığı olmaması, yaşı, səhhəti, məşğul olmamaq istəyi, hüquq sahəsində fəaliyyət göstərmək üçün psixoloji hazırlığının olmaması və.s.) səbəbindən zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qanun bir sıra hallarda hüquqi yardım göstərilməsini məcburi sayır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 92-ci maddəsində aşağıdakı hallarda məcburi hüquqi yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tələb etdikdə;

- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs lal, kar, kor olduqda, danışmaq, eşitmək, görmək funksiyalarında digər ciddi qüsurlar olduqda, uzun sürən xəstəlik, kəmağıllılıq, aşkar əqli zəiflik və ya digər qüsurlara görə müdafiə hüququnu müstəqil həyata keçirə bilmədikdə;

- cinayət təqibi üzrə icraat aparılan anda şübhəli və təqsirləndirilən şəxsdə ruhi xəstəliyin kəskinləşməsi və ya müvəqqəti ruhi pozğunluq aşkar edildikdə;

- şübhəli və təqsirləndirilən şəxs cinayət-mühakimə icraatının aparıldığı dili bilmədikdə;

- şübhəli və təqsirləndirilən şəxs cinayəti törədərkən yetkinlik yaşına çatmadıqda;

- təqsirləndirilən şəxs müddətli hərbi xidmət qulluqçusu olduqda;
- şübhəli və təqsirləndirilən şəxsə xüsusilə ağır cinayət törətməsi istinad edildikdə;
- şübhəli və təqsirləndirilən şəxs məcburi qaydada xüsusi tibb (stasionar müalicə-psixatriya) müəssisəsində yerləşdirildikdə;
- şübhəli və təqsirləndirilən şəxs tutulduqda və ya təqsirləndirilən şəxsə ittiham olunduqda, təqsirləndirilən şəxs haqqında qətimkan tədbiri qismində həbs tətbiq edildikdə;
- cinayət təqibi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddəti keçdikdən sonra həyata keçirildikdə;
- təqsirləndirilən şəxslərin qanuni mənafeləri arasında ziddiyyət mövcuddursa və onların birinin müdafiəçisi varsa;
- cinayət təqibi qanunla nəzərdə tutulmuş əməli anlaşıq vəziyyətdə törədən şəxs barəsində həyata keçirildikdə;
- şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmadıqda.

Yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım dedikdə, ilk növbədə, belə yardımı göstərən subyektin rəsmi sənədlərlə öz təsdiqini tapan təhsil, iş stajı, səriştəli mütəxəssis kimi formalaşmasına səbəb olan inkişaf mərhələləri nəzərdə tutulur.

Bəs hüquqi yardımın göstərilməsini şərtləndirən hallarda belə yardımın göstərilməsi üçün hansı mexanizm mövcuddur və bu hüquq necə həyata keçirilir? İbtidai araşdırma və istintaq zamanı sübutların toplanması mərhələsində müstəntiq, təhqiqatçı və vəkil arasında münasibətlər necə tənzimlənilir?

Qeyd edildiyi kimi, barəsində cinayət işi başlanmış, lakin bu barədə məlumatlandırılmamış şəxs ibtidai istintaq (araşdırma) orqanına dəvət edilir. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 226-cı maddəsi dindirməyə çağırışın qaydalarını nəzərdə tutur. Qaydalara əsasən, şahid, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs (eləcə də, digər şəxslər) müstəntiqin yanına şəxsən, çağırış vərəqələri göndərilməklə və ya teleqram, telefon və ya faks vasitəsilə çağırılabilir. Çağırış vərəqəsində kimin, hansı prosessual qaydada çağırıldığı, həmçinin, çağırılan şəxsin

haraya, nə vaxt (gəlmə günü və saati) gəlməli olduğu göstərməlidir. Çağırış vərəqəsində çağırılan şəxsin gəlmədiyi təqdirdə məcburi gətirilməyə məruz qala biləcəyi barədə xəbərdarlıq qeyd olunur. Təbii ki, barəsində cinayət işi başlanmış şəxsin özünün bu barədə məlumatı yoxdursa və rəsmi olaraq iş üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs qismində tanınmamışdırsa, çağırış vərəqəsində onun şahid qismində dindirilməsi məqsədilə çağırıldığı (daha çox istintaqın və ya təhqiqatın marağı baxımından şəxsin qaçıb gizlənmək ehtimalının qarşısını almaq məqsədilə) qeyd olunur. Təbii ki, bu mərhələdə də ixtisaslı hüquqşünasa ehtiyacı olan aztəminatlı şəxslərin vəkil və ya nümayəndə dəvət etmələri üçün zəruri maddi imkanları olmur. Əksər hallarda vətəndaşların hüquq sahəsində olan biliklərinin aşağı səviyyədə olması bu zərurətin yaranmasını onlara hiss etdirmir.

Şəxsin (vəkilin və ya nümayəndənin iştirakı olmadan) ifadəsi alınır ki, həmin sənədlərdə şəxsin ilkin mərhələdə ittiham edilməsi üçün digər sübutlarla yanaşı, öz sözlərindən özünə qarşı istifadə edilməsi üçün baza yaranır. Digər sübutlar dedikdə aidiyyəti olan şəxslərin izahat və ifadələri, hadisə yerinin müayinəsi protokolu, axtarış və götürmə protokolu, telefon danışqlarının məzmunundan çıxarışlar və.s. nəzərdə tutulur ki, həmin sübutların hüquqi qüvvəsi yalnız məhkəmə tərəfindən qəbul edilə bilər.

Yaranmış baza əsasında şəxs şübhəli qismində tutulur və ya ona ittiham elan edilməsi üçün müvafiq qərar qəbul edilir. «Vəkillər və vəkillik haqqında AR Qanunu»nun 20-ci maddəsində deyilir:

«Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinə uyğun olaraq, cinayət işi üzrə təqsirləndirilən aztəminatlı şəxslərə ibtidai istintaq mərhələsində və məhkəmədə göstərilən məhdudiyətsiz hüquqi yardım dövlət hesabına ödənilir. Dövlət hesabına hüquqi yardım göstərməli olan şəxslərə müdafiə hüququnun təmin edilməsi üçün Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyəti

tərəfindən şəxsin tutulduğu ərazidə vəkillik fəaliyyəti göstərən şəxslərin növbətçilik cədvəli təqdim olunur. Təqdim olunmuş cədvəl üzrə şəxs müdafiə hüquqlarını təmin etmək üçün istədiyi vəkili dəvət edə bilər.

Təyinatla dövlət hesabına hüquqi yardım göstərməli olan vəkil qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, öz vəzifəsindən imtina edə bilməz. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 232.1-ci və 233.1-ci maddələrinin tələblərinə əsasən, şübhəli şəxsin dindirilməsi tutulduqdan sonra dərhal, təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi isə ittiham elan edildikdən dərhal sonra aparılmalıdır. Hər iki halda müdafiəçinin iştirakı məcburidir.

Müdafiəçinin (vəkilin) iştirakını təmin etmək məqsədilə müstəntiq və ya təhqiqatçı şübhəli yaxud təqsirləndirilən şəxsin dövlət hesabına hüquqi yardım göstərilib-göstərilməməsinin zəruriliyini araşdırmalı, əgər hüquqi yardım dövlət hesabına həyata keçirilməlidirsə, bunun üçün müvafiq qərar qəbul etməli, qərarı əsaslandırmalı, ərazi üzrə vəkilin təyinatla göndərilməsi üçün qərarı məktubla hüquq məsləhətxanasının (və ya digər vəkillər qurumunun) müdirinə göndərməli, hüquq məsləhətxanası tərəfindən vəkilin cinayət işi üzrə iştirakına səlahiyyət verən order tərtib olunmalı və istintaqı aparan şəxsə təqdim olunmalıdır.

Müstəntiq və ya təhqiqatçının qərarı əsasında vəkilin əməyinə görə dövlət büdcəsindən haqq ödənilir. Cinayət işi üzrə tutulmuş şübhəli şəxsin saxlanması 48 saatdan artıq davam edə bilməz. Əgər şübhəli şəxs qismində tutulmuş şəxsə ittiham elan edilmişsə və onun barəsində həbs-qətimkan tədbirinin seçilməsi məqsədmüvafiq hesab edilmişsə, onda həmin şəxs tutulduğu andan 48 saat ərzində qətimkan məsələsinin həll olunması üçün məhkəməyə təqdim olunmalıdır.

Təyinatla dəvət olunan vəkil şübhəli şəxs qismində tutulmuş və ya ittiham elan edilməli olan şəxsə təqdim olunur. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, təqsirləndirilən və ya

şübhəli şəxsin özü seçdiyi deyil, bir qayda olaraq, növbətçilik əsasında təyin edilmiş vəkil təqdim olunur.

Dəvət olunmuş vəkilin iştirakı ilə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquq və vəzifələrinə dair bildiriş təqdim olunur. Hüquqi yardıma ehtiyacı olan qeyd edilən şəxslər onlara təqdim olunan bildirişin mahiyyətini belə başa düşürlər. Qanun şübhəli şəxsin tutulduğu andan, təqsirləndirilən şəxsin isə ona ittiham irəli sürüldüyü andan dindirilməsini tələb edir.

Belə olan halda vəkil şübhəli şəxsin və ya təqsirləndirilən şəxsin onun iştirakı ilə dindirilməsinə az əhəmiyyət verir və əksər hallarda «müdafiə etdiyi şəxsi» inandırır ki, özünü müdafiə etmək üçün ifadə verməmək hüququna əsaslansın və ifadə verməkdən imtina etsin. Buna müstəntiq də həvəslə razılaşıır, çünki vaxt məhdudluğu faktorunu əsas rol oynayır. Həmçinin, işin bütün xüsusiyyətlərini əvvəlcədən bilməyən vəkil məhdud zaman çərçivəsində həmin şəxslərə prosedur qaydalarına əməl etməkdən başqa hansı hüquqi yardımı göstərə bilər? Təcrübə göstərir ki, 99% şübhəli şəxs qismində tutulmuş şəxslərə ittiham elan olunur.

Beləliklə, şəxsə ittiham elan edildi. Bu mərhələdən sonra vəkil müdafiə etdiyi şəxsin hüquqlarını hansı qaydada həyata keçirir? Vəkil müdafiə etdiyi şəxslə vaxt məhdudluğu qoyulmadan təkbaşına görüşə bilər və söhbətlər apara bilər. Lakin onun ifadəsini ali bilməz. Vəkil təqsirləndirilən şəxsin yenidən onun iştirakı ilə dindirilməsi üçün istintaq orqanı qarşısında vəsatət qaldıra bilər.

Lakin istintaq orqanı vəsatəti əsaslandırılmış şəkildə rədd etmək və «planlı» şəkildə aparılan istintaq dövründə «məqsədə müvafiq» hesab etdiyi zaman təqsirləndirilən şəxsi yenidən dindirmək səlahiyyətinə malikdir. Eləcə də, digər şahidlərin dindirilməsi, işə mütəxəssislərin cəlb edilməsi və ya ekspertizaların keçirilməsi.

Göründüyü kimi, məhdud vaxt çərçivəsində aparılan istintaq hərəkətləri, ilk növbədə, şübhəli və təqsirləndirilən

şəxslərin hüquqlarının keyfiyyətli təminatına zəmanət vermir. Digər tərəfdən, vəkilin dövlət büdcəsindən əmək haqqının ödənilməsinin müstəntiq və ya təhqiqatçının qərarı əsasında (istintaq hərəkətlərində saat hesabı iştirak dərəcələrinə görə) həyata keçirilməsi vəkillərin müəyyən dərəcədə müstəntiqdən və ya təhqiqatçıdan asılı vəziyyətə düşməsinə və nəticədə göstərilən hüquqi yardımın keyfiyyətinə və ümumiyyətlə, vəkillər institunun hüquq sistemində əhəmiyyətinə təsir edir.

Təcrübə göstərir ki, cinayət işləri üzrə məşğul olan vəkillər çox zaman iqtisadi münasibətlərin həllində və ya mülki işlərin həllində iştirak edərkən maraqlı tərəflərin hüquq və azadlıqlarının səmərəli qorunmasını şübhə altına salır və ya əksinə, mülki, iqtisadi problemlərlə məşğul olan vəkillər cinayət, inzibati hüquqpozma işlərinə baxarkən keyfiyyətli hüquqi yardım göstərə bilmirlər. Bunun səbəbi odur ki, hüququn bütün sahələri müntəzəm inkişaf edir və bu sahələrin inkişafı vəkillərin ixtisaslaşmasını şərtləndirsə də, iş üzrə vəkillərin təyinatla göndərilməsi məsələsində bu amil obyektiv və subyektiv səbəblərdən nəzərə alınmır.

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü bəndinin «d» altbəndi təqsirləndirilən şəxsə onun əleyhinə ifadə vemiş şahidləri dindirmək və ya dindirilməsini tələb etmək, həmin şahidlərin dindirilmə şərtlərinə uyğun olaraq, lehinə ifadə verə biləcək şahidlərin çağırılıb dindirilməsini tələb etmək hüququnu nəzərdə tutur. Lakin, eyni zamanda, müttəhimin arzusuna uyğun olaraq, istənilən və çoxsaylı şahidlərin çağırılıb dindirilməsi konvensiyanın tələbindən irəli gəlmir. İstənilən halda iş üzrə obyektiv qərar qəbul edilməsi üçün istər ittiham, istərsə də müdafiə tərəfindən çıxış edən şahidlərin sayı və dindirilməsinin zəruriliyi milli məhkəmələrin hakimlərinin bu barədə gəldikləri nəticə ilə şərtləndirilir. Konvensiyadan irəli gələn tələbə əsasən, şəxsi təhlükəsizlik baxımından ifadə verməkdən imtina etmiş şahidlərin (anonim) ifadələrinə yanaşma tərzini Avropa Məhkəməsinin aşağıdakı prinsipləri ilə müəyyənləşdirilir:

1. Sübutların mümkünlüyü milli qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir və əsasən, milli məhkəmələr tərəfindən qiymətləndirilir. Məhkəmə tərəfindən ədalətli mühakimənin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə sübutların mötəbərliyi aydınlaşdırılır.

2. İş üzrə toplanmış sübutlar təqsirləndirilən şəxsin iştirakı ilə aparılan tərəflərin çəkişmə prosesinin təmini baxımından məhkəmə baxışında açıq elan edilməlidir. Lakin hər hansı bir şahidin hüquqlarının qorunması və müdafiəsi baxımından istisnalar tətbiq oluna bilər.

3. Konvensiya şahidlərin maraqlarının önə çəkilməsini və tamamilə nəzərə alınmasını xüsusilə tələb etmir. Lakin söhbət insanın həyatına, azadlığına və təhlükəsizliyinə təsir edən hallardan gedərsə, burada, əlbəttə, mühakimə icraatının aparılması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi vəzifəsi dövlətin üzərinə qoyulur. Lakin bu halda da şahidin və müttəhimin hüquqları mütənasib olaraq nəzərə alınmalıdır.

4. İttiham yalnız anonim şahidlərin ifadələrinə və ya anaonim əldə edilmiş sübut mənbələrinə əsaslanma bilməz. (Van Mexelen Niderlanda qarşı işindən 23 aprel 1997-ci il).

Beləliklə, konvensiyanın tələblərini nəzərə alan Avropa Məhkəməsinin anonim şahid ifadələrinə münasibəti mənfi qiymətləndirilsə də, anonim şahid ifadələrinin qəbul edilməsi istisna edilmir.

İbtidai istintaq mərhələsində isə müdafiəçi tərəfindən ifadələri iş üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və ya təqsirləndirilən şəxsin lehinə çıxış edən şahidlərin və ya xüsusi biliklərə malik olan mütəxəssislərin tapılması və onların iştirakı ilə müəyyən ekspertizaların keçirilməsinin tələb edilməsi mümkündür.

Lakin ibtidai istintaq orqanları bu şahidlərin dindirilməsinə və ya müdafiə tərəfindən təqdim olunan mütəxəssisin iştirakı ilə ekspertizanın keçirilməsinə maraq göstərməzsə, (təəsüf ki, ibtidai istintaq orqanlarının bir sıra əməkdaşları ittiham yönümlüdür) səylər itirilmiş hesab olunur və bu boşluğu

doldurmaq üçün mexanizm yoxdur. Qüvvədə olan qanunvericiliklə müdafiəçinin, hətta, müdafiə etdiyi şəxsi belə dindirmək hüququ yoxdur. Bu hüquq yalnız dindirmələrdə təqsirləndirilən şəxs tərəfindən qaldırılmış vəsatət şəklində həyata keçirilir.

Konvensiyanın «əgər təqsirləndirilən şəxs məhkəmə baxışı dilini başa düşmürsə və ya bu dildə danışa bilmirsə, pulsuz olaraq tərcüməçinin xidmətindən istifadə etmək hüququna malikdir» tələbinə gəldikdə isə, bu tələbin pozulmasına nadir hallarda rast gəlinir. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 91.5.11-ci maddəsi təqsirləndirilən şəxsin ana dilində və ya bildiyi başqa dildə ifadə (izahat) vermək hüququnu, 91.5.12-ci maddəsi tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək hüququnu nəzərdə tutur.

Yekun olaraq qeyd olunur ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin təminatı qismində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik bazası və məhkəmə sistemi çıxış edir. Birinci məhkəmə instansiyasının qərar və ya hökmündən narazı olan tərəfə apelyasiya və kassasiya şikayəti və protesti vermək səlahiyyətləri verilir. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlətdaxili imkanlar tükəndikdə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yaranır. Beləliklə, ədalətli məhkəmə prinsipini AR Konstitusiyasının 65-ci maddəsi tamamlayır:

«Məhkəmənin məhkum etdiyi hər bir şəxsin öz barəsində çıxarılmış hökmə qanunla nəzərdə tutulan qaydada yuxarı məhkəmədə yenidən baxılması, həmçinin, özünün əfv edilməsi və cəzanın yüngülləşdirilməsi haqqında müraciət etmək hüququ vardır».

Maddə 7. Yalnız qanunla cəzalandırma.

1. Heç kəs törədilən anda qüvvədə olan milli və beynəlxalq hüquqa əsasən cinayət sayılmayan hər hansı bir hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə hər hansı bir cinayətin törədilməsində təqsirli sayıla bilməz və eləcə də, cinayət törədilərkən tətbiq edilə biləcək cəzadan daha ağır cəzaya məruz qala bilməz.

2. *Hərəkət və hərəkətsizlik nəticəsində törədilən anda ümumi hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq, sivil ölkələr tərəfindən cinayət hadisəsi kimi tanınan əmələ görə hər hansı bir şəxsin məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına bu maddənin tələbləri mane olmur.*

Cinayət nədir? Mahiyyət etibarilə, cinayət - mənşəcə qarşılıqlı cəzaya layiq olan, qanunla qorunan ictimai əxlaq və ədəb qaydalarının pozulmasına yönəlmiş və nəticədə buna nail olan təqsirli hərəkət və ya hərəkətsizlikdir.

Cinayət tərkibinin bütün əlamətlərini özündə cəmləşdirən əməllər cinayət məsuliyyəti yaradır. Cinayət tərkibinin mövcudluğunu şərtləndirən amillər bunlardır:

1. Cinayət qanunu ilə qorunan və törədilən əməl nəticəsində ziyan vurulan ictimai münasibətlər cinayətin obyektı sayılır. Cinayətin obyektı yoxdursa, əməl cinayət hesab olunmur.

2. Cinayətin obyektiv tərəfi - bu əməlin zahiri tərəfi olmaqla, hərəkət və hərəkətsizliyin konkret təzahürüdür. Hərəkət və ya hərəkətsizliklə baş vermiş ictimai təhlükəli nəticə arasında mütənəsiblik təşkil edən əsaslı əlaqə olmalıdır.

3. Cinayətin subyektı - cinayət hadisəsini törədəndir. Əlbəttə, qanunvericilik hər bir cinayət hadisəsi üzrə subyektin mövcud olması üçün müəyyən şərtlər (fiziki şəxs olması, onun yaş həddi, anlaqlı olması, xüsusi subyekt olması və.s.) irəli sürür.

4. Cinayətin subyektiv cəhəti – təqsirlilik amili nəzərdə tutulur. İnsan təqsirsizdirsə, ona cəza verilə bilməz. Təqsir yalnız qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilmiş əməllərə əsasən müəyyənləşdirilir.

Törədilən əməldə qeyd edilən əlamətlərdən hər hansı biri yoxdursa və ya bu əməl cinayət hüquqi vasitəsi kimi nəzərdə tutulan və qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi ilə əhatə olunmayıbsa, cinayət əməli hesab edilə bilməz.

Əməlin qarşılıqlı cəza anlayışı nədir? Bu məqsədlə ümumi cəza prinsiplərinə nəzər salaq.

İlk öncə qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin 41-ci maddəsində verilmiş cəza anlayışı, nəinki,

Azərbaycan Respublikasının əvvəlki cinayət məəcəlləsində (mad.20), hətta, keçmiş Sovet Respublikalarının heç birinin (baxmayaraq ki, keçmiş SSRİ-nin Cinayət Qanunvericiliyinin əsasları haqqında 1991-ci il tarixli Qanunun 28-ci maddəsində buna şərh verilmişdir. Lakin SSRİ-nin dağılması prosesi bu qanunun hüquqi qüvvə almasını dayandırdı.) cinayət qanunvericiliyində öz əksini tapmamışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1922-ci ildə keçmiş RSFSR-in CM-də cəza anlayışı - sosial müdafiə tədbiri kimi göstərilmişdir. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsində ilk dəfə bu anlayış 1998-ci ildə qəbul olunmuş CM-də verilmişdir.

Cəza anlayışına yanaşma cəzalandıran tərəf və cəza alan şəxsə münasibət baxımından fərqlidir. Cəza verən tərəf dövlətdir və cəza dövlətin məcburiyyət tədbiridir. Cəza növündən, müddətindən, cəzaçəkmə qaydalarından və qanunda nəzərdə tutulmuş digər özünəməxsus xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, yalnız məhkəmə tərəfindən təqsirli bilinən şəxslərə tətbiq olunur. Cəzanın çəkilməsi başqa şəxsin üzərinə qoyula bilməz.

Dövlət adından verilən cəzanın məqsədi sosial ədalətin bərpasına, məhkumun islah edilməsinə və qabaqçılıq tədbirlər qismində yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. (CM mad.41).

Azərbaycan Respublikasının CM-nin 42-ci maddəsində cəza növlərinin bitmiş (əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə layiqlilik prinsipi əsasında) siyahısı göstərilmişdir. Cinayətin törədilməsində təqsirli bilinən hər bir şəxs qeyd edilən cəzalardan başqa, digər cəza növünə məruz qala bilməz.

Cinayət qanunun düzgün tətbiq edilməsi üçün əməlin nə vaxt törədildiyi və cinayət qanunun nə vaxt qüvvəyə minməsi dəqiq müəyyən olunmalıdır. Cinayət əməlinin bütün əlamətlərini yaradan əməlin törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaratdığından, əməlin törədilmə vaxtı törədilən ictimai təhlükəli əməldə (qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan) cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin bütün

əlamətlərinin yarandığı vaxt hesab olunur. Cinayət əməli qanunda öz əksini tapmalıdır.

Konvensiyanın tələbinə əsasən, bu şərtin yerinə yetirilməsi yalnız təqsirləndirilən şəxs qəbul olunmuş hüquq norması aktının mətnindən və ya şərhindən və məhkəmə qərarlarından özünün hansı hərəkəti və ya hərəkətsizliyi törətdiyinə görə məsuliyyət daşdığını başa düşərsə, məqbul hesab olunur.

Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndinin müddəası özündə bir-birilə bağlı və eyni zamanda müstəqil olan bir neçə yanaşma tərzini birləşdirir:

1. «Nullum crimen» prinsipi - hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət və cəza yalnız qanuna əsaslanmalıdır;
2. «Nulla poena sine lege» prinsipi - cinayət işi üzrə analogiyanın tətbiqinin inkarı;
3. Qanunda nəzərdə tutulmayan hüquq pozuntularına qanunun tətbiq olunmaması;
4. Cinayət qanununun bu mənada geniş şərh qaydalarına qadağa.

Maddədə, həmçinin, qanunun cəzanı ağırlaşdıran geriyə qüvvəsinə də qadağa nəzərdə tutulur.

Avropa Məhkəməsi «Kokkinakis Yunanıstana qarşı işində» (23 may 1993-cü il) bu məzmununda aşağıdakı şəkildə çıxış etmişdir: «Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə olmayan qanunun geri qüvvəsinin qadağan olunması ilə məhdudlaşmır, həmçinin, «qanunla nəzərdə tutulmayan cinayət hadisəsi və cəza yoxdur» prinsipini geniş mənada təsdiq edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, cinayət qanunu geniş mənada analogiya tətbiq etməklə, təqsirləndirilən şəxsin ziyanına tətbiq edilə bilməz».

Bu müddədə istisnaya heç bir şəraitdə (müharibə vaxtı və ya ictimai təhlükəsizlik məsələlərinə hər hansı bir təhlükə yarananda və.s. hallarda) yol verilmir. Bu da bütün demokratik cəmiyyətlərə xas olan qanunçuluq və humanizm prinsiplərindən irəli gəlir.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 1.2-ci maddəsində deyilir: «Bu məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normaları və prinsiplərinə əsaslanır». Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu məcəlləyə daxil olduğundan sonra tətbiq edilə bilər. (mad.1.3)

Qanunun geriyə qüvvəsi cinayətin törədilmə vaxtı qüvvədə olan qanunla məsuliyyətin həll edilməsinə dair ümumi qaydadan kənara çıxan istisna haldır. Qanunun geriyə qüvvəsinin mənası ondan ibarətdir ki, əməlin hüquq pozuntusu olduğunu bildirən, yaxud məsuliyyəti ağırlaşdıran qanun qüvvəyə minənə qədər belə əməli törədən şəxslərə bu qanunun tətbiq olunmasına yol verilmir. Əksinə, cinayət məsuliyyətini aradan qaldıran, cəzanı yüngülləşdirən, yaxud cinayət törətmiş şəxsin vəziyyətini başqa cür yaxşılaşdıran qanun qüvvəyə minənə qədər törədilən cinayətə qanunun geriyə qüvvəsi şamil edilir. Qanun əməlin kiminallığını tamamilə və ya qismən aradan qaldıran və məsuliyyəti yüngülləşdirən qanun hesab edilir.

Cəzanı yüngülləşdirən qanun sanksiyada nəzərdə tutulmuş daha sərt cəzanın yüksək həddini azaldan, yaxud alternativ formada daha yüngül cəza təyin edən və ya cəzanı digər formada yüngülləşdirən qanun sayılır.

Geriyə qüvvəsi olan qanunlar cinayət hadisəsini törədən, lakin hələ məsuliyyətə cəlb olunmayan şəxslərə, barələrində cinayət işinin istintaqı aparılan şəxslərə, barəsində hökm çıxarılmış və cəzalarını çəkən şəxslərə, cəza çəkmiş, lakin məhkumluqları ödənilməmiş şəxslərə də şamil oluna bilər. Azərbaycan Respublikası CM-nin bu tələbi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsində belə əks olunmuşdur: «Fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi vəziyyətini yaxşılaşdıran, hüquq məsuliyyətlərini aradan qaldıran və ya yüngülləşdirən normativ-hüquqi aktların qüvvəsi geriyə şamil olunur. Digər normativ-hüquqi aktların geriyə qüvvəsi

yoxdur». Konstitusiyanın bu müddəası qanunvericiliyin bütün sahələrinə şamil olunur.

Lakin dünya məhkəmə təcrübəsində ümumi qəbul olunmuş hüquq mühakiməsi prinsipi konvensiyanın 2-ci bəndi ilə mürəkkəbləşdirilmiş və ya hüquq mahiyyətlərinin ayrılıqda şərhinin müəyyənləşdirilməsini tələb etməklə, özünü milli qanunvericiliklə tövsüf olunan hər hansı bir cinayət əməli ilə qəti olaraq bağlı hesab etmir. Məhkəmə tərəfindən cəzasının ağırlığı səbəbindən cinayət hesab edilən əməl konvensiyanın tələblərinə əsasən inzibati xəta kimi qiymətləndirilə bilər. Və ya əksinə, milli qanunvericilik tərəfindən cinayət əməli kimi qiymətləndirilən əməl məhkəmə tərəfindən başqa cür tövsüf oluna bilər. Başqa sözlə, «nullum crimen» (hüquq pozuntusuna görə məsuliyyət və cəza yalnız qanuna əsaslanmalıdır) prinsipi tətbiqi qaydalarına məhkəmə öz dəyişkən yanaşma tərzinin mümkünlüyünü bildirir. Bu prinsip mahiyyət etibarilə, ümumi hüquq prinsiplərinə daha yaxındır. Bu prinsipin («nullum crimen sine lege») tətbiqi zamanı həm yazılmış, həm də yazılmamış qanunların mahiyyətindən irəli gələn müddəalara istinad edilir.

«S.W. Birləşmiş Krallığa» qarşı işində «ərizəçi boşanmaq arzusunda olduğunu bildirən arvadını zorladığına görə məhkum olunmuşdur. Cinayət hadisəsinin törədildiyi vaxtadək (18 sentyabr 1990-cı il tarixədək) «qanuni nigahda olan arvadını zorlamağa görə ər məhkum edilə bilməz» presedenti qüvvədə olmuşdur. Həmin ilin sentyabr ayınadək «R» adlı şəxsin buna oxşar işi üzrə məhkəmə prosesi başlanmışdır. 1991-ci ilin mart ayında «R» 5 illik müddətə azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilmişdir. Apelyasiya məhkəməsi instansiyası qeyd edilən «köhnə» presedent hüquq normasının hazırkı sosial reallığa cavab vermədiyindən onun tətbiqindən imtina etmişdir. (Lordlar Palatası da Apelyasiya məhkəməsinin bu qərarı ilə razılaşmışdır). «R»-in ardınca yeni hüquq norması kimi qəbul edilən məhkəmə presedenti əsasında «S.W. də məhkum olundu. Onun müdafiəçisi yeni norma kimi qəbul

edilən presedentin geriyə qüvvəsinin şamil edilə bilməzliyi səbəbindən şikayət verdi. Lakin Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 7-ci maddəsinin tələblərinin pozulmamasını bildirməklə yanaşı qeyd etmişdir ki, «öz arvadını zorlamaq nigahın sivil əxlaq davranış qaydalarının və insan azadlığı, eləcə də, insan ləyaqətinin qorunmasının zəruriliyi və Konvensiyanın digər maddələrinin tələbi baxımından cəzalandırılmayan hərəkət kimi qiymətləndirilə bilməz».

2001-ci ildə Avropa Məhkəməsi Ştreleç, Kassler və Krençin Almaniya qarşı işini icraata götürdü. İş üzrə adları qeyd edilən şəxslər Almaniya dövlətlərinin vahid dövlət kimi birləşməsindən sonra Almaniya Demokratik Respublikasından qaçmaq üçün «Berlin divarı»nı aşmağa cəhd edən çoxlu sayda insanı qətlə yetirməkdə günahlandırıldıqlarına görə milli məhkəmə tərəfindən məsuliyyətə cəlb edilmiş və məhkum edilmişlər. Məhkum olunmuş şəxslərin qaçmağa cəhd edən şəxslərin qaçıqlarının qarşısını almaq məqsədilə humanistlik prinsipi ilə bir araya sığmayan xüsusi amansızlığı ilə (ərazini minalamaq, öldürmək məqsədilə qaçan hədəfə atəş açmaq və.s.) fərqlənən tədbirlərin həyata keçirilməsi ön plana çəkilmişdir.

Məhkumlar ərizə ilə Avropa Məhkəməsinə müraciət edərək bildirmişlər ki, Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndinin tələbləri pozulmuşdur. Belə ki, onlara istinad edilən əməllər törədilən vaxtı Almaniya Demokratik Respublikası qanunvericiliyində və beynəlxalq hüquq normalarında belə hərəkətlərin cinayət xarakterli əməl olması öz əksini tapmamışdır. Avropa Məhkəməsi iş üzrə qərar qəbul edərkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, Konvensiyanın 7-ci maddəsinin tələbləri nə Almaniya Demokratik Respublikasının milli qanunvericiliyi, nə beynəlxalq hüquq normaları baxımından, nə də Qərbi Almaniya məhkəməsi tərəfindən pozulmuşdur. Məhkəmə fikrini belə əsaslandırmışdır ki, Almaniya Demokratik Respublikası qanunları «Berlin divarı»ndan insanların aşıb qaçmasının qarşısını almaq üçün dövlət

hakimiyyəti orqanlarından müxtəlif qadağa üsullarının tətbiq olunmasını tələb edirdi. Lakin qanun bu qadağa tədbirlərinin sivil formada həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Qanunun həyata keçirilməsi məqsədilə tətbiq olunan tədbirlərin dövlətin beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin zidd olaraq insanların həyatdan məhrum olunması və digər əsas insan hüquqlarının pozulması ağır nəticələrə səbəb olan hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilir və bu hüquq pozuntusuna görə cəzalandırılmalı olan şəxslərin cəzalandırılmamasına səbəb Almaniya Demokratik Respublikasının (ADR) dövlət kimi mövcudluğunu itirməsi olmuşdur. 31 avqust 1990-cı il tarixli «Almaniyanın birləşməsi haqqında Qanun»un keçid müddəalarına əsasən, ADR vətəndaşlarının hüquq pozuntusunu əhatə edən cinayət əməlləri əvvəlki ADR-in qanunvericiliyinə əsasən öz hüquqi həllini tapmalı idi. Lakin Almaniya Federativ Respublikasının (AFR) qanunvericiliyində nəzərdə tutulan və bu əməlləri əhatə edən cinayət hüquq norması daha yüngül cəza nəzərdə tutduğundan və Vahid Almaniya dövlətinin ADR-in hüquqi varisi qismində öz qanunvericiliyi çərçivəsində günahkar şəxslərin əməllərinin tövsüfə və cəzalandırılması beynəlxalq hüquq normaları və Konvensiyanın 7-ci maddəsinin tələblərinə müvafiq olaraq həyata keçirilmişdir.

Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 2-ci bəndinin tələbləri tautologiya xarakterli (eyni fikrin və ya sözlərin başqa şəkillərdə lüzumsuz yerə təkrar edilməsi) olması fikrini yarada bilər. Belə ki, 1-ci bənddəki fikri «heç kəs törədilən anda qüvvədə olan milli və beynəlxalq hüquqa əsasən cinayət sayılmayan hər hansı bir hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə hər hansı bir cinayətin törədilməsində təqsirli sayıla bilməz və eləcə də, cinayət törədilərkən tətbiq edilə biləcək cəzadan daha ağır cəzaya məruz qala bilməz» ifadəsinə «beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan əməlləri cinayət kimi qiymətləndirilir» cümləsini əlavə etməyin daha məqsədamüvafiq olması görüntüsünü yarada bilər.

Lakin ikinci bəndin «hərəkət və hərəkətsizlik nəticəsində törədilən anda ümumi hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq, sivil ölkələr tərəfindən cinayət hadisəsi kimi tanınan əmələ görə hər hansı bir şəxsin məhkəməyə verilməsinə və cəzalandırılmasına bu maddənin tələbləri mane olmur» müddəası «beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan əməllərin cinayət kimi qiymətləndirilməsini» beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində daha aydın şəkildə qanuniləşdirir.

Doğrudur, 1945-ci illərdən başlayaraq daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən, baş vermiş hərbi cinayətləri və gələcəkdə törədiləcək insanlıq əleyhinə cinayətlərə araşdırmaq üçün Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması (2002-ci ildə belə orqan yaradılmışdır) cəhdləri olmuşdur.

Bu sıraya 26 iyun 1945-ci ildən 8 avqust 1945-ci ilədək olan müddəti əhatə edən London konfransı gedişində SSRİ, Böyük Britaniya və Fransanın iştirakı ilə Beynəlxalq Hərbi Tribunalın yaradılması (həmçinin, Uzaq Şərq (Tokio) Beynəlxalq Tribunalının yaradılması) və onun nizamnaməsinin qəbul olunması məsələləri və bu barədə razılığın imzalanması da aid edilir. Hazırlanmış razılıq konfrans iştirakçısı olan 23 dövlətin mövqeyini əks etdirirdi və qəbul olunmuş nizamnamənin müddəalarından olan «insanlıq əleyhinə cinayətlərə qarşı mübarizə» hamılıqla qəbul edilmiş və BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin ilin 29 avqustunda 24 nəfərdən ibarət hərbi cinayətkarların siyahısı dərc edilmişdir.

Nürnber prosesi (Hitler Almaniyaşının keçmiş rəhbərləri üzərində beynəlxalq məhkəmə prosesi belə adlandırılmışdır) 20 noyabr 1945-ci ildə Nürnberdə (Almaniya) Beynəlxalq Hərbi Tribunalın yaradılması ilə başlamış və 1 oktyabr 1946-cı ilədək davam etmişdir.

Faşist Almaniyaşını hərbiçilərinin cinayətlərinin misli görünməmiş amansızlıqla törədilməsini nəzərə alaraq İngiltərə və ABŞ təklif edirdilər ki, bu prosesdə məhkəmə mühakiməsinin ümumi demokratik prinsipləri (o cümlədən,

təqsirləndirilən şəxslərin «son- söz» demək hüququndan məhrum edilməsi) hərbi cinayətkarlara tətbiq edilməsin. Lakin SSRİ və Fransa bunun əksini təkid etməklə qərar qəbul olunmasına nail olmuşlar və Böyük Britaniyanın nümayəndəsi Corc Lourensin sədrliyi ilə 216 məhkəmə baxışı keçirilmişdir. Maydanek, Zaksenxauzen və Osvensum əsir düşərgələrindən çəkilməmiş kinolentlər və fotosəkillər və «Molotov – Ribbentrop» aktına aid gizli protokollar sübut kimi məhkəməyə təqdim edilmişdir.

Lakin konvensiyanın 7-ci maddəsinin 2-ci bəndinin qanuniləşdirdiyi «hüquq normasının» məntiqi davamı eyni şəkildə inkişaf tarixi yaşayan beynəlxalq yurisdiksiyanın əhəmiyyətinin artırılmasında, beynəlxalq hüququn inkişafında böyük rol oynamış və bunun nəticəsində Beynəlxalq Haaqa Tribunalı yaradılmışdır.

1992-ci ilin oktyabr ayında BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən keçmiş Yuqoslaviya ərazilərində Cenevrə konvensiyasının müddəalarının və digər beynəlxalq hüquq normalarının pozuntuları barədə məlumat toplanılması və araşdırılması məqsədilə ekspertlər komissiyası yaradıldı. 1 il müddətinə müxtəlif mənbələrdən alınmış 65 min material araşdırıldı və 32 tədqiqat missiyası həyata keçirildi. Araşdırmanın nəticələri təxirəsalınmadan hərbi cinayətlərin araşdırılması və günahkar şəxslərin cəzalandırılması məqsədilə Məhkəmənin yaradılması zərurətini önə çəkirdi.

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Tribunal (tam adı: 1991-ci ildən etibarən keçmiş Yuqoslaviya ərazisində törədilmiş ciddi beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularına cavabdeh olan şəxslərin məhkəmə təqibi üzrə Beynəlxalq Tribunal, 1993-cü ildə yekdil səsə BMT-nin 808, 827 sayılı qətnamələri əsasında təsis edilmişdir) – insanlıq əleyhinə olan hərbi cinayətlərin qurbanlarına münasibətdə ədalətin bərpası və 1991-2001-ci illərdə Yuqoslaviyada müharibə vaxtı cinayət törətmiş şəxslərin cəzalandırılması məqsədilə yaradılmış Haaqada yerləşən BMT təsisatıdır.

25 may 1993-cü ildə Məhkəmənin iclasına sədrlik edən Rusiyanın daimi nümayəndəsi Yuli Vorontsov bəyan etmişdir ki: « ...Tarixdə ilk dəfədir ki, məğlub olmuşları qalib gəlməyən tərəf mühakimə edir...» (Haaqa Hərbi Tribunalı və Uzaq Şərq Hərbi Tribunalının «qalib tərəf məğlub tərəfi mühakimə edir» prinsipindən fərqli olaraq)

Tribunalın mövcud olduğu dövr əzrində 142 məhkəmə baxışı keçirilmişdir. Serblərə qarşı 92, xorvatlara qarşı 33, kosovo albanlarına qarşı 8, bosniya müsəlmanlarına qarşı 7, makedoniyalıları qarşı 2, o cümlədən, bosniya serblərinin rəhbərləri R.Mladiç və R.Karadjiçin, eləcə də, Yuqoslaviyanın keçmiş prezidenti S.Miloşeviçin (sonuncu Tribunalın həbsxanasında vəfat etmişdir) işlərinə baxılmışdır.

Beynəlxalq Haaqa Tribunalının beynəlxalq ittifaqın orqanı kimi saziş əsasında deyil, BMT-nin qətnamələri əsasında yaradıldığından bir sıra hüquqsünaslar tərəfindən tənqidlərə («fiziki şəxsləri təqib etmək və bu məqsədlə Məhkəmə orqanı yaratmaq BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətlərinə aid deyil») məruz qalır.

Maddə 8. Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ.

1. Hər bir insan şəxsi və ailə həyatına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və gizli yazışmaq hüququna malikdir.

2. Qanuna uyğun olan, habelə, demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyi, ictimai təhlükəsizlik və ya ölkənin iqtisadi rifahının mənafeyi üçün ictimai qaydaların pozulması və ya cinayətkarlığın qarşısının alınması, sağlamlıq və ya mənaviyyətin qorunması, yaxud digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə zəruri olan müdaxilə istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət orqanları tərəfindən müdaxilə edilə bilməz.

Şəxsi və ailə həyatı dedikdə - insan və vətəndaşın hüquqi vəziyyətini müəyyən edən hüquq və vəzifələr başa düşülür. İnsan və vətəndaşın hüquqi vəziyyəti dedikdə isə Azərbaycan Respublikasının əsas Qanununda təsdiqini tapmış müddəalar-

dan irəli gələn hüquq, azadlıq və vəzifələr, onların həyata keçirilməsi və ya icrasının təminatı tədbirlərinin məcmusu başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, Ali Qanun «insan» və «vətəndaş» anlayışlarını bir-birindən ayırır. Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan Respublikası sürətli iqtisadi inkişaf dövrünə qədəm qoyduqdan sonra ayrı-ayrı ölkələrdən mühacirət etmiş insanlar, qaçqınlar və məcburi köçkünlər, (daxili qaçqın və məcburi köçkünlərdən başqa) biznes əlaqələri və ya qonaq, turist qismində gələn şəxslərin çoxu müxtəlif səbəblərdən (əcnəbilər) vətəndaşlıq statusu almırlar. Həmin insanların hüquqi statusu Ali qanunla, beynəlxalq hüquq və müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklər və digər qanunvericilik aktlarından nəzərdə tutulmuş normalarla tənzimlənir.

İnsan və vətəndaşın hüquqi vəziyyəti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində təsdiqini tapmışdır: «Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir» Bu qanun qeyri-vətəndaşlara da şamil olunur.

Təsir dairəsinə görə hüquqi vəziyyəti belə qruplaşdırmaq olar:

- İnsanın ümumi (dövlətlərarası) hüquqi vəziyyəti - buraya dövlətin əsas qanununda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlardan başqa, beynəlxalq hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar da daxildir. (İnsan hüquq və əsas azadlıqlarına dair Avropa Konvensiyası, Avropa İctimai Xartiyası və.s.) Hər bir ölkənin Konstitusiyası ilə nəzərdə tutulmuş hüquq, azadlıq və vəzifələr və onların qorunması və həyata keçirilməsinə təminat verilir;

- Ayrı-ayrı sahələrə şamil edilən hüquqi vəziyyət (məsələn, hüquq-mühafizə işçilərinə siyasi fəaliyyət, biznes fəaliyyəti qadağan olunur);

- Xüsusi hüquqi vəziyyət (bir qrup insanlara - uşaqlara, gənclərə, qocalara, əlillərə və.s. şamil edilir);

- Fərdi xüsusi vəziyyət (konkret insana şamil olunur)

Avropa Məhkəməsinin fikrinə əsasən, şəxsi həyatı mahiyyətcə məhdudlaşdırmaq olmaz və «şəxsilik» insan

həyatının bütün sahələrini, o cümlədən, əmək və işgüzar fəaliyyətini də əhatə edir. Belə ki, insanların əksəriyyəti məhz əmək fəaliyyətində özlərinin şəxsi hüquqlarını realizə edirlər və xarici aləmlə daha sıx əlaqədə olurlar.

Hüquq və azadlıqlar da, öz növbəsində, 3 qrupa bölünür: şəxsi (özəl), siyasi, iqtisadi.

Şəxsi hüquq və azadlıqlar şəxsiyyətin statusunu müəyyənləşdirir - qeyd edildiyi kimi, dövlətin əsas qanununda nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlardan başqa, beynəlxalq hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqlar (maraq və tələbat, fikir, düşüncə - qeydlər, gündəlik aparmaq, sosial əlaqələr, mərhəm həyat) baxımından həyatın bütün sahələrini əhatə edən münasibətlər zəminində yaranmış hüquqlar və azadlıqları əhatə edir. Bu hüquq və azadlıqların əksəriyyəti təbii və mütləq xarakterlidir. Vətəndaşlığından asılı olmayaraq, bütün insanları əhatə edir. Bu hüquqlara və azadlıqlara bərabərlik hüququ, yaşamaq hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şəxsi və ailə həyatının sirri, mənzil toxunulmazlığı hüququ, vətəndaşlıq hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, azad hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ, dini etiqad hüququ, alternativ hərbi xidmət keçmək hüququ, məhkəmə müdafiəsi hüququ, səmərəli hüquqi yardım almaq hüququ, prosessual təminatlar və.s. hüquq və azadlıqlar daxildir.

Siyasi hüquq və azadlıqlara dövlət və ictimai həyatın idarə olunmasında, eləcə də, vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında (birləşmək hüququ, yığıncaq keçirmək hüququ, mitinq, nümayiş keçirmək, dövlətin idarə olunmasında iştirak hüququ, dövlət vəzifəsində olmaq hüququ, məlumat almaq azadlığı, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək hüququ və.s.)- fərdi və ya başqaları ilə birlikdə iştirak etmək daxildir. Şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq, siyasi hüquq və azadlıqların bir hissəsi yalnız (məsələn, seçmək və ya seçilmək hüququ) vətəndaşlara məxsus olur.

İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar (sahibkarlıq hüququ, mülkiyyət hüququ, əmək hüququ, əməyin ödənilməsi hüququ, istirahət hüququ, tətillər hüququ, pensiya hüququ, sosial yardım hüququ, ailənin qorunması hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, təhsil hüququ, yaradıcılıq hüququ, mədəni həyatda iştirak hüququ və.s.) vətəndaşlığından asılı olmayaraq, hər bir şəxsə mənsubdur.

Beləliklə, keçmiş zamanlardan fərqli olaraq, Avropa Konvensiyası (keçmişdə şəxsi həyat yalnız peşəsinin nümayəndəsi kimi qəbul edilirdi) peşəkar münasibətlər, intim münasibətləri, şəxsiyyət barədə məlumatın toplanması, bu məlumatların qorunması və aşkarlanması, mənəvi və fiziki toxunulmazlıq, cinsin dəyişdirilməsi, ad və soyadın dəyişdirilməsi və şəxsi həyatı əhatə edən digər münasibətləri insanın yaşayışı ilə bilavasitə bağlı olan bir mövcudluq kimi qəbul edir. Buraya insanın həyat səviyyəsi, bu səviyyəni yüksəldən amil olan «həyat məktəbi» də daxildir.

Bir çox hallarda şəxsi həyat ailə həyatına bərabər tutularaq onunla bir sırada qəbul edilir. Belə olan halda konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələbi insanın hansı hüquq və azadlıqlarına aid edilməlidir sualı ortaya çıxır. Avropa Məhkəməsinin bu barədə fikri belə ifadə olunur ki, şəxsi həyat məfumu əhatəliliyi və genişliyi ilə fərqlənməklə, mükəmməl bir tərifle ifadə oluna bilməyən hüquq və azadlıqlar kateqoriyasına aid edilir. Belə olan halda hər bir insan öz şəxsi həyatını əhatə edən və Konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələbinə aid olan hüquq və azadlıqlarının müəyyənləşdirilməsi və bu hüquqlarının pozulmasına iddia etməkdə sərbəstdir. Bu xüsusat Nimits Almaniya qarşı işində daha geniş izahını tapır. «İxtisasca vəkil olan ərizəçi ofisində axtarış aparılması ilə əlaqədar iddia edirdi ki, iş yerində axtarış aparılmaqla onun mənzil və yazışma hüququ pozulmuşdur. Almaniya hökuməti iddiaya qarşı çıxaraq bildirirdi ki, 8-ci maddə vəkili ofisində axtarışdan müdafiə etmir və Konvensiya bir tərəfdən şəxsi həyat və mənzil, digər tərəfdən isə peşəkar və işgüzar həyat və

xidməti binalar arasında dəqiq sərhədlər müəyyən edir». Məhkəmə öz qərarında göstərdi ki, «mənzil anlayışına insanın daimi yaşayış yeri və ya müvəqqəti yaşayış yeri ilə birgə geniş mənada qəbul edəndə işlədiyi yer və ofis də daxil edilir. Lakin elə hallar olur ki, yaşayış yeri ilə qeyri-yaşayış sahəsi arasında fərqi müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə ki, peşəkar fəaliyyət yaşayış mənzilində və ya əksinə, peşəkar fəaliyyətlə bağlı olmayan işlər qeyri-yaşayış sahəsində və ya ofisdə də həyata keçirilə bilər. Bu səbəbdən Məhkəmə hər bir konkret halda işin bütün xüsusiyyətlərindən çıxış edərək bu və ya başqa konkret faktlara münasibətini bildirir. Lakin ümumi «şəxsi həyat» anlayışına müfəssəl tərif verməyi mümkün və zəruri saymır.

«Ailə həyatı» anlayışı da Avropa Məhkəməsi tərəfindən geniş mənada təqdim olunur. Belə ki, bu anlayışa nəzərdə tutulan şəxslərin münasibətləri, nəzərdə tutulan və faktiki nəzərdə tutulan münasibətlərində yaşayan şəxslərin münasibətləri (sonuncu şəxslərin münasibətlərinin sübut olunması şərti), uşaqlar arasında, valideynlər arasında, babalar və nənələrlə nəvələr arasında, eləcə də, bir sıra hallarda qohumlar arasında olan münasibətlər də aid edilir. Avropa Məhkəməsi təcrübəsində bu sıraya nəzərdə tutulan anadan olmuş uşaqlara münasibət, nəzərdə tutulan hallarında yaranmış münasibətlər, həyat yoldaşından ayrılmış atanın uşağa olan münasibəti, himayə və qəyyumluq məsələləri, ekstradisiya hallarında ailənin dağılmasına gətirib çıxaran səbəblər də daxil edilir.

Avropa Məhkəməsinin Kiyev İrlandiyaya qarşı işi uşaq barədə olmuşdur. Belə ki, nəzərdə tutulan münasibətlərdən doğulmuş uşaq 7 aylıq olanda valideynləri ayrılmış, uşaq isə övladlığa başqa ailəyə verilmişdir. Uşağın faktiki atası Avropa Məhkəməsinə ərizə ilə müraciət edərək uşaq anadan olandan sonra bir gün gördüyünü, sonradan isə ona uşağı görməsinə icazə verilmədiyini əsas göstərərək Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüquqların, o cümlədən, «ailə həyatına hörmət» prinsipinin (onun icazəsi olmadan uşağın

ovladlığa verilməsini) pozulmasını iddia etmişdir. Avropa Məhkəməsi qərarını belə əsaslandırmışdır ki, İrlandiya qanunvericiliyi uşağın gələcək «valideynləri» ilə bağlılığının yaranması naminə uşağın gizli olaraq ərizəçinin - faktiki atasının icazəsi olmadan belə övladlığa verilməsini nəzərdə tutur. Belə icazənin alınması isə öz-özlüyündə ailə həyatına müdaxilə kimi qiymətləndirilir. Həmin səbəbdən də belə müdaxilə Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinin tələbi baxımından məqbuldur.

Avropa Məhkəməsi «Helford Birləşmiş Krallığa qarşı işi»ndə qərara almışdır ki, həm işgüzar, həm də özəl telefon danışıqları, həmin danışıqlar ofisdən aparılsa belə, «şəxsi həyat» anlayışına aid olunur.

«Mənzil anlayışı» Avropa Məhkəməsi tərəfindən geniş təfsir olunur. Mənzil anlayışına insanın yaşadığı (həmin yerdə yaşamağın hüquqi əsası olub-olmamasından asılı olmayaraq) bütün yerlər aid olunur. Bundan əlavə, mənzil kimi insanın şəxsi həyatının bir hissəsini keçirdiyi kommersiya və digər xidmət sahələri də aid edilir. Mənzil toxunulmazlığı hüququ həddində xüsusi xidmətlər tərəfindən mənzilin sökülməsi, mənzilin ekoloji təhlükəsizlik məsələləri, maneəsiz mənzildən istifadə hüququ, axtarış aparılması məsələləri və.s. əhatə olunur.

Mənzil anlayışının «geniş» mənası Collou Birləşmiş Krallığa qarşı işində daha aydın ifadə olunur. İş üzrə qərarında Avropa Məhkəməsi göstərmişdir ki, «ərizəçilər sahib olsalar da, 19 il ərzində yaşamadıqları, lakin həmişə bu evə qayıtmaq niyyəti zəminində mülkiyyətləri ilə kəsilməz əlaqədə olduqlarını sübut edərlərsə, ev öz mənzilləri kimi qəbul edilir».

«Yazışma sirri» insanın müdaxilədən və nəzarətdən kənar digər şəxslərlə ünsiyyət saxlamasını nəzərdə tutur. Buraya telefon danışıqları, poçt göndərişləri, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə otürülən məlumatların (şəxsi və xidməti) saxlanması hüququ daxil edilir. Digər şəxslərin istifadəsində

olan vasitələr yazışma sirrinə təminat verən vasitələr hesab olunmadığından, bu hal yazışma sirrinin pozulması kimi qəbul edilmir.

Ərizəçi Avropa Məhkəməsinə müraciət edərək, buna səlahiyyəti olmayan həbsxana rəisinin sərəncamı ilə ona məktub verilməsinin dayandırılmasından və məktub alınmasının mövcud qaydalarının məzmunu ilə onun tanış edilməməsindən şikayət etmişdir. (Silver Birləşmiş Krallığa qarşı işi)

Avropa Məhkəməsi şikayəti təmin edərək 8-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan şərtlərin yerinə yetirilmədiyini əsas göstərərək ərizəçinin yazışma hüququna hörmət ediləsi hüququnun pozulduğu qənaətinə gəlmişdir.

Avropa Məhkəməsi buna bənzər qərarı Niyedbale Polşaya qarşı işində də qəbul etmişdir. Belə ki, ərizəçi həbsxanadan ombudsmana yazdığı məktubun açılıb oxunmasından və ünvanına çatdırılmamasından şikayət edərək hüquqlarının pozulduğunu iddia etmişdir. Məhkəmə iddianı təmin edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Polşa qanunları məhkumların yazışmaları üzərinə nəzarət etmək qaydaları və reallaşdırma üsullarını aydın şəkildə göstərmədiyindən, ərizəçinin konvensiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş hüquqları pozulmuşdur.

Göründüyü kimi, Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan şəxsi və ailə həyatına hörmət edilməsi, mənzil toxunulmazlığı və yazışma sirri hüququ Avropa Məhkəməsinin gəldiyi nəticəyə əsasən «geniş» olduğundan, mütləq xarakter daşmadığından və həmin hüquqlara müfəssəl tərif verməyin mümkünsüzlüyü səbəbindən bu hüquqların pozulması nəticəsinə gəlinməsi üçün, Avropa Məhkəməsinin təbirincə, aşağıdakı bir sıra xüsusatların müəyyən-ləşdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirir:

1.Ərizəçinin vəziyyəti Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndinin təsiri altına düşürmü?

2.Bu maddədə nəzərdə tutulan istifadə zamanı müdaxilə hallarına yol verilibmi?

3.Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən pozuntu baş veribmi?

Bu halda pozuntu aşağıdakı səbəblərdən baş verə bilər:

A) müdaxilə qanuni əsasda olmayıb;

B) müdaxilə qanuni məqsəd daşımayıb;

C) müdaxilə demokratik cəmiyyətin tələblərinin zəruriliyi ilə şərtləndirilməyib.

Ayrı-ayrılıqda hər bir bəndə nəzər salaq:

Ərizəçinin vəziyyəti Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndinin təsiri altına düşürmü?

Qeyd edildiyi kimi, konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi 4 müstəqil hüququ nəzərdə tutur - şəxsi həyata hörmət, ailə həyatına hörmət, mənzil toxunulmazlığı və yazışma sirri.

Bu maddədə nəzərdə tutulan istifadə zamanı müdaxilə hallarına yol verilibmi?

Müdaxilə anlayışına dövlət orqanlarının nümayəndələrinin hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində 8-ci maddədə nəzərdə tutulan və qorunmasına təminat verilən hüquqların pozulması daxildir. Qeyd olunmalıdır ki, bu hüquqların qorunması dövlətin üzərinə düşür və bu öhdəliklə əlaqədar dövlət 2 istiqamətdə təminatı həyata keçirməlidir:

1. dövlət orqanları nümayəndələrinin şəxsi və ailə həyatı hüquqlarını pozan müdaxilədən çəkinmək öhdəliyi;

2. şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun həyata keçirilməsinə təminat verilmədiyi və bu hüquqlara müdaxilənin qarşısının alınmadığı hallarda, müdafiə vasitələrinin təqdim olunması üçün qanunlarla hüquqi tənzimləmə öhdəliyi -

bu öhdəliyin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar hər bir dövlətin qanunvericilik bazasında geniş təminat və müdafiə vasitələri nəzərdə tutulub.

Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, bu hüquqlara müdaxilə baş verib və belə müdaxilə qanuni əsasda olmayıb.

Konvensiyanın tələbi birmənalı olaraq ondan ibarətdir ki, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə yalnız milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda və müvafiq qaydalarla həyata keçirilə bilər. Belə halları nəzərdə tutan qanunlar ədalətli və «keyfiyyətli» olmalı və əsas etibarilə 2 meyarla cavab verməlidir:

1. Qanun başadüşülən və əlçatan olmalıdır. Yəni, şəxsi və ailə həyatına müdaxilə müvafiq qaydada «qüvvəyə minməyən» (çap edilməyən, qüvvəyə minmə tarixi göstərilməyən və ya qəbul olunması gözlənilən) qanunlar əsasında həyata keçirilə bilməz;
2. Qanun hüquqi təyinat tələblərinə cavab verməlidir, yəni hər bir kəs dəqiq bilməlidir ki, hər hansı bir konkret hərəkət və ya hərəkətsizlik hansı nəticələrə səbəb ola bilər.

Qeyd olunan tələblərin hər hansı biri pozularsa, eləcə də, qanun ədalətlik və keyfiyyətlik baxımından konvensiyanın tələblərinə cavab verməzsə, onda 8-ci maddənin tələblərinin pozulması kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Avropa Məhkəməsi yalnız dövlət təhlükəsizliyi, ictimai təhlükəsizlik və ya ölkənin iqtisadi rifahı naminə ictimai qayda pozuntusu və ya cinayətkarlığın qarşısının alınması, sağlamlıq və ya mənəviyyatın qorunması yaxud digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə zəruri olan müdaxiləni qəbul edilən hesab edir. Digər hər hansı bir məqsəd yolverilməz hesab edilir və müvafiq olaraq qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, cavabdeh dövlət belə müdaxilənin qanuni məqsədlərlə həyata keçirildiyini əsaslandırmalıdır.

Müdaxilə demokratik cəmiyyətin tələblərinin zəruriliyi ilə şərtləndirilməlidir. Bu konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələblərinə cavab verilib-verilməməsi məsələsinin yekun yoxlanılması mərhələsidir. Demokratik cəmiyyətin tələblərinin zəruriliyi anlayışı qanuni məqsədlərlə mütənasiblik təşkil etməlidir. Belə məqsəd «ümumi tətbiq olunan», «səmərəli» və ya «arzuolunan» kimi deyil, yalnız demokratik cəmiyyətə xas olan zəruriliklə əlaqələndirilməlidir. Mütənasiblik prinsipi burada o anlamı verir ki, insan hüquq və azadlıqları mütləq xarakter daşımır və hər bir insan tərəfindən bu hüquqların həyata keçirilməsi geniş ictimai maraqlarla mütənasib olmalıdır. Əlbəttə, bu halda bir sıra «qorunan maraqlar», «müdaxilənin həddi» «cəmiyyətin tələbi» və başqa faktorlar nəzərə alınmalıdır. Müdaxilə nə qədər böyük həddə həyata keçirilərsə, belə müdaxilənin əsaslandırılması da o həddə tələb olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsində deyilir:

«Hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa, şəxsi həyata müdaxilə etmək qadağandır».

İnsanın öz azadlıq hüququndan istifadə edərək başında sirr kimi saxlamaq istədiyi həyatının mərhəm və işgüzar məqamları onun şəxsi həyatıdır. İnsan həyatının mərhəm və işgüzar sirlərini öyrənmək istəyi və bu istəyin həyata keçirilməsi qanunsuz və əxlaqsızlıq hesab olunur.

Şəxsi həyat sirri, ailə sirri, gizli yazışmaq sirri və digər sirlərin qorunmasının təminatçısı kimi şəxsi həyatın əsasını təşkil edən «mənzil toxunulmazlığı hüququ» xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Konstitusiyanın 33-cü maddəsində göstərilir ki: «Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsinə zidd olaraq heç kəs mənzilə daxil ola bilməz».

Mənzildə yaşayanlar dedikdə qanun mənzil sahibi, kirayəçilər və digər əsaslarla həmin mənzildə yaşayan mənzil sakinlərini nəzərdə tutur. Mənzildə yaşayan sakinin kimliyindən asılı olmayaraq, qanunla müəyyən olunmuş hallarda (şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayətin törədilməsinə hazırlıq aparılmasına dəlalət edən əşya və sənədlərin yaşayış yerində gizlədilməsi, şəxsiyyət və ya dövlət hakimiyyəti əleyhinə cinayəti hazırlayan, törədən, törətmiş, həbsdən və ya azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən qaçmış şəxsin yaşayış yerində gizləndiyi hallarda, yaşayış yerində insan meyidi və meyid hissələrinin olduğu halda, insanın həyat və ya səhhəti üçün real təhlükə olduqda) məhkəmə qərarı olmadan yaşayış yerində belə müdaxilə müstəntiqin əsaslandırılmış qərarı əsasında aparıla bilər. (CM mad. 243.3)

Həmçinin, bu sirlərin qorunmasına əsas qanun - Konstitusiyaya təminat verir. Belə ki, Konstitusiyanın 25-ci maddəsi bərabərlik hüququ, 26-cı maddəsi insan və vətəndaş azadlıqlarının müdafiəsi, 28-ci maddəsi azadlıq hüququ, 31-ci maddəsi təhlükəsiz yaşamaq hüququ, 32-ci maddəsi toxunulmazlıq hüququ, 33-cü maddəsi mənzil toxunulmazlığı hüququ, 34-cü maddəsi nigah hüququ, 46-cı maddəsi şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ və 48-ci maddəsi vicdan azadlığına təminat verir.

Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 83.5-ci maddəsinə əsasən, cəzaçəkmə müəsisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən orqanlara və AR-nın insan haqları üzrə müvvəkkilinə (ombudsmana) ünvanlanmış təklif, ərizə və şikayətlər senzuradan keçirilmir və 1 gündən gec olmayaraq (istirahət və bayram günləri istisna olmaqla) aidiyyatı üzrə göndərməlidir.

Bu hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunan hərəkətlər yalnız qanun əsasında həyata keçirilə bilər. Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi də belə sirlərin öyrənilməsinə və özgəninkiləşdirilməsinə çoxsaylı məhdudiyətlər tətbiq edir.

Maddə 9. Fikir, vicdan və din azadlığı.

1. Hər bir insan fikir, vicdan və din azadlığı hüququna malikdir. Bu hüquq dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirməyi, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etməyi, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etməyi, dini ayinlərin, mərasimlərin öyrənilməsi və yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan həddə məhdudlaşdırıla bilər.

Din bəşəriyyətin yaranması ilə birlikdə mövcud olub və dövlətçiliklə paralel inkişaf edib. Belə nəticəyə gəlməyimizə səbəb tarix boyu dini və etiqadı olmayan bir cəmiyyətə, xalqa, millətə rast gəlməyin qeyri-mümkünlüyü olmuşdur.

Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qorunan fikir, vicdan və din azadlığı demokratik cəmiyyətin əsasını təşkil edir və eyni zamanda, belə cəmiyyətə xas olan və əsrlər boyu böyük qurbanlar hesabına qazanılan plüralizmin (materialist monizmə zidd olaraq, kainatın və onun hadisələrinin əsasını bir çox müstəqil mənəvi əsaslar təşkil etdiyini iddia edən idealist fəlsəfi cərəyan) qorunub saxlanılmasına xidmət edir.

9-cu maddədə nəzərdə tutulan azadlıq istənilən dinə etiqad etmək və ayinləri icra etmək və ya heç bir dinə etiqad etməməklə, heç bir ayini icra etməmək hüququnu əhatə edir. Avropa Məhkəməsi dini azadlıq hüququnun sərhədlərini müəyyən edərək qeyd edir ki, dini etiqad vicdan azadlığından törəmə olsa da, o, hər bir kəsə dini inamını nümayiş etdirmək, dini etiqadını dəyişdirmək, yalnız digərləri ilə birgə deyil, həm də təklikdə dinə etiqad etmək və dini ayinləri icra etməyi, eləcə də, özünə yaxın başqa insanları da bu dinə etiqad etməyə inandırmaq hüquqlarını da özündə cəmləşdirir. Lakin Avropa

Məhkəməsi 9-cu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan dini azadlıq hüququnun həyata keçirilməsində digər dini qrupların və ya hər bir kəsin, fikrinə, düşüncəsinə inamına hörmət edilməsini ön plana çəkir və bu azadlığa müəyyən hallarda məhdudiyətlər qoyulmasını qanuni hesab edir.

Dini etiqad azadlığının əsasını tolerantlıq (dözümlülük) prinsipi təşkil edir. Bu prinsip bu və ya digər dini cərəyanın ünvanına söylənilən tənqidlərə olan münasibəti əhatə edir. Avropa Məhkəməsi bu barədə fikrini belə ifadə edir ki, dini etiqad azadlığı hüququnu həyata keçirən heç bir kəs (dini azlıqlara mənsub olub-olmamasından asılı olmayaraq) hər növ tənqiddən müdafiə olunacağına dair təminat ala bilməz. Fikir, vicdan və dinə etiqad bir qayda olaraq, insanların mənəviyyatında yaşayır. Yalnız hər bir insanın fikrini ifadə etməyə və ya dini ayinləri icra etməyə başladıda, onun mövcudluğu və xarakterindən xəbər tutula bilər. Bu səbəbdən də hər bir insan və ya dini qrup hazır olmalıdır ki, onların dini etiqadları istənilən tənqiddə və düşmən münasibətə məruz qala bilər və bu münasibətə onlar dözümlülük göstərməli, digərlərinin fikrinə hörmətlə yanaşmalıdırlar. Lakin hansı tənqid və ya düşmən münasibəti hallarında dövlətin bu hərəkətlərə görə məsuliyyət daşması Konvensiyanın 9-cu maddəsinin tələblərinə əsasən həyata keçirilir. Belə ki, hər bir halda fikir və ya tənqidi münasibət hər hansı bir fərdə və ya dini quruma dolayısı yolla təsir göstərmək imkanına malik olsa da, bu münasibət dövlət tərəfindən müdafiə olunmalıdır şəklinə qiymətləndirilmir. 9-cu maddənin tələbinə əsasən, müdafiə olunmalı hərəkət və ya hərəkətsizlikdə dövlətin öhdəliyi o vaxtı yaranır ki, belə münasibətlər zəminində hər hansı bir insanın əqidəsinə qəsd edilmiş olsun. Dini qurumların qeydiyyat məsələləri də bu münasibətlərə aid olunur.

Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qorunan fikir, vicdan və din azadlığı hüququndan «prozelitizm» (qəbul etdiyi yeni əqidəyə, məsləyə, nəzəriyyəyə sadıq olma) prinsipinə əsaslanan törəmə

hüquq insanın yaxınlarını öz əqidəsinə inandırmaq və ya cəlb etmək hüququdur. Bu maddə yalnız «xoş niyyətli prozelitizmi» öz müdafiəsi altına alır, «xoş niyyətli olmayan prozelitizm», yəni maddi və ya sosial qazanc əldə etməyə, eləcə də, bu və ya digər dini qurumlara hər hansı bir niyyətin qəbul edilməsi məqsədilə göstərilən təzyiqlər bu maddənin müdafiəsi altına düşmür.

«Kokkinakis Yunanıstana qarşı işi» bu baxımdan maraqlıdır. Belə ki, «Yeqovanın şahidləri» dini təriqətinin üzvü olan ərizəçi və onun həyat yoldaşı provoslav-xaçpərəst olan «N» adlı qadının evinə gəlmiş, evə buraxılmasına icazə verilməsinə nail olmuş, sonradan isə həmin qadına dini kitablardan müxtəlif məzmunlu mətnlər oxumuş və mətnlərdən çıxarışları «N»-ə təqdim etməklə onu öz məzhəbinə döndərməyə çalışmışdır. «N»-nin evə gələn əri onların hərəkətlərinə etirazını bildirmiş və polis işçilərini çağıraraq onları həbs etdirmişdir. Məhkəmə baxışında ərizəçi və onun həyat yoldaşı prozelitizmdə ittiham edilərək həbsdə saxlanılmağa və cərimə ödəməyə məhkum edilmişlər. Yunanıstan milli məhkəməsi qərarını belə əsaslandırılmışdır ki, onların hərəkəti «xoş niyyətli olmayan prozelitizmi» əhatə edir. Onların bu hərəkəti kilsəyə yeni üzvlər cəlb etməklə maddi və sosial fayda əldə etmək, qeyri-qanuni məfkuri təzyiqlər və digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırılmaq xarakteri daşmışdır. Lakin Avropa Məhkəməsi qeyd edilənlərin heç bir əsası olmadığı nəticəsinə gələrək, 9-cu maddənin 1-ci bəndinin tələblərinin pozulması barədə qərar qəbul etmişdir.

Avropa Məhkəməsi təcrübəsində fikir azadlığı hüququna ayrıca baxılmamışdır. Baxılan işlər mahiyyət etibarilə fikir azadlığının ana dili ilə bağlılığını ifadə edən işlər olmuşdur. Bu barədə Məhkəmə fikrini belə bildirmişdir ki, (Belçikaya qarşı petisiya (müştərək ərizə) işində) Konvensiyanın 9-cu maddəsi dövlət tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərə ana dilindən istifadə etmək hüququnun verilməməsinə əhatə etmir.

Avropa Məhkəməsi vicdan və din azadlığı hüququnu əhatə edən bir sıra işlərdə («Stefanov Bolqarıstana qarşı» - Yeqova şahidlərinin hərbi xidmətdən imtina etmələrinə dair, «Kipr Yunanıstana qarşı» - adanın şimal hissəsində qalan yunan kiplilərinin dini azadlıqlarının məhdudlaşdırılması barədə, «Bessarabiya Metropoliten kilsəsi Moldovaya qarşı» - kilsənin qeydiyyatı alınmasından imtina edilməsi barədə) hərtərəfli qərarlar qəbul etmiş və bu azadlığın həyata keçirilməsi üsullarını Konvensiyanın 9-cu maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq belə müəyyənləşdirmişdir:

- A) hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək hüququ var;
- B) hər kəs dinə münasibətini dəyişdirməkdə və ya heç bir dinə etiqad etməməkdə sərbəstdir;
- C) hər kəsin dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq, dini mərasimləri təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə yerinə yetirilmək hüququ var.
- Ç) öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları, ictimai qayda, sağlamlıq yaxud mənəviyyatı qorumaq və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan həddə məhdudlaşdırıla bilər.

2001-ci ilin fevral ayında Avropa Məhkəməsi «Qalina Pitkeviç Rusiya Federasiyasına qarşı» işi üzrə şikayət ərizəsinə baxdı. İşin faktiki hallarından görünürdü ki, şikayətçi 1987-ci ildən etibarən Yamalo-Nenes muxtar vilayətinin Noyabrsk şəhərinin hakimi vəzifəsində işlədiyi zaman «Xaçpərəst əllilər İttifaqı»nın «Canlı inam» kilsəsinin üzvü olmuşdur. Bu səbəbdən vilayətin məhkəmə kollegiyası 1997-ci ilin dekabr ayında Q.Pitkeviçin vəzifəsindən azad edilməsi və məhkəmə səlahiyyətlərinə xitam verilməsi barədə qərar qəbul etmişdir. Qəbul olunmuş qərar belə əsaslandırılmışdır ki, Q.Pitkeviç məhkəmə baxışı zamanı açıq-aşkar dini ayinləri icra etməklə bərabər, («dua oxumaqla») xidməti vəzifəsindən istifadə

edərək rayon məhkəmə işçilərinin və baxdığı işlərdə tərəflərin kilsəyə üzv olduqları təqdirdə «işlərinin yaxşı gedəcəyi»nə inandırmaqla kilsə üzvlüyünə başqalarının cəlb edilməsi fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Lakin Avropa Məhkəməsi «kilsə maraqları» naminə ədalət mühakiməsinin qərəzsizliyini və mötəbərliyini şübhə altına alan və eləcə də, məhkəmə hakimi adı ilə bir araya sığmayan hərəkətlərinə əsaslanaraq Q.Pitkeviçin ərizəsinin qəbul edilməzliyi barədə qərar qəbul etmişdir.

Avropa Məhkəməsinin hər bir kəsin dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq, dini mərasimləri təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə yerinə yetirilmək müddəalarına münasibəti «Erro və Smit Birləşmiş Krallığa qarşı» işində öz ifadəsini belə tapmışdır ki, «əqidəni ifadə etmək» və bu əqidə əsasında həyata keçirilən hər bir hərəkət Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndinin təsiri altına düşür. Həmin işdə ərizəçi pasifizm (hər cür müharibəni, o cümlədən, milli azadlıq müharibəsini və başqa ədalətli müharibələri inkar edən siyasi cərəyan) əqidəsinin tərəfdarı kimi əsgərləri Şimali İrlandiyaya getməkdən imtina etməyə çağıran vərəqələr yaymaq məşğul olduğuna görə tutulmasına və məhkum olunmasına etiraz etmişdir. Lakin məhkəmə pasifizm fəlsəfəsinin Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndinin təsiri altına düşməsinə qeyd etməklə yanaşı bildirmişdir ki, ərizəçinin çağırış məzmunlu vərəqələri yayması «pasifizm» əqidəsinə etiqad məhfumunu əhatə etmir.

Eləcə də, Avropa Məhkəməsi Almaniya Federativ Respublikasına qarşı verilmiş müştərək ərizəyə baxışı zamanı məzmunca qeyri-adi işlərdən biri olan bu işə münasibətini məhdudlaşdırıcı amillərə üstünlük verməklə ifadə etmişdir. Belə ki, həmin işdə ərizəçi meyidinin külünün doğma torpaqlarında səpələnməklə dəfn olunmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir. Lakin Məhkəmə qərar qəbul edərkən ərizəçinin öz torpağında dəfn olunmaq arzusunun Konvensiyanın 9-cu

maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulan fikir, vicdan və din azadlığı ilə bağlılığının olmadığını bildirmişdir.

Azərbaycan tarixən İslam dininə, İslam mədəniyyətinə mənsub bir ölkədir. İslam ölkəmizdə dərin kök salaraq davranışımıza, mənəviyyatımıza və mədəniyyətimizə unudulmayan və əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikasında dinə münasibət Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu» və digər normativ aktlarla tənzimlənir. Azərbaycan Ali qanunu ilə özünü demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika elan edərək bu ənənələrə sadıq qalmışdır. Həmin qanunun 18-ci maddəsində dinin dövlətdən ayrı olduğu, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği istisna olmaqla, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi bəyan edilir. Konstitusiyanın 48-ci maddəsində deyilir:

«Hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmur və ictimai əxlaqa zidd deyilsə, sərbəstdir. Dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır».

Qeyd edilməlidir ki, dinə münasibətdə dövlət siyasəti mənəviyyatın möhkəmləndirilməsinə yönəlməklə, həm də insan və vətəndaşın vicdan azadlığının qorunmasına zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 iyun 2001-ci il 512 nömrəli fərmanına əsasən yaradılmışdır. Komitə dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, dini qurumlarla bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasını, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının dini

qurumlarla bağlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Onun əsas fəaliyyət istiqaməti Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə müvafiq olaraq, dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsi üçün münasib şəraitin yaradılması, müxtəlif dini etiqadların qurumları arasında qarşılıqlı anlaşmanın və bir-birinə dözümlü və hörmətli münasibətin möhkəmlənməsinə kömək edilməsi, dini zəmində qarşılıqlı və ayrı-seçkilik hallarının və digər mənfi təzahürlərin qarşısının alınması ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 167-ci maddəsi qanunsuz olaraq dini ayinlərin icrasına mane olmağa görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur. Qanunsuz olaraq dini ayinlərin icrasına mane olmaq deyəndə, dini etiqad azadlığı haqqında qanunvericiliyin tələblərini pozmayan dini ayinlərin icrasına qanuni əsaslar olmadan (ictimai asayiş və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması halları olmadıqda, insan ləyaqətini alçaldan və bəşəri prinsiplərə zidd olan təbliğatlar aparılmadıqda, zorakılıq və qəddarlıq təbliğ edilmədikdə, dini etiqad haqqında qanunvericiliyin tələbləri pozulmadıqda) mane olmağa yönəldilmiş - dini ibadətgahların (məscid kilsə, sinaqoq) qanunsuz olaraq bağlanması, dini ayinlərin keçiriləcəyi yerlərə gediş-gəlişin qadağan olunması və ya bunun üçün süni maneələrin yaradılması, dini ayinlərin icrasının təşkilatçılarının və iştirakçılarının təqib edilməsi, onlara qarşı zor tətbiq edilməsi, böhtan atılması, barələrində rüsvayedicilik məlumatların yayılması hədəsi ilə hədələnməsi, dini ayinlərin qadağan edilməsinə dair qanunsuz sərəncam, əmr, göstərişlərin verilməsi, dini qurumların qeydiyyatdan alınmasından qanunsuz imtina edilməsi və.s. hallar nəzərdə tutulur.

Məcəllənin 168-ci maddəsi isə dini məzhəbləri yaymaq və dini ayinlərin icrası adı altında fəaliyyət göstərən və bu fəaliyyətlə ictimai asayişə pozan, yaxud vətəndaşların sağlamlığına zərər vuran və ya formasından asılı olmayaraq, vətəndaşların hüquqlarını pozan, habelə, vətəndaşların qanunla

müəyyən olunmuş vəzifələrini yerinə yetirməkdən yayındıran (psixi və ya fiziki təsir göstərməklə) qrup təşkil etmə, ona rəhbərlik etmə və ya belə qrupda iştirak etməyə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 10.2.1-ci maddəsi cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkməyi, 10.2.8-ci maddəsi dini ayinlərdə iştirak etmək hüququnu nəzərdə tutur. Bu məqsədlə məcəllənin 13.3-cü maddəsində xüsusi olaraq nəzərdə tutulur ki, müəyyən olunmuş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış dini birliklərin din xadimləri, məhkumların xahişi ilə cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət olunur, məhkumlara cəzaçəkmə müəssisələrində dini ayinləri yerinə yetirməyə icazə verilir. Həmçinin, məhkumlara dini ləvazimat, dini ədəbiyyatdan istifadə etməyə icazə verilməklə bu məqsədlər üçün müvafiq yer ayrılması nəzərdə tutulur. Din xadimlərinin şəxsi təhlükəsizliyi təmin olunmaqla, onlar xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrinin birnəfərlik kameralarına, cərimə təcridxanalarına, kamera tipli otaqlarda saxlanılan məhkumların yanına buraxıla bilərlər. (mad.13.4). Ağır xəstəliyi ilə əlaqədar həyatı üçün təhlükə yaranan məhkumların xahişi ilə din xadimləri zəruri dini ayinləri yerinə yetirmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrinə dəvət oluna bilərlər. (mad.13.5).

Maddə 10 . Fikir və söz azadlığının ifadə edilməsi.

1. Hər bir insan öz fikrini və sözünü azad ifadə etmək hüququna malikdir. Bu hüquq öz fikrində qalmaq azadlığı, dövlət orqanları tərəfindən hər hansı müdaxilə olmadan və dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq, məlumat və ideyaları almaq və yaymaq azadlığını özündə birləşdirir. Bu maddə dövlətlərin radioyayım, televiziya və kinomatografiya müəssisələrinə lisenziya tələbi qoymasına mane olmur.

2. Bu azadlıqların həyata keçirilməsi milli təhlükəsizlik, ərazi bütövlüyü və ya ictimai asayiş maraqları naminə, ixtişaş və ya

cinayətin qarşısını almaq, sağlamlıq, yaxud mənəviyyatın mühafizəsi, digər şəxslərin nüfuzu və hüquqlarının müdafiəsi üçün gizli əldə edilmiş məlumatların açıqlanmasının qarşısını almaq və ya ədalət mühakiməsinin nüfuz və qərəzsizliyini təmin etmək üçün, qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən şərtlər, məhdudiyətlər və ya sanksiyalarla müşayiət oluna bilər.

Bütün düşüncələrini yazıya və danışma bilərsən, ancaq gərək ehtiyatla düşünəsən.

Naməlum şəxsdən.

Fikir hər bir insana məxsus düşüncə tərzidir. Bu səbəbdən insanın düşünüb-düşünməməsinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi zərurəti yaranmamışdır. İnsanı fikirləşmədiklərini deməyə məcbur etmək olar. Lakin onu düşünməkdən çəkəndirmək və ya ona düşünməyi qadağan etmək olmaz. Əslində, düşünmək beyinin, hətta, insanın öz iradəsindən belə asılı olmayan «fəaliyyətidir». Gündəlik həyatımızda da belə frazeoloji ifadələrə tez-tez rast gəlinir: «Öz düşüncələrimdən qorxuram», «fikri başımdan ata bilmirəm» və s.

Daha önəmli məsələ isə söz azadlığıdır. Söz azadlığını yaradan mənbə demokratik şəraitdir (demokratiyadır). Söz azadlığı yaranan andan demokratiya ilə «ayrılmazlıq» prinsipi əsasında vəhdət təşkil edir. Onlardan biri olmadıqda, digəri mövcud ola bilməz. Hər bir şəxsin fikir və söz azadlığı sərbəst fikirləşməkdə, məlumatı axtarıb tapmaqda, onu başqasına ötürməkdə yaxud digər üsullarla yaymaqda (məs.kütləvi informasiya vasitələri, teleqraf, telefon vasitəsi ilə və s.) təzahür edir.

Söz azadlığının yaranma tarixinə nəzər salaq. Tarixi zərurət kimi söz azadlığı dövlət orqanlarının məlumatlandırılması və yüksək səviyyədə ***etibarlılığının*** qorunub saxlanılmasından irəli gəlmişdir. Belə ki, 1689-cu il «Hüquqlar haqqında

Bill»də İngiltərə Parlamentinin üzvlərinə işin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə krallığın işləri və məmurlar barədə azad müzakirələr aparılmasına icazə verilirdi. Müasir dövrdə belə bir sıra avtoritar (qaba qüvvəyə və kor-koranə təbəçiliyə əsaslanan) rejimlər öz təhlükəsizliyini qorumaq və sabitliyi saxlamaq naminə paytaxtda və ondan kənar əyalətlərdə baş verənlər barədə dürüst məlumatla malik olmaq məqsədilə «azadlıq adacıqları» adlandırılan və senzuradan (mətbuatın, səhnə əsərlərinin və.s.-nin nəzarət məqsədilə gözdən keçirilməsi) kənar kiçikhəcmli qazetlərin nəşr edilməsinə şərait yaradırlar və bunu qiymətləndirirlər.

Geniş mənada «söz azadlığı» isə həqiqətin axtarılıb üzə çıxarılması üçün əsas vasitə hesab olunur. Con Stüart Mill bu barədə belə yazırdı: «Fikrin boğulmasında ən zərərli nəticə insanlığın bədbəxt edilməsidir, bu fikrin əleyhinə olanlar onun tərəfdarlarından daha çoxdur. Əgər düşüncələr düzgündürsə, bu düşüncələrin yalanı «doğrulaşdırmaq» imkanı yoxdur, əgər bu düşüncələr düzgün deyilsə, *həqiqət* simasını, canlı təzahürünü itirir və yalanla kölgələnir...» və o, zərərli fikri ifadə olunma mənbəyindən asılı olmayaraq, belə qiymətləndirirdi: « Eyni fikrə malik olan cəmiyyət üzvləri tərəfindən bu fikirdən fərqlənən fikrə malik olan şəxsi susmağa vadar etmək cəhdlərinə, bu şəxsin hökmran olduğu təqdirdə, həmin cəmiyyət üzvlərini susmağa vadar etmək cəhdlərindən daha çox haqq qazandırılı bilməz».

Fikrin azad, tam ifadəsi - həqiqətə ünvanlanmış iradların bəraət almasının zəruri şərtidir. Digər tərəfdən, 1689-cu il tarixli «Hüquqlar haqqında Bill» Parlamenti milli özünüidarəetmə funksiyasına malik ali nümayəndəli orqan kimi qəbul etmiş və bununla əlaqədar hökumətin işinə dair məlumat mənbəyinin bilavasitə xalqın fikrini ifadə etmək hüququ kimi qiymətləndirmişdir. Demokratiyanın inkişafı mərhələlərində bu yanaşma öz aktullağını daha da genişləndirmişdir.

Siyasi sistem baxımından söz azadlığının mühüm əhəmiyyəti seçkilərin nəticələri və hökumətin işinə dair məlumatın